

NISIM ALBAHARI

**AMIR
BRKA**

AMIR BRKA

NISIM ALBAHARI
TRAGIČNI REVOLUCIONAR

Amir Brka
NISIM ALBAHARI, TRAGIČNI REVOLUCIONAR

Izdavač / Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj
cko@tesanj.net

Posebna izdanja / Knjiga 38.

Urednik izdanja / Miralem Brkić

Recenzenti / Ivan Lovrenović,
Husnija Kamberović, Srđan Šušnica

Pogovor / Enver Kazaz

Korice / Miralem Brkić

ISBN: 978-9958-088-25-4

Amir Brka

NISIM ALBAHARI,
TRAGIČNI REVOLUCIONAR

Tešanj, 2018.

*Želimo da saznamo kako biti dostojanstven, odvažan,
čuvar budućnosti istina u ovom groznom prijelazu*

(Alain Badiou)

SADRŽAJ

Uvod: PROTIV KULTURE SELEKTIVNOGA PAMĆENJA	9
JEVREJI TEŠNJA, ŽIVOT I STRADANJE	17
»U Tešnju započinje bosanska priča o Sefardima prezimenom Albahari«	25
Grana u Bosanskoj krajini	63
Još o potomstvu Moše Albaharija.....	78
Holokaust u Tešnju	99
Zlodjela i krivotvorine	120
»Konačno rješenje«: 23.9.1942. godine	138
Jozef Albahari, drama i enigma	144
O ukupnom stradanju tešanjskih Jevreja.....	150
Jevreji i Tešanj u NOB.....	156
NISIM ALBAHARI U PREDRATNOME I RATNOM VREMENU	161
Dječak iz Tešnja	166
U gimnaziji i naprednoj omladini	173
Do podizanja ustanka	179
Formiranje ustaničkih jedinica oko Sarajeva i prve borbe s neprijateljem	191
Zarobljavanje i bjekstvo iz zatvora	196
Sekretar OK KPJ za Odred »Zvijezda«	202

Kriza ustanka i savjetovanje u Ivančićima	208
Druga i treća neprijateljska ofanziva	220
Obnavljanje i nova plima NOP-a u istočnoj Bosni	224
Šef Odsjeka OZN-e pri Štabu Trećega korpusa NOVJ	233
O Nisimovoj porodici	241
TRAGIČNI PORAZI I OBNOVA UTOPIJE.....	259
Najviša priznanja i funkcije	264
Pitanje tzv. svjesnoga faktora	270
Borili se i sagorjeli	277
Stigmatizacija humanizma i mogućnost nade	284
Na kraju: ZA ETIKU GLOBALNE SOLIDARNOSTI	289
<i>Bibliografija</i>	297
<i>Skraćenice</i>	322
POGOVOR: <i>Dr. Enver Kazaz</i>	325
<i>Bilješka o autoru & riječ zahvale</i>	341

**Uvod: PROTIV KULTURE
SELEKTIVNOGA PAMĆENJA**

Uobičajeno se *revizijom historije* imenuju tendencije što se i na južnoslavenskom prostoru duboko i žestoko odvijaju već bezmalo tri desetljeća, pri čemu, naravno, nije riječ o uvijek potrebnoj revalorizaciji koja bi išla za tim da se, u svjetlu novih istraživanja, pomjera prag historijskih spoznaja - nego o onim procesima što smjeraju ka relativizaciji humanističke aksiologije, te, u suštini i konačnici, poništenju konzekvenci vojnoga poraza nacističkih i fašističkih snaga 1945. godine, kako bi se ideologije i društvene prakse ovih pošasti iznova legitimirale kao civilizacijski prihvatljivi principi "mišljenja" i na njima zasnovanoga konkretnog društvenog djelovanja. Jer, "najveća prekretnica u modernoj svetskoj istoriji - fašizam i Drugi svetski rat - kao planetarni poraz do kraja razvijenog nacionalizma, uz ogroman udeo u istorijskoj pobjedi komunizma i internacionalizma, izazvala je konsternaciju nacionalizma. Njegova idejna osnova je sačuvana, ali javno eksponirana samo u emigraciji, negovana gotovo kao kućni ljubimac liberalne kritike komunizma u vreme hladnog rata. Šezdeset godina kasnije, s nestankom komunizma, nacionalizam se vratio na istorijsku scenu, u istom obliku i sa istom spremnošću da se ispolji i u najekstremnijem vidu, kao i pre više od pola veka."¹

Ovo se prvenstveno zbiva u Srbiji i u Hrvatskoj, ali i u stremjenjima intenzivno prisutnim i u Bosni i Hercegovini, koja su uzročno-posljedično povezana sa takvim kretanjima kod bo-

1 Olivera Milosavljević: "Fašizam i istorijski revizionizam", u: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam. (Zlo)upotreba istorije Španskog građanskog rata i Drugog svjetskog rata na prostoru Jugoslavije*, priredio Milo Petrović, Udruženje Španski borci 1936-1939, Beograd, 2014, 123-124. str.

sanskohercegovačkih susjeda. A situacija u rodnom gradu Nisima Albaharija omogućuje konstataciju da su Tešnjaci, uprkos svim ne malim iskušenjima, očuvali civilizacijsku svijest, pa se društvene posljedice ovih tendencija tu uglavnom ne manifestiraju. I kontinuirano obilježavanje 9. septembra kao općinskoga praznika, dakle institucionaliziranog datuma pamćenja, potvrđuje da se u Tešnju antifašizam iz Drugoga svjetskog rata razumijeva i vrednuje u njegovim općecivilizacijskim orijentacijama, ali i kao borba za slobodnu i jedinstvenu Bosnu i Hercegovinu, a ne samo za zajedničku jugoslavensku državu. Da je ta borba, štaviše, vođena prvenstveno za Bosnu i Hercegovinu, indicira - u čitanju Husnije Kamberovića - suvremeni britanski historičar Marko Attila Hoare koji "zastupa tezu da se antifašistički pokret u Bosni i Hercegovini pozivao na bosanskohercegovački, a ne na jugoslavenski patriotizam. On pokazuje da su proglasi iz ljeta 1941. bili adresirani na 'Radni narod Bosne i Hercegovine', a ne na radnike Jugoslavije kao cjeline. Također se, prema njegovu mišljenju, u tim proglasima pozivaju svi Bosanci da se ujedine u zajedničkoj borbi protiv neprijatelja, karakterizirajući tu borbu kao nastavak borbe protiv pritiska koji je prema Bosni i Hercegovini vođen iz Beograda u međuratnom razdoblju."²

Potvrdu ovih navoda nalazimo i u riječima Nisima Albaharija. Rasvjetljavajući 1977. godine motive i ciljeve predratnoga angažmana bosanskohercegovačkih *komunista i progresivnih ljudi*, on piše slijedeće: "Monarhistički režim bivše Jugoslavije vodio je specifičnu politiku prema Bosni i Hercegovini, koju je tretirao kao područje sa kojeg je vladajuća buržoazija crpila značajne profite eksploatacijom prirodnih bogatstava, prvenstveno šuma i ruda. [...] Centralističkom državnom upravom i administrativno-teritorijalnom podjelom zemlje na banovine, narušavana su osnovna prava naroda i narodnosti. Stvaranjem Banovine Hrvatske, u suštini, učinjena je kompromisna nagodba između srpske i hrvatske buržoazije. Bosna i Hercegovina je razbijena na više banovina, sa očitom namjerom da

² Husnija Kamberović: "Predgovor", u: *Bosna i Hercegovina 1941: novi pogledi. Zbornik radova*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2012, 7. str.

se negira njena istorijska i teritorijalna cjelina. Nenarodnim režimima nisu konvenirale težnje naroda Bosne i Hercegovine - Srba, Muslimana i Hrvata - da u zajednici naroda Jugoslavije žive samostalno, bez tutorstva, kako bi u slobodnom razvitku mogli unapređivati proces vlastitih privrednih, političkih i kulturnih vrijednosti. Međutim, sa unitarističkim konceptom jugoslovenske države, aspiracije velikosrpske i velikohrvatske buržoazije na Bosnu i Hercegovinu trajno su bile prisutne kao faktor i sastavni dio nacionalističko-šovinističke politike u programskim orijentacijama svih buržoaskih partija."³

Kada je formalno proglašena na drugom zasjedanju AVNOJ-a održanom 29-30. novembra 1943, nova Jugoslavija bila je federacija, što je potvrđeno i ustavom iz januara 1946. godine. Devedesetih godina Jugoslavija je nestala, a federalne su jedinice preživjele, među njima i Bosna i Hercegovina, i stoga se "uspostava tih federalnih i autonomnih jedinica, gledano unazad, čini kao trajniji uspjeh Tita i partizana nego uspostava Jugoslavije, koja se pokazala prolaznom".⁴

3 Nisim Albahari: "Od aprilskog rata do ustanka", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 2, *Komunistička partija Jugoslavije u pripremama i organizaciji ustanka*, Istorijski arhiv, Sarajevo, 1977, 9-10. str. - U istom smislu, mnogo kazuje i Albaharijeva naglašena afirmacija uloge Pavla Goranina Ilije, koji je rođen u Varaždinu 1915, osnovnu školu i gimnaziju završio je u Sarajevu, od 1934. student je Pravnoga fakulteta u Beogradu, a 1936. godine postaje član KPJ. U biografskom tekstu o ovom narodnom heroju Albahari piše da je Goranin "jedan od pokretača izdavanja triju proglašenja (otvorenih pisama) bosanskohercegovačkih studenata našoj javnosti, u kojima se žigoše profašistička politika režima, ukazuje na opasnost od uvlačenja zemlje u novi, strašni rat, koji pripremaju fašističke sile. To su, u stvari, dokumenti od istorijskog značaja za Bosnu i Hercegovinu, posebno Treće otvoreno pismo - protiv rata i za autonomiju Bosne i Hercegovine. Tu se odlučno ukazuje da Bosna i Hercegovina ne može i ne smije biti predmet ničijeg svojatanja i mešetarenja, da ona pripada narodima koji u njoj žive i da oni imaju pravo da odlučuju o svojoj sudbini." (Nisim Albahari: "Pavle Goranin Ilija", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 3, *Uspjesi i prevazilaženje poteškoća u razvoju NOP-a (oktobar 1941. - novembar 1943.)*, Istorijski arhiv, Sarajevo, 1979, 846. str.)

4 Marko Attila Hoare: *The Bosnian Muslims in the Second World War. A History*, Oxford University Press, London, 2013, 2-3. str. - Citirano pre-

Sa izbijanjem Drugoga svjetskog rata i okupacijom, brojni su se Tešnjaci priključili antifašističkom pokretu i Narodno-oslobodilačkoj vojsci (NOV). "Tešanjan je dao 30 prvoboraca i narod ovoga kraja je masovno prišao NOP-u."⁵ Sa prostora koji je 1990. godine obuhvaćala općina Tešanj - tokom rata bio je ukupno 1.661 pripadnik NOV, a u boju protiv njemačkih nacističkih, ustaških i četničkih poginulo je 185 Tešnjaka.⁶ Neki od njih posebno su ostali u javnom pamćenju, kao što su narodni heroji Husejin Huso Hodžić i Nisim Albahari, zatim jedan od organizatora ovdašnjih partizanskih jedinica, vijećnik ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a Edhem Pabrić (Tešanj, 1921. - Sarajevo, 1991.), zamjenik komandanta Prvoga bosanskog narodnooslobodilačkog korpusa, također vijećnik ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a pisac Todor Vujasinović (Tešanj, 1904. - Beograd, 1988.)...

Kao *oficijelni* datum oslobođenja Tešnja 1944. godine⁷ - 9. septembar 2016. godine bio je prilika da se, uz stogodišnjicu njegova rođenja, primjerena pažnja posveti Nisimu Albahariju, Tešnjaku koji je proglašen narodnim herojem.⁸ Od 2005.

ma prijevodu Amire Sadiković: *Uvod: muslimanski put ka komunističkom trijumfu u Jugoslaviji* [<http://www.spiritofbosnia.org/bs/volume-9-no-1-2014january/introduction-the-muslim-road-to-the-communist-triumph-in-yugoslavia/#return-note-2703-17>] - **Svi navedeni elektronski izvori dostupni su 27.1.2018. godine.**

5 "Hodžić Adema Husein", u: *Narodni heroji Jugoslavije*, knj. 1, Mladost, Beograd, 1975, 269. str.

6 Vidjeti: Advan Hozić: *Tešanj i tešanjski kraj 1918-1946.*, Općinski odbor SUBNOAR-a, Tešanj, [1999], 143-194. str. - Da su, međutim, Hozićevi spiskovi nepotpuni - pokazat će podaci o Jevrejima rođenim u Tešnju koji su se borili u partizanskim jedinicama, posebno o članovima porodice Albahari (što ću iznijeti u nastavku), jer Hozić od njih evidentira samo Hajima Albaharija (isto, 150. str.).

7 Nakon kratkoga opisa tih operacija, komandant brigade koja je oslobodila Tešanj konstatira slijedeće: "Tešanj je 11. septembra 1944. godine konačno bio slobodan" (Stevo Samardžija: *Četrnaesta srednjobosanska NOU brigada*, Skupština opštine Prnjavor, Banjaluka, 1983, 255. str.)

8 Obilježavanje 9. septembra bilo je 2016. godine u znaku 100-godišnjice Albaharijeva rođenja. Govorio sam tada o njemu na tribini u Centru za kulturu i obrazovanje, a potom sam smatrao razložnim tu obljetničku intonaciju zadržati i u uvodu ovoga rada.

godine jedna ulica u Tešnju nosi njegovo ime, ali ta značajna javno-manifestaciona gesta ipak nije dovoljna, jer, poznato je, u svojoj *zgusnutosti* gradovi su trajniji od drugih civilizacijskih formi u kojima se artikulira društvena dimenzija čovjekove egzistencije. Stoga gradovi kojima je, kao Tešnju, *data* višestoljetna protežnost - u svojoj povijesnoj sedimentaciji nadživljuju i kulturološki nadilaze i one kategorije tzv. *visokih identiteta* (Historija, Nacija, Država, Vjera...) što se u određenim sticajima povijesnih prilika uspostavljaju kao presudni, namećući se kao dominantna koja nastoji obezvrijediti, pa i potrijeti sve druge slojeve ukupnoga civilizacijskog stratuma. Ali, takvi gradovi *čuvaju* i za otkrivanje nude zapretane i marginalizirane vrijednosti koje su ih u stanovitim dionicama prošlosti suodređivale, nesagledivim nitima uplićući se i upisujući u mreže njihova postojanja i trajanja. Tu je poziv, i to je zadaća za one što ne pristaju na ovakva anticivilizacijska i bitno antihumanistička osiromašenja.

Slijedeće razmišljanje ovdje preuzimam kao svoje: "Prožimanje i stvaranje pluralnog identiteta je nužda i, rekao bih, prednost svih multikulturnih zajednica. Između kulture i identiteta stoji znak jednakosti. U odnosu prema kulturi manjine iskazuje se odnos prema njenom identitetu, u odnosu prema manjini se ogleda (kulturalna) politika, a još više etičko držanje. U odnosu prema manjini legitimira se jedna politika. Ona nedemokratska u ignoriranju i potiskivanju, slobodarska u prihvatanju i afirmiranju Razlike, koja potvrđuje i obogaćuje i osobni identitet. [...] Naravno, kada je u pitanju kultura 'manjine', odnosno 'malog naroda', onda je veći njen simbolički značaj nego stvarni uticaj. Ali je značajan i mora biti sačuvan. Time većinski narod ne potvrđuje samo postojanje kulturnog nasljeđa jedne specifične manjine, nego potvrđuje i svoju vlastitu kulturu, odnosno iskazuje svoj odnos prema kulturi kao takvoj. [...] Zato se i zalažem za jedno Sada zajedništva i razumijevanja: Utopija se počinje graditi odmah."⁹

9 Predrag Finci: "Bilješka za Pinhas", *Odjek*, Sarajevo, LXI/2008, br. 3, 44. str.

Stogodišnjica rođenja Nisima Albaharija nije, stoga, samo prilika za evokaciju njegove biografije i, kroz to, afirmaciju izrazito značajne antifašističke komponente u ukupnome tešanjskom civilizacijskom *simboličkom kapitalu*. Nužno je, naime, da se i jevrejskoj sastavnici u povijesti Tešnja posveti dostojna pozornost, kako bi ona bila optimalno rasvijetljena i u memoriju trajno unesena. Tešnjaci su ovu svojevrsnu arheološku gestu dužni sebi samima, ali na to *poziva* i jedan od najprominentnijih Tešnjaka uopće i najistaknutiji sin te nevelike tešanjske jevrejske zajednice što je šezdesetak godina egzistirala i utkivala se u identitet grada. Nisim Albahari, dakle - koji nam je, iz vremena u kojemu je Evropa grcala pod čizmom fašizma što se doimao nepobjedivim, namro ogromno slobodarsko i antifašističko, inspirativno i putokazno humanističko naslijeđe.

Uz navedeno, ovaj je imperativ iznad svega sadržan u nadi-laženju kulture selektivnoga pamćenja, također i u potrebi za civilizacijskim suočenjem sa traumatičnom istinom o tragičnom iščeznuću cjelokupne do Drugoga svjetskog rata preostale tešanjske jevrejske zajednice, što se *zbito* u onom kobnom danu prije 75 godina.

Pri tom, održava se moje uvjerenje da se imenom Nisima Albaharija u naslovu ovoga rukopisa i u suštinskoj intenciji i u metonimijskoj dimenziji oslovljavaju prostori ljudskih uznesenja i stradanja - kako u konkretno-povijesnoj tako i u univerzalno-etičkoj optici.

U Tešnju, februara 2018. godine

JEVREJI TEŠNJA, ŽIVOT I STRADANJE

Nakon propasti antičke jevrejske države 70. godine nove ere, kada započinje njihov egzodus, Jevreji su se, pored drugih prostora, doselili i na Pirinejski poluotok. Tu se razvio njihov najveći i najznačajniji srednjovjekovni centar. U Al-Andalusu (arapska Španija) muslimani, Jevreji, kršćani i drugi stanovnici živjeli su od početka 8. do kraja 15. stoljeća u slobodi i produktivnoj koegzistenciji - ispisujući neke od najblistavijih stranica ukupne svjetske povjesnice. Utemeljuju se tada visoke škole i univerziteti, instituti, biblioteke, prevodilački centri. U tom vremenu i jevrejski život dosezao je ondje vlastite vrhunce: stvaralački genij ovoga naroda iskazivao se u filozofiji, medicini, filologiji, astronomiji, matematici, umjetnosti, teologiji...¹⁰ Pod uticajem iznimnih dosega arapske kulture, od 13. stoljeća nastaje i novo doba u prosvjeti španskoga naroda, a upravo će jevrejski učenjaci biti najistaknutiji posrednici između Arapa i Španaca, pa Kalmi Baruh identificira *arapsko-jevrejsku* i *kršćansko-kastiljansku* epohu kao "dva izvora sefardske tradicije".¹¹

Međutim, padom arapske države pri kraju 15. stoljeća - Jevreji su u Španiji, istovremeno sa uništenjem cjelokupnoga muslimanskog stanovništva, "bili stavljeni pred tri mogućnosti: da prime katoličku vjeru, da budu spaljeni na lomačama ili

10 Avram Pinto: *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, "Veselin Masleša", Sarajevo, 1987, 10. str.

11 Kalmi Baruh: "Jezik sefardskih Jevreja", u: *Jevrejskošpanski jezik u Bosni i Hercegovini. Zbornik radova*, priredio Eli Tauber, Institut za jezik i *La Benevolencia*, Sarajevo, 2015, 32-33. str.

da napuste zemlju".¹² Tako su, nakon gotovo milenij i po dugoga života na Poluotoku, Jevreji 1492. godine izgnani iz Španije - kojom tada "vlada inkvizicija i mrki likovi ćutljivih i svirepih kardinala inkvizitora".¹³ Njih oko 200.000 napustilo je tu zemlju, a oko 25.000 prešlo je tada u susjedni Portugal, ali i odatle ih je, pod pritiskom španskih vladara, kralj protjerao četiri godine kasnije.¹⁴ Ovo protjerivanje "nije imalo samo za prognane, već i za sve jevrejstvo dalekosežne tužne posljedice. Sjaj jevrejstva je tim zatamnio, njegov ponos je ponižen, a čvrst stup, na koji se dosada oslanjao, bio je srušen."¹⁵

Neke jevrejske emigrantske skupine kretale su se tada prema zapadu - ka Francuskoj, Belgiji i Holandiji, a druge u mediteranske zemlje, Osmansku Carevinu i na Balkan.¹⁶ Većina onih koji su se spasili bjekstvom jedino "utočište sa punom ravnopravnošću su dobili u tada moćnoj Osmanskoj Carevini, te su se naselili po cijelom azijskom i afričkom sredozemlju i Balkanu, koji su potpadali pod Osmanlije".¹⁷ Tako su došli i u južnoslavenske krajeve - Makedoniju, Srbiju i Bosnu. Kao kulturno dominantni, oni su u Bosni postepeno asimilirali jevrejske starosjedioce, čiji je broj nepoznat, i formirali posebnu skupinu sefardskih Jevreja.

U historijskoj literaturi formirano je i dugo se smatralo nepitnim stajalište da Sefardi¹⁸ u Sarajevu već 1565. godine os-

12 Samuel M. Elazar: *Jevrejsko-španjolski romancero. (Romance i druge pjesme)*, preveo s jevrejsko-španjolskog Muhamed Nezirović, Svjetlost, Sarajevo, 1987, 12. str.

13 Boris Nilević: "Osvrt na historiju Jevreja u Bosni i Hercegovini za vrijeme osmansko-turske uprave", u: *Sefarad 92 - Zbornik radova*, Institut za istoriju i Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1995, 47. str.

14 Muhamed Nezirović: *Jevrejsko-španjolska književnost*, Institut za književnost i Svjetlost, Sarajevo, 1992, 19-20. str.

15 Moric Levy: *Sefardi u Bosni. Prilog historiji Jevreja na balkanskom poluotoku*, Bosanska biblioteka, Sarajevo, 1996, 9. str.

16 Pinto, 12. str.

17 Elazar, 8. str.

18 Od hebrejskoga *Sefarad* = *zemlja na zapadu*, kasnije naziv za Španiju: etnička grupa jevrejskih izgnanika iz Španije i Portugala. Koristili su *ladino*, mješavinu hebrejskoga i španskog jezika.

nivaju svoju općinu - kao ustanovu koja će ih okupljati, usmjeravati njihov individualni i kolektivni život, reprezentirati ih u gradu i pred vlastima¹⁹, te da je koncem 16. stoljeća izgrađena i sinagoga. Međutim, jedno novo istraživanje - zasnovano na izvorima osmanske provenijencije, te na izvještajima putopisaca i vizitatora - pokazuje da je prisustvo Jevreja u Sarajevu u 16. stoljeću bilo sasvim nezatno i da "niti jedan poznati osmanski izvor iz druge polovine 16. stoljeća, posebno popisi Sarajeva, ne spominju Jevreje, ni u kakvom kontekstu. Tek se [...] prvih godina 17. stoljeća javlja 'džemat Jevreja', sa tri dokumentirana rezidenta."²⁰ Prema ovoj studiji, Jevreji se u Sarajevo intenzivnije doseljavaju od početka 17. stoljeća, ali njihova je zajednica i tada bila brojčano posve mala, a sredina tog stoljeća mogla bi se "uzeti kao vrijeme kada je ta zajednica dobila svoju stvarnu organizacionu formu"²¹, dok je prvu vijest o sinagogi ostavio 1659. godine Evlija Čelebija.²²

Sefardi su i u Bosni uživali status slobodnih ljudi - u mjeri koju je nemuslimanima općenito jamčila osmanska država.²³ Poseban ugled i stabilnost u Carstvu sefardskoj zajednici priskrbila je činjenica da je takav njihov status nastao po vlastitom izboru, a ne kao posljedica osmanskih osvajanja.²⁴ U otomanskoj Bosni događalo se i to da se Bošnjaci podignu čak i na oružje kako bi se borili protiv nepravde koju je Jevrejima povremeno znala nanositi vlastodržačka samovolja.²⁵

19 Pinto, 12. str.

20 Aladin Husić: "Razvitak jevrejske zajednice u Sarajevu do kraja 17. stoljeća", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, Sarajevo, 2017, br. 38, 112. str.

21 Isto, 123. str.

22 Isto, 116. str.

23 O ovome vidjeti: Avdo Sućeska: "Položaj Jevreja u Bosni i Hercegovini za vrijeme Osmanlija - Turaka", u: *Sefarad* 92, 33-46. str.

24 Dževad Drino: [Recenzija] u: Benjamina Londrc: *Pravni položaj jevrejske zajednice u BiH od 1918. do 1945. godine*, Monos, Gračanica, Udruženje "Hagada", Sarajevo, 2016, 118. str.

25 Neki su sultanovi namjesnici u Bosni, piše o tome Moni Finci, "nastojali da se, za kratko vrijeme svoga boravka, ucjenama, hapšenjima i

Tokom 18. i 19. stoljeća Jevreji su se naseljavali i u drugim bosanskohercegovačkim sredinama: slijedeća jevrejska općina u Bosni osnovana je u Travniku 1768, a treća u Banjaluci 1848. godine. Sefardi su, dakle, Španiju napustili "zbog svoje religije koja je bila bit njihovog života i glavni element njihove etničke pripadnosti", a u Bosni su za vrijeme osmanske uprave imali "povoljne mogućnosti da čuvaju tu religiju i njeguju svoju tradiciju i običaje".²⁶

Temeljne sastavnice identitetskoga spektra bosanskih Sefarda jezgrovito opisuju slijedeće riječi: "Istorijskom sudbinom od njih se, tokom vijekova, postupno formirao osebujan feno-

na drugi nedozvoljen način olako domognu novaca i brzo obogate. Takvu tešku ucjenu na sarajevske Jevreje, bacajući u zatvor njihovog vjerskog poglavicu Rav Moše Danona sa deset odličnika, stavio je odmah po prispijeću u Sarajevo novi sultanov valija, opisan kao lakom na novac, nagaio i srdit čovjek, pomenuti Ruždi paša. [...] Sarajlije su, ogorčeni postupcima nekih valija u posljednje vrijeme, ovaj puta odlučili da silom oružja oslobode svoje pohapšene sugrađane Jevreje, što im je, uz učešće oko 1000 janjičara i 2000 ostalog golorukog svijeta, nakon okršaja u kome su imali 5 mrtvih i 7 ranjenih, i uspjelo. [...] Rezultat toga je bio da je Visoka Porta već u mjesecu decembru (na zadnji dan) dostavila ukaz (bujuruldiju) o smjenjivanju Seid Mehmed Ruždi paše, pa je isti, raščinjjen, napustio Travnik 27. januara 1820. godine.

Sličan se događaj, u isto vrijeme, zbio u vezirskom gradu Travniku, podstaknut od valijinog zamjenika, njegovog tadašnjeg kajmekama. I ovaj je iz sličnih pobuda pohapsio više uglednih trgovaca Jevreja optuživši ih za nekakvo izmišljeno krivično djelo. I ovdje su uhapšenim priskočili u pomoć mještani. Muslimani su zatvorili čaršiju, okupili se u džamiji i, nakon energične intervencije kod kadije, uspjeli osloboditi svoje lažno obijeđene sugrađane.

Ovi i ovakvi primjeri odnosa domaćeg stanovništva, kakvih je u civilizovanoj Evropi tada i kasnije bilo teško naći, ne ukazuju samo na stepen stvarne tolerancije i humanizma nego ujedno i na one vezivne elemente koji će kod Jevreja građana Sarajeva i Bosne i Hercegovine stvoriti spona sa sopstvenom širom sredinom i osjećaj privrženosti i ljubavi prema istoj." (Moni Finci: "Jevreji Bosne i Hercegovine", u: *Vjerske zajednice i politička zbivanja u Bosni i Hercegovini od austrougarske okupacije 1878. do 1945. godine*, Institut za istoriju, Sarajevo, 1978, 1030-1032. str. - Primjerak zbornika, kucanoga na pisačem stroju, nalazi se u Nacionalnoj i univerzitetskoj Biblioteci u Sarajevu.)

26 Isto, 1041. str.

men trojake duševne pripadnosti. Svom snagom prastare religije u svim njenim emanacijama oni su bili vezani za zemlju svojih biblijskih praotaca; živim jezikom i mnogim kulturnim tekovinama osjećali su pripadnost sunčanoj zemlji - Španiji u kojoj su im preci proživjeli hiljadu i pet stotina godina, a snaga sadašnje rodne grude vezivala ih je probuđenim elementarnim osjećanjima odanosti i ljubavi."²⁷

Broj Jevreja u Bosni i Hercegovini posebno je porastao nakon 1878. godine kada iz Austro-Ugarske Monarhije dolaze i Aškenazi²⁸. Oni su, inače, predstavljali "tri četvrtine celog jevrejskog naroda"²⁹, a u Bosnu i Hercegovinu uglavnom dolaze iz slavenskih pokrajina Hrvatske, Slavonije i Vojvodine, te iz Slovačke, Češke, Galicije, Bukovine i Moravske. Najznačajniju motivaciju za ovu selidbu predstavljala je mogućnost pronalaska posla, kao i pritisak antisemitizma u nekim dijelovima Monarhije.³⁰

Usljed doseljavanja i prirodnoga priraštaja, broj Jevreja od 1879. do 1910. godine uvećan je sa 3.426 na 11.868 (Sefardi 8.219, Aškenazi 3.649), tj. za 246 %. Njihova distribucija u bosanskohercegovačkim gradovima bila je tada ovakva: Sarajevo 6.397, Travnik 472, Bijeljina 429, Banjaluka 321, Zenica 294, Višegrad 265, Mostar 254 itd. Samo u četiri od 66 tadašnjih bosanskohercegovačkih gradskih općina 1910. godine nije bilo Jevreja: Gornji Vakuf, Glamoč, Čapljina i Kreševo.³¹

27 Isto, 1041-1042. str.

28 Hebrejski: naziv za Jevreje u srednjoj, sjevernoj i istočnoj Evropi. Od Sefarda se razlikuju tradicijom, obrednim propisima i jezikom, zvanim *jidiš*, koji je mješavina hebrejskoga, njemačkog, ruskog i drugih slavenskih jezika.

29 Ješua Kajon: "Jevreji u Bosni. Osvrt na njihovu prošlost i sadašnjost", *Književni sever*, Subotica, IV, 1. maj 1928, sv. 5, 220. str.

30 Londrc: *Pravni položaj*, 27-28. str.

31 Dževad Juzbašić: "Nekoliko napomena o Jevrejima u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave", *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, ANUBiH, Sarajevo, 2002, 372. str.

U Bosni i Hercegovini živjela su 1921. godine 13.142 Jevreja.³² Objavljeni rezultati popisa izvršenog 1931. godine³³ ne donose podatke o broju Jevreja u Bosni i Hercegovini, a pred Drugi svjetski rat ukupno ih je bilo 14.710, od čega je u Sarajevu živjelo oko 11.400, a u drugim mjestima oko 3.310.³⁴

32 Pinto, 16. str.

33 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine*, knj. I i II, Beograd, 1937. i 1938.

34 Pinto, 162. str.

»U Tešnju započinje bosanska priča o Sefardima prezimenom Albahari«

U dugom vremenu jedina, a konstantno najveća zajednica bosanskih Jevreja bila je, dakle, u Sarajevu. Druga po brojniosti formirala se u Travniku, gdje su se oni iz Sarajeva doselili u drugoj polovini 18. stoljeća. Benjamin Pinto smatra da su iz travničke jevrejske općine nastale neke druge njihove zajednice, uz ostale i tešanjiska³⁵, a i Josef Konforti piše da su se Jevreji iz Travnika selili u "Bugojno, Jajce, Livno, Tešanj, Zenicu i druga manja mjesta [...]".³⁶

Moric Albahari, koji je rođen 1930. godine u Sanskom Mostu (živi u Sarajevu), ustvrdio je 2001. godine da "u Tešnju, gradiću burne prošlosti, u 19. stoljeću naprednijem središtu od Sarajeva, započinje bosanska priča o Sefardima prezimenom Albahari". On kazuje da je njegov djed Moša iz Tešnja trgovao sa Španijom, Mađarskom, Grčkom, te da su u to vrijeme Tešnjaci išli brodovima iz Metkovića čak do Srednjega istoka po raznorazne mirođije. Plovili su po 15-20 dana do Haife. "Moj djed je", govori Moric, "uvijek spominjao Aki-bega, svog velikog prijatelja s kojim se otiskivao morima, trgujući svijetom. Tešanj je bio poznat po brojnim begovskim, bogatim porodicama s kojima se djed družio i trgovao. [...] Njegov brat Beor bio je ljekar, a i druga braća školovala su se i razmilila po drugim gradovima. Gedalja je živio u Zagrebu, bavio se spoljnom trgovinom, izvozom i uvozom suvih šljiva, drveta itd. Salamon, koji

35 Benjamin Pinto: "Jevreji u bosanskoj provinciji", *Godišnjak La Benevolencije i Potpore*, Sarajevo, 1933, 142. str.

36 Josef Konforti: "Jevreji u unutrašnjosti Bosne i Hercegovine", u: *Spoimenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu 1566-1966.*, Oslobođenje, Sarajevo, 1966, 138. str.

je imao fabriku hemijskih proizvoda, u kojoj je proizvodio imalin, firnajz iz eteričnih ulja, te denaturisani alkohol za apoteke."³⁷

U razgovoru emitiranom 31.1.2016. godine na *BH radiju 1* Moric Albahari rekao je i ovo: "Ako posjetite Split, na Marjanu postoji, gore, jevrejsko groblje. Na jednoj ploči iz 1540. godine hebrejski je napisano Samuel Albahari. To je moj predak, koji je prešao iz Španije, pobjegao u ova podneblja. [...] Tako da odatle, ta loza iz Splita je se proširila, i moji preci su, moj pradjeda, čije nosim ime ja, Moše, ili Moris, je u Tešnju bio. [...] U Tešnju je prva, začetna porodica Albahari bila u ovom podneblju. Jasno, ona se širila poslije u podneblje Sarajeva, čak Albaharija je došlo i do Skoplja."³⁸

Moric Albahari

Govoreći o porijeklu svoga prezimena, Moric iznosi da "Bohor u španskom jeziku označava prvorođenog sina, prvijenca u porodici. Al Bahr, pak, u arapskom svijetu upućuje na čovjeka s mora."³⁹ A u neobjavljenom *Rodoslovlju porodica Alba-*

37 "Tragom poznatih prezimena: Albahari. Korijeni u Kordobi, sudbina u Bosni", *Jevrejski glas*, Sarajevo, maj 2001, br. 15, 13-14. str.

38 [http://www.bhrt.ba/bhr1-emisije/to-sam-ja-bhr_emisije/to-sam-ja-moris-albahari-31-01-2016/]

39 "Tragom poznatih prezimena", 12. str.

hari i Levi (u daljem tekstu: *Rodoslovlje*)⁴⁰, što ga je 2007. godine sačinila Moricova sestra Rahela Albahari-Perišić, stoji da prezime Albahari nije hebrejskoga porijekla i da "više liči na špansko turski jezik", a potom i ovo: "Najvjerojatnija je pretpostavka da su naši preci bili nastanjeni u malom mjestu ALBUHERAL, 5 km jugozapadno od mjesta Badajos, blizu portugalske granice."⁴¹ I Rahela spominje pretka čiji je grob u Splitu, a zatim piše da se ne zna kretanje familije nakon izгона iz Španije, ali da postoji porodično kazivanje da su Albahari "došli iz Turske u Ruščuk - Bugarska, a odatle preko Salonike i Bitolja - Monastir raselili su se u druge krajeve, gradove i naselja Balkana". A o staništu Albaharija u Turskoj postoji i konkretniji podatak: boravili su u Izmiru.⁴²

U svojoj knjizi iz 1987. godine Avram Pinto ovako ocrtava dvije generalne linije kretanja Jevreja ka Bosni: "Jevreji dolaze u Bosnu i u Sarajevo preko Soluna, Bitolja, Carigrada i Sofije. Drugi preko Padove, Venecije, Zadra, Splita i Dubrovnika."⁴³ A Muhamed Nezirović pet godina kasnije kaže ovo: "U Sarajevo i u Bosnu oni su mogli dolaziti iz dva pravca, preko Dubrovnika ili, kopnenim putem, preko Soluna. Danas se ovaj posljednji put uzima kao sigurniji."⁴⁴

Znači li druga Nezirovićeva rečenica relativizaciju, ili čak poništenje prve pretpostavke iz prve rečenice, tj. da se *danas* smatra da Jevreji u Bosnu nisu dolazili drukčije nego navedenim kopnenim putem...?

40 Prvi dio *Rodoslovlja* ima naslov *Porodica Albahari iz Tešnja*, drugi *Porodica Levi*, a na kraju je i kratki dodatak *Porodica Atijas iz Travnika*. - Rukopis se nalazi u arhivu Saveza jevrejskih opština Srbije u Beogradu (u daljem tekstu: SJOS), a njegovu kopiju (kao i kopije ostalih rukopisa iz istoga arhiva na koje se ovdje referiram) dobio sam zahvaljujući predusretljivosti gospodina Arona Albaharija.

41 To se mjesto zapravo zove *Albuhera*, a ime grada je *Badajoz*.

42 Sabetaj Robert Puba Albahari: "Od nemila do nedraga", u: *Mi smo preživeli... Jevreji o holokaustu*, knj. 2, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 2003, 229. str.

43 A. Pinto, 11. str.

44 Nezirović, 33. str.

Čini se da je 1911. godine tako smatrao i Moric Levy: "Glavnina izgnanika pošla je prema Solunu i Carigradu, ali i u bivšoj prestolnici turskih sultana, u Jedrenama i Nikopolju nastale su odmah početkom XVI. stoljeća značajne jevrejske općine, u kojima su Sefardi bili glavni elemenat. Iz ovih centara širili su se Sefardi po raznim pokrajinama evropske Turske."⁴⁵ A i Krinka Vidaković-Petrov piše da su se na Balkanu formirala "dva velika sefardska centra (Solun i Carigrad) iz kojih se vršilo dalje naseljavanje u balkansko zaleđe: najpre u Makedoniju, zatim Bugarsku, Srbiju, Rumuniju, Bosnu, itd."⁴⁶

Ovim bi se potvrđivalo i očuvanō kazivanje, koje prenosi Rahela, o dolasku pripadnika porodice Albahari u Bosnu. No, ako je njihov predak Samuel, kojeg notiraju i Moric i Rahela, uistinu sahranjen u Splitu 1540. godine, onda je to nejasno - jer Split je na putu kretanja one druge skupine o kojoj pišu Pinto i Nezirović. A Moric kaže i to da su se Albahari iz Tešnja, gdje im je *bila prva, začetna porodica u ovom podneblju*, poslije širili i do Skoplja - što je, dakle, suprotan smjer u odnosu na onaj u navedenom porodičnom kazivanju...

Međutim, iskaze o tom grobu iz 1540. krajnje ozbiljno dovedi u pitanje i činjenica da je jevrejsko groblje u Splitu osnovano u kasnijem periodu - 1573. godine.⁴⁷ Postoji i navod da je na jevrejskom groblju u Splitu najstariji očuvani spomenik iz 1717. godine.⁴⁸

U svakom slučaju, na koncu ostaje pitanje: gdje su nakon *slavne Rekonkviste* (Mustafa Imamović) pripadnici familije Albahari boravili do druge polovine 19. stoljeća kada se u Bosni pojavljuju njihovi prvi tragovi...? Iznijet ću o tome vlastito mišljenje.

45 Levy, 9-10. str. - Levyjeva knjiga prvi put je objavljena u Sarajevu 1911. godine na njemačkom jeziku.

46 Krinka Vidaković-Petrov: *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu. XVI-XX vek*, Svjetlost, Sarajevo, 1986, 14. str.

47 Vidjeti: Zusia Efron i Duško Kečkemet: *Židovsko groblje u Splitu 1573-1973*, Split, 1973.

48 [<http://www.cendo.hr/Opcine.aspx?pid=23#23>]

Najveći broj jevrejskih izgnanika došao je, dakle, u Solun i Istanbul, a zatim u Makedoniju i Bosnu. Manje skupine naselile su se na desnoj obali Dunava - u Beograd i druge gradove tadašnjega Beogradskog pašaluka (tj. Smederevskoga sandžaka). Tokom otomanske vlasti Jevreji su i na ovom prostoru živjeli u simbiozi sa muslimanskim stanovništvom, uživajući sigurnost života i ljudsku slobodu, ali nakon što su srpski ustanici u januaru 1807. godine ušli u Beograd - *Praviteljstvujušči sovjet serbski* naredio je "protjerivanje Jevreja iz grada radi sprečavanja konkurencije srpskim trgovcima". Tako je nekoliko stotina beogradskih Jevreja protjerano na tadašnju austrijsku stranu, u susjedni Srem i Banat.⁴⁹ Poslije obnove osmanske uprave 1813. i uspostave dvojne tursko-srpske vlasti 1815. godine, Jevreji se postupno vraćaju u Beogradski pašaluk. Na popisu stanovništva izvršenom u Kneževini Srbiji 1834. godine - među ostalih oko 150 jevrejskih porodica u Beogradu su zabilježeni i Albahari. No, budući da je, uz Rumuniju, "skoro tokom cijelog XIX stoljeća Srbija bila druga zemlja antijevrejstva", mnogi Jevreji prešli su 1862. godine u Zemun, a brojni su se, "zajedno sa užičkim i šabačkim Muslimanima, odselili u Bosnu".⁵⁰ Poznato je i da su, "kada je Beograd 1806-1807. oslobođen od Turaka, pobijeni ili proskribovani i Jevreji, a da je najveći dio preživjelih ubijen 1813. godine, pred novo tursko osvajanje Beograda. Srbija je tek desetak godina poslije Berlinskog kongresa 1878. udovoljila njegovoj odredbi da se,

49 Mustafa Imamović: "Položaj Jevreja u Srbiji i Kraljevini Jugoslaviji", u: *Sefarad* 92, 66. str. - Poznato je i to da je prvi zahtjev za gradnju sinagoge u Zemunu u ime jevrejske zajednice podnio "zemunskom Magistratu 1833. godine zemunski Jevrej Jakob Isak Albahari, turski državljani. Molba je prosleđena Slavonskoj generalnoj komandi, koja 10. juna 1833. odbija ovaj zahtev, uz obrazloženje da se ne želi povećavanje jevrejskog stanovništva u Zemunu." Prva sinagoga u Zemunu otvorena je 1863. godine. Vidjeti: Aron Albahari: *Jevreji u Srbiji i Beogradu. Hronika jednog prisustva kroz dokumente srpskih vladara, putopise stranaca i službene protokole* [<http://www.jevrejsketeme.in.rs/jevrejsketeme-pdf/JEVREJI%20U%20SRBIJI%20I%20BEOGRADU%20HRONIKA%20JEDNOG%20PRISUSTVA.pdf>]

50 Imamović, 66-67. str.

kao jedan od uslova za nezavisnost, brišu protivjevrejski dekreti iz srbijanskog ustava 1869."⁵¹

Stoga je realna pretpostavka da su se i Albahari početkom 60-tih godina 19. stoljeća iz Srbije doselili u Bosnu, a njenu smisaonost afirmira i iznimno zanimljivo pismo koje sam 2.3.2017. godine dobio od Arona Albaharija - nakon što sam mu predočio navedeno razmišljanje. (Aron je rođen u Sarajevu 1959, a živi u Beogradu od 1992. godine.) Evo tog pisma:

"Vjerovatno ste u pravu po pitanju dolaska Albaharija u Bosnu. Iz priča mojih starih ja nisam čuo neki konkretniji podatak, osim onog vezanog za naše porijeklo iz Tešnja. Mada je bilo i Albaharija, *koji jesu naša familija*, a koji su bili iz Bosanske krajine, kako god i kad god da su došli tamo. Ali ono što daje moguću argumentaciju Vašoj hipotezi o dolasku preko Turske i Srbije u Bosnu jeste jedna mala porodična okolnost! Naime, moj otac i stričevi su u nasljeđe i amanet dobili, ustvari naslijedili od svog oca (a ovaj od svog) jedan stari mlin za kafu, onaj klasični 'turski', i cijeli ga rat baka i tetka i čale vukli kad su bježali u Mostar, pa u Split, pa bili od Italijana zatvoreni u Kupare, pa na Rabu. A kako sam, eto, ispao samo ja kao jedini muški nasljednik koji je ostao u Bosni (rođak Melvi je rano iselio za Izrael, pa u Englesku, pa na Novi Zeland), stričevi su ga poslije dali mome ocu, da ga on ostavi meni.

A okolnost da su ga zvali 'turski' (i to kao *iz Turske*, a ne po tipu pravljenja), i da se govorilo da je u porodici 150 i više godina, i da se, eto, kao, prenosi sa generacije na generaciju, naslućuje pravac našeg dolaska.

Takođe, i okolnost da je u Srbiji, a pogotovo u Beogradu bilo (i još uvijek ima) Albaharija, i iako nam oni, formalno, nisu familija, svakako je i druga potvrda hipoteze o Albaharijima iz Srbije (preko, a iz Turske)."

Usljed iznesenoga, uvjeren sam da nije bio u pravu Benjamin Pinto koji je naveo nekoliko jevrejskih familija za koje kaže da su u Bosnu i Hercegovinu došli iz Srbije: u Tuzli - Konfino, u

51 Hajrudin Somun: *Jesmo li antisemiti? Veze naroda bivše Jugoslavije sa Jevrejima i Palestincima*, Art Rabić, Sarajevo, 2017, 26-27. str.

Brčkom - Almozlino, u Prijedoru - Mevorah, u Bihaću - Pinto, u Banjaluci - Nahmijas, u Travniku - Salom, Konforte i Trinki, u Mostaru - Koen i Konforte, u Sarajevu - Demajo, Tuvi itd.⁵², a potom ustvrdio da sve druge bosanskohercegovačke jevrejske zajednice, "više ili manje, direktno ili indirektno, imaju da zahvale svoj postanak i egzistenciju sarajevskoj. [...] Otuda su sva prezimena provincijskih Jevreja, osim onih koja smo gore spomenuli, a čiji su nosioci porijeklom iz Srbije, ista kao sarajevska."⁵³ Tako piše Pinto, pa u nabrojanju navodi i prezime Albahari - sugerišući da su se i oni iz Sarajeva selili u druga mjesta. Naprotiv: Albahari su se u Sarajevo doseljavali iz drugih bosanskih sredina, a u najvećem broju iz Tešnja.

Gornja čaršija u Tešnju - razglednica poslana 8.4.1891. u Transilvaniju (pokrajina u današnjoj Rumuniji)

Najstariji poznati podatak o prvim Jevrejima u Tešnju nalazi se u neobjavljenim memoarima Adem-age Mešića - koji bilježi slijedeće: "Godine 1877. dođe u Tešanj kao činovnik (Sanduk Emin) poreski blagajnik Sabetaj Albahari, s njime dođe i njegov brat Mošo koji donese robe i u čaršiji otvori dućan i to u dućanu sijedog Mula Ahmeta Hadžiedhemovića. Mošo Albahari prvi donese kantu gaza u Tešanj i svijet se kupio te gledao

52 B. Pinto, 144. str.

53 Isto, 152. str.

taj gaz. On je zapalio malu lampicu bez cilindra na dućanu da svijet vidi i kupuje, a kasnije su došle lampe sa cilindrom."⁵⁴ Ipak, prvi austrougarski popis iz 1879. ne bilježi jevrejske stanovnike Tešnja, ali dilemu otklanja ono što za Šabetaja piše njegov unuk Sabetaj Robert Puba, sin Jeude Leona. On kaže da je njegov djed bio "za vreme turske vladavine zlatar i menjač, zbog čega je imao nadimak 'Saraf'. Bio je iz Tešnja. Tamo je ubirao porez i za tursku i za austrijsku vlast."⁵⁵ Objašnjenje bi moglo biti analogno onom koje Josef Konforti iznosi za broj Jevreja koji je po istom popisu utvrđen u Travniku. On, naime, kaže da je u ovom gradu vjerovatno bilo nešto više Jevreja nego što ih je evidentirano 1879. godine, "jer su neki bili tada upisani kao pripadnici sarajevske jevrejske opštine, a radili su i boravili u Travniku".⁵⁶

U knjizi *Travnički Jevreji* Josefa Konfortija, autora koji je, vidjeli smo, naveo da su se Jevreji iz Travnika selili i u Tešanj, prezime Albahari spomenuto je samo jednom - kada Konforti piše da je Travničanka Rašela Atijas "udata Albahari".⁵⁷ A niti jedan Albahari nije zabilježen u Travniku u nedavno objavljenoj knjizi *Tragovima naših komšija: Jevreji u Bosni i Hercegovini i holokaust*⁵⁸, u kojoj su autori cijelo poglavlje posvetili historijatu travničkih Jevreja. No, ipak je neupitno da su Šabetaj (u daljem tekstu: *Šabetaj*) i Moša (u daljem tekstu: *Moša*), kao začetnici najstarije i konstantno najbrojnije tešanjanske jevrejske porodice⁵⁹, u Tešanj došli iz Travnika.

54 Primjerak Mešićeva rukopisa nalazi se u Biblioteci u Tešnju, 22. str.

55 Sabetaj Robert Puba Albahari, isto.

56 Josef Konforti: *Travnički Jevreji*, izdanje autora, Sarajevo, 1976, 11. str.

57 Isto, 63. str.

58 Anisa Hasanhodžić i Rifet Rustemović: *Tragovima naših komšija: Jevreji u Bosni i Hercegovini i holokaust*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2015, 245-263. str.

59 B. Pinto kaže da u svim bosanskim provincijskim sredinama, u kojima tada (1933.) "ove male jevrejske zajednice nestaju" (isto, 153. str.), ima po jedna jevrejska familija koja je tu sredinu tako obilježila da, "pri spomenu njenog prezimena, asocijacijom misli dolazimo do naziva varo-

A na pomisao da je Albaharija u Tešnju bilo i u nešto ranijem vremenu mogla bi navesti činjenica da su na portalu Spomen-područja Jasenovac [<http://www.jusp-jasenovac.hr>] zabilježene i dvije jevrejske žrtve koje su rođene u Tešnju 1872. godine: Abraham i Jakov Albahari, sinovi Šabetaja. Ali da se njihovo doseljenje zbilo čak iste te 1872. godine kad su, prema jasenovačkom portalu, rođeni Šabetajevi sinovi Abraham i Jakov - to bi značilo da su se do austrougarske okupacije u Tešnju već formirale porodice Šabetaja i Moše, pa ne bi bilo moguće da njih Mešić, koji je rođen 1868, pamti kao prve jevrejske došljake, a pogotovo bi tada bilo neobjašnjivo da na popisu iz 1879. godine u Tešnju nema niti jednoga Jevreja. Pri tom, ono što će ovdje biti izneseno o kretanju porodice kazuje da je teško moguće da su ovi Šabetajevi sinovi rođeni 1872. godine u nekom drugom gradu, pa da su s ocem došli u Tešanj, ali nikako nije moguće da su te godine rođeni u Tešnju. Najprije će biti da su rođeni u Tešnju ubrzo nakon Mošina i Šabetajeva dolaska u ovaj grad, a da Spomen-područje Jasenovac raspolaze netačnom godinom njihova rođenja.

Rodoslovlje ne donosi informacije o rođenju ovih Šabetajevih sinova, a ni drugdje ih nisam pronašao. U *Rodoslovlju* je zabilježeno da je Jakob Bohor bio oženjen Matildom, te da su imali sina Salamona Monija. Živjeli su u Tešnju (Jakob je bio trgovac i "zastupnik Jevreja za srez Tešanj do 1915."⁶⁰, a 4.11.1918. ušao je u tada obrazovani Odbor Narodnog vijeća za kotar Tešanj⁶¹) i u Sarajevu, i svi su nastradali od ustaša.

ši u kojoj ta familija živi. U takvoj asocijativnoj vezi stoje Salomi i Travnik, Pesahi i Derventa, Poljokani i Banjaluka, Trinki i Zenica, Danoni i Gračanica, Baruhi i Bijeljina. Možda se ne bi prevarili kada bi iz toga izveli zaključak da su te familije bile među prvim doseljenicima i da su baš one, svaka za sebe, udarile temelje tim zajednicama." (Isto, 152. str.) Navedenom asocijativnom nizu svakako je opravdano dodati Albaharije i Tešanj.

60 Jakov Danon i Verica M. Stošić: *Memoari na holokaust Jevreja Boscanske Krajine*, Jevrejska opština Banjaluka, Banjaluka, 2010, 137. str.

61 Jasmin Mandžukić: *Lokalna uprava u Tešnju 1878-1941. (Tešanjski gradonačelnici)*, izdanje autora, Tešanj, 2017, 76. str.

Abraham je bio Nisimov otac, iz Tešnja se sa porodicom odselio u Sarajevo odakle je, sa suprugom Rahelom i nekom od njihove djece, odveden u Jasenovac.

U nastavku *Rodoslovlja* Rahela kazuje da je "naš predak" Jakob Albahari živio u Travniku, te da su se, kad je umro, njegova djeca raselila "u razne krajeve Bosne. Jedni su otišli u Zenicu, jedni u Tešanj, Kostajnicu i Sarajevo." Ona piše da "nemamo više podataka" o Jakobu, ali navodi njegovu djecu imenom *Moša*, Salamon, Juda, *Šabetaj* i Bikina. "Vjerovatno je imao više djece", kaže Rahela, "ali nemamo o tome podataka." No, vidjeli smo, Moric spominje još dva brata svoga djeda *Moše*: Beora, koji je bio ljekar (Moric ne kaže gdje je on živio), i Gedalju, trgovca koji je živio u Zagrebu. (A u spomenutoj emisiji *BH radija 1* tada 86-godišnji Moric omaškom je kazao da je *Moša* njegov pradjed.)

U Zenici, međutim, nema nikakvih tragova Albaharija⁶², a iz *Rodoslovlja* dalje doznajemo da su u Sarajevu živjeli Salamon i Juda, kao i Bikina Luna koja je bila udata za Salamona Levija, a ova se porodica potom preselila u Banjaluku.

Juda je bio je oženjen Sarom, a umro je 1919. godine. "Ne znamo tačno koliko je imao djece", kaže *Rodoslovlje*, pa navodi slijedeću: Luna, Naftali, Rifka, Mirjam (rođena 1888.) i Šabetaj (r. 1884.). Portal Jasenovca daje podatke da je Rifka rođena 1895, a Šabetaj 1901. - i da su u tom logoru ubijeni 1942. godine.

Tu je kao žrtva evidentiran i Salamon Albahari, sin Jakoba, rođen u Travniku 1865, a ubijen u ovom logoru 1942. godine. U *Rodoslovlju* su navedene kćerke Salamona i Lee, djevojački Levi, kojima su imena Sida, Luna i Buhora. Sida je bila udata za Leona Levija iz Banjaluke i oboje su *vrlo rano umrli*. Luna je s mužem Rudolfom Weisom živjela u Srbiji, rat su proveli u Gracu (Austrija), te su se vratili u Srbiju, a 1948. godine odselili su se u Izrael.⁶³ Buhora se udala za Dudu Leona Albaharija

62 Nikakvim saznanjima o pripadnicima porodice Albahari u Zenici ne raspolaže ni poznavalac prošlosti ovoga grada historičar dr. Mirza Džananović.

63 Vidjeti sjećanje njihova sina: Vilhelm-Vili Vajs: "Srpska imena - ulaznica za život", u: *Mi smo preživeli...*, knj. 2, 445-448. str.

- i o toj će porodici kasnije ovdje biti više riječi. Salamon i Lea imali su i tri sina: Jakoba, Morica i Alberta. Albert je živio u Sanskom Mostu i stradao je u Holokaustu sa cjelokupnom porodicom, a za Jakoba i Morica u *Rodoslovlju* stoji da "nema-mo podataka". Međutim, na portalu Jasenovca evidentirane su kao žrtve sinovi Salamona Albaharija Jakob i Moric - koji su rođeni u Sarajevu: Moric 1910, a Jakob 1912. godine. Ubijeni su u Jasenovcu 1942. godine.

Prethodno sam naveo da je Moric kazao kako je Salamon, brat njegova djeda *Moše, imao fabriku hemijskih proizvoda, u kojoj je proizvodio imalin, firnajz iz eteričnih ulja, te denaturisani alkohol za apoteke*. A u grupi "najuglednijih i najsposobnijih" saraevskih Sefarda koji su od 1890. započeli pripreme za osnivanje jevrejskoga društva evropskog tipa, pa su 12.1.1892. godine potpisali i prvi zapisnik (protokol) o osnivanju tog društva, koje su nazvali *La Benevolencija*, nalazi se i ime Salamona Albaharija.⁶⁴ Tu je vjerovatno posrijedi ista osoba - kao, možda, i u događaju o kojem piše Todor Kruševac. Ne navodeći mu ime, Kruševac kaže da je sa *preduzimačem Albaharijem* općina Sarajevo 1.12.1913. godine usvojila ugovor "o gradnji jedne električne železnice bez tračnica koja bi išla od Koševa do Laha sa ogrankom do zemaljske bolnice, te o gradnji druge takve pruge od katoličke katedrale kroz Petrakinu i Čekalušu ulicu do Koševa", ali da do realizacije nije došlo zbog početka rata.⁶⁵

Kad se razmotre prezentirane činjenice, bit će izvjesnim da je upravo Jakob taj prvi Albahari koji je u Bosnu došao iz Srbije, barem u lozi o kojoj je riječ, i da su informacije o njemu ostale u magli traumatične selidbe, da se ona zbila u njegovoj poznijoj dobi, da je u Travniku kratko živio i tu umro, a da u tom gradu ima vrlo malo porodičnih tragova stoga što su se Jakobova djeca nakon očeve smrti raselila po Bosni.

64 David Kamhi: "Jevrejsko kulturno-prosvjetno i humanitarno društvo La Benevolencija od osnivanja 1892 g. do 1941. g.", *Jevrejski glas*, oktobar 2017, br. 76, vanredno izdanje, *125 godina La Benevolencije*, 8. str.

65 Todor Kruševac: *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878-1918*, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo, 1960, 119. str.

Ako je i tačan navedenī podatak sa portala Jasenovca da je Jakobov sin Salamon rođen 1865. godine u Travniku (a mnoštvo je razloga za skepsu spram informacija što ih daje ovaj izvor), ipak je logično zaključiti da je Jakob Albahari iz Srbije došao sa ostalim članovima svoje porodice, jer da su u Travniku rađana i druga njegova djeca - malo je vjerovatno da u tom gradu niti jedno od njih ne bi bilo zabilježeno ni na koji način, a ni sjećanje predakā Arona Albaharija ne bi se zaustavljalo na *porijeklu iz Tešnja*, što stoji u navedenom pismu ovoga *Mošina* praunuka. Također: da je Jakob početkom 60-tih godina 19. stoljeća došao u Bosnu i tu sticao porod - ne bi bilo moguće da *Šabetaj* i *Moša* kao odrasli ljudi u Tešanj dolaze potkraj osmanske vlasti. Očigledno je da im je Travnik bio kratkotrajna stanica, i da se stoga nije utkao u memoriju *Šabetajeva* i *Mošina* potomstva.

U travničkoj Matičnoj knjizi rođenih upisan je samo Avram Albahari - rođen 1.3.1902. godine. Njegov je otac Salamon Buhor, sin *Moše* i Travničanke Rahele, rođene Atijas, što bi moglo značiti da je *Moša* već u Travniku formirao porodicu. *Rodoslovlje* informiše da je Salamon Buhor bio oženjen Hanom, kćerkom Travničanina Šaloma Fincija, i oni su, dakle, u Travniku dobili sina Avrama, pa će se činiti logičnim da je Salamon Buhor rođen i ostao živjeti u Travniku i nakon što su se njegovi roditelji odselili u Tešanj, gdje su rođena ostala njihova djeca. Međutim, budući da su Salamon Buhor i Hana imali sedmero djece, da je njihova kćerka Renčika imala nadimak Bukica (*Rodoslovlje*), što znači da je prva rođena, zatim da je Šalom kao sedmo dijete rođen u Maglaju 1914. godine, kao i da rođenje nijednoga od ostale djece nije evidentirano u Travniku i da drugih tragova ove porodice u tom gradu uopće nema - ostaje zagonetka o njenu kretanju. Pa se, onda, sljedstveno, vraćamo i na pitanje gdje je, zapravo, rođen Salamon Buhor, potom i na to kako se dogodilo da njegov sin Avram bude rođen u Travniku, a to je nedvojbeno (premda u *Rodoslovlju* piše da je Avram rođen 1902. u Tešnju), jer mi je, posredstvom Arona Albaharija, na koncu potvrđeno i od Avramovih potomaka. Na isti na-

čin dobio sam i informaciju da ni on ni njegov otac nisu imali nikakav kontakt sa Tešnjem.⁶⁶

Zabilježena je još jedna relacija Sefarda prezimenom Albahari sa Travnikom, ali izvori koji su mi dostupni ne omogućuju da se ona pobliže rasvijetli, pa ni da se razjasni imaju li pripadnici ove porodice neposredniju vezu sa onom Jakoba Albaharija - kojeg *Rodoslavlje* imenuje *našim pretkom*. U Imeniku travničke Narodne osnovne škole evidentiran je, naime, upis tri đaka Albaharija: Elijasa u treći razred 1914, Avrama u četvrti 1914. i također u četvrti razred 1915, i Sare u "III-IV" razred 1915. godine. Tu je ubilježeno da su oni rođeni u Sarajevu: Elijas 1904, Avram - jednom piše 1903, a drugi put 1904, i Sara 1902. godine. Uz Elijasa i Avrama stoji da im je "djed Avram bjegunac", a uz Saru da joj je otac "Jakov stolar". U napomenama je evidentirano da se Sara preselila u Sarajevo 1. novembra, a Avram 8. novembra 1915. godine.⁶⁷

Izbjegavajući svaku improvizaciju, izneseni podaci navode na zaključak da se radi o troje djece izvjesnoga Jakova Albaharija, stolara iz Sarajeva, da im je djed bio Avram koji je bjegunac (vjerovatno od mobilizacije, budući da je riječ o vremenu Prvoga svjetskog rata), te da su se Sara, Avram i Elijas iz nepoznatoga razloga doselili u Travnik, vjerovatno 1914, ali i da su se, potom, u novembru 1915. godine vratili u Sarajevo.

O članovima ove porodice dalje ne znamo ništa. Na kraju se, ali bez sigurnosti u personalnu identičnost (iako nema drugih slučajeva da ime Elijas susrećemo kod Albaharija), može navesti i to da se na portalu Jasenovca nalaze sinovi Jakoba Albaharija rođeni u Sarajevu: Avram 1905. i Elijas 1909. godine. Ubijeni su 1941. godine...

A ono što Aronovo pismo kazuje o familiji u Bosanskoj krajini - vjerovatno se, osim na već spomenutoga Alberta, sina Salamona i Lee, koji je živio u Sanskom Mostu, odnosi na Jako-

66 Pisma Arona Albaharija autoru od 15. i 23. 1. 2018. godine.

67 Podatke sam dobio iz Kantonalnoga arhiva Travnik, za šta zahvaljujem kustosu Muzeja Travnik gospodinu Enesu Škrgi i direktorici Arhiva gospođi Spomenki Pelić.

bovu djecu za koju *Rodoslovlje* navodi da su otišli u Kostajnicu, što ne mora značiti da su Jakobovo potomstvo svi Albahari koji su živjeli na prostoru Krajine, jer je moguće da je prilikom seobe iz Srbije još neki Sefard ovoga prezimena došao na to područje. O porodicama Jakoba i Davida, sinova Moše Albaharija koji su se iz Tešnja odselili u Bosansku krajinu, bit će posebno riječi u nastavku.

Pukotina u porodičnoj memoriji, koja u prošlost ne vodi dublje od Jakoba Albaharija, nesumnjivo je nastala usljed činjenice da se u narednih 60-tak godina Albahari koji su ostali u Srbiji i oni koji su došli u Bosnu nalaze u različitim civilizacijskim prostorima i u državama koje nisu u miru koegzistirale nego su i žestoko neprijateljski, ratoborno nastrojene - sve do okončanja Prvoga svjetskog rata i stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u kojoj su državnom zajednicom objedinjeni Jevreji Srbije i oni što su živjeli u osmanskoj, potom u austrougarskoj Bosni. Tako je proizvedena situacija o kojoj govori Aron: da Albahari iz Bosne i Albahari iz Srbije *formalno* nisu familija...

Nezirović spominje i *Dana S. Albacharyja*, člana "bogate trgovačke sefardske obitelji, porijeklom iz Bosne, koja se preselila u Beč i tamo počela uspješno trgovati". On je skupljao bosanske sefardske romance i pjesme za Ramona Menéndeza Pidala, čovjeka "koji je najviše doprinio poznavanju španjolskog romancera", a s kojim se Dan Albahari dopisivao 1906. godine. Nažalost, nisam u mogućnosti dospjeti do više informacija od ovih koje je dao Nezirović.⁶⁸

* * *

U Tešnju su, dakle, živjeli Jakobovi sinovi *Šabetaj* i *Moša*, pa su oni, evidentno, braća Albahari čiji dolazak Mešić bilježi u memoarima. Oba su stanovali u dijelu grada koji je u *Glavnom imeniku školske mladeži* tešanjske Narodne komunalne osnovne škole, vođenom od 1898. zaključno sa 1948/49. škol-

68 Nezirović, 278-279. str.

skom godinom (u daljem tekstu: *Imenik*)⁶⁹, označen kao *Varoš-Trčica*. *Šabetaj* je bio trgovac, a *Mošino* zanimanje prilikom školskoga upisa njegova sina Davida 1897. godine ubilježeno je terminom *mehaničar* (on je tu evidentiran kao *Mojsija*).

Jevreji 1915. u Tešnju: lijevo sjedi David Albahari, sin *Moše*

Moša je, kako je već navedeno, bio oženjen Rahelom Atijas iz Travnika, što 1996. godine u tekstu *Naša nona Rahel*⁷⁰ kazuje i Judita Albahari-Krivokuća, sestra Rahele Albahari-Perišić koja potpisuje *Rodoslovlje*. Judita, međutim, piše da je *Moša* i rođen u Tešnju, te da mu se otac zvao Juda (ali njoj je, sudeći po svemu, nerijetko bila važnija beletrizacija nego činjenična utemeljenost - ne samo ovoga nego i ostalih tekstova što ih je o familiji Albahari napisala).

69 *Imenik* se nalazi u arhivu Osnovne škole "Huso Hodžić" koja je sljednik Narodne komunalne osnovne škole osnovane 1886. godine.

70 Judita Albahari-Krivokuća: *Naša nona Rahel*, 1996, rukopis u SJOS, 2. str. - Skraćena verzija objavljena je u: *Jevrejski almanah*, 1971-1996, Beograd.

Rahela je bila kćerka travničkoga trgovca Moše Atijasa koji je, prilikom jednoga putovanja radi nabavke robe, umro u Splitu 1866. godine, i ondje je i sahranjen.⁷¹

Moša i Rahela imali su djecu čija su imena Salamon Buhor, Jakob, Šabetaj, Dudo Leon, Ester Bulka, Gedalja i David.

Na teferiču u okolini Tešnja: Merkuš, David, Nehama i Šabetaj Albahari

U *Rodoslovlju* stoji da je Moša u Tešnju imao "malu trgovačku radnju, a jedno vrijeme je u Laktašima, nedaleko od Banja Luke, držao han".⁷² Isti izvor kazuje da je Moša prije Prvoga

71 Konforti: *Travnički Jevreji*, 63. str.

72 Moša je bio ekonomski dobrostojeći građanin koji je mogao davati novac ili robu na zajam. To pokazuje informacija da 26.11.1891. godine "Kotarski ured kao sud u Tešnju daje na znanje da je na molbu ovrhovoditelja Moše Albahari iz Tešnja zbog dužnih 104 for. 52 novc. spp. dozvolio javnu dražbu polovice nepokretnina ovršenika Dede Brkića, sina Osmana iz Tešnja, u grunt. ulošku br. 1084. kat. općine Tešanj, a A I. i II. upisanih i to: kat. čestica br. 539 | 2, kuća br. 1084, s kućištem u Čifluku mulk u površini od 35 kv. met, br. 535, vrt u Čifluku mulk u površini od 1 dunum, br. 550, bašča u Čifluku mulk u površini od 2 dun. 580 kv. met., br. 536, oranica podkućnica u Čifluku mirie u površini od 14 dunuma 50 kv. met, br. 549, oranica podkućnica u Čifluku mirie u površini od 5 dunuma 280 kv. met. Za dražbu tih nepokretnina, koja će se

svjetskog rata umro od upale pluća, a Moric kaže i ovo: "Kad je bio na samrti, djeda su doveli u Sarajevo, u ondašnju austro-ugarsku bolnicu. Sahranjen je na sarajevskom Jevrejskom groblju."⁷³ Djeca su se osamostalila, pa je *Mošina* supruga Rahela otišla u Palestinu, sa željom da tamo i umre.⁷⁴ Judita bilježi da je Rahela rođena oko 1850, a Rahela Albahari-Perišić kazala je u jednom intervjuu da je njena baka rođena 1855. godine.⁷⁵ Na temelju arhivske građe, Jakov Danon i Verica M. Stošić pišu da je ona bila "posjednica iz Tešnja, sa stalnim boravištem u Tešnju, tražila je izdavanje pasoša 1914. godine radi putovanja u Palestinu".⁷⁶ Judita kazuje da se Rahela ipak vratila u Bosnu: u Palestinu je po nju 1918. godine otišao sin Gedalja i doveo je u Sarajevo - gdje su tada uglavnom živjeli njeni i *Mošini* potomci. U Sarajevu je 1930. godine i umrla.⁷⁷

O *Šabetaju* u *Rodoslovlju* nema podataka, osim da je živio u Tešnju i da se ženio dva puta. Sa Rifkom, za koju podaci iz tešanjškoga Zemljišnoknjižnog ureda pokazuju da se djevojački prezivala Altarac, imao je djecu: Jakob Bohor, Salamon, Moše, Avram Mamin (Abraham, Nisimov otac) i Bulka. Nakon Rifkine smrti oženio se ponovo i dobio djecu imenom Nehama, Isak, Aron, Gidelj, Jozef, Mikica, Jeuda Leon i Rena.

Drugi austrougarski popis, obavljen 1885. godine, u Tešnju registrira već 26 Jevreja, te je Predrag Finci, na osnovu *Pinkasa* "koji sadrži samo račune od 1830. do 1888.", ustanovio da su

obdržavati kod ovog suda u uredovnoj sobi br. 4, određuje se prvi rok u srijedu dana 13. januara 1892. u 11 sah. prije podne." (*Sarajevski list*, 20.12.1891.)

73 "Tragom poznatih prezimena", 13. str.

74 Bosanski su Sefardi "smatrali izuzetnom naklonošću sudbine ako im je dodijelila da su mogli svoje posljednje dane proživjeti i smrt dočekati u svetom gradu - Jerusalimu". (M. Finci: "Jevreji Bosne i Hercegovine", 1043. str.)

75 [<http://www.centropa.org/biography/rahela-perisic>]

76 Danon i Stošić, 137. str.

77 J. Albahari-Krivokuća: *Naša nona Rahel*, rukopis, 13. str.

Porodica Jeude Leona Albaharija. *Sjede:* Mirta i Leon; *između njih:* Avram Braco; *gore:* Rahela Ela, Sabetaj Robert Puba i Sarina Levi-Medić (Sarajevo, 1946.)⁷⁸

⁷⁸ U tešanjskoj Matičnoj knjizi rođenih upisano je da je Juda Leon rođen 22.5.1900. i da mu je otac Sabetaj. U *Imenik* je upisan 1.10.1906. kao Dudo, sin trgovca Sabetaja, a u *Rodoslovlju* njegovo je ime Jeuda Leon, sin je *Šabetaja* i rođen je u Tešnju 1900. Umro je u Bolonji, a bio je oženjen Mirtom Mirjam Altarac rođenom 1905. u Doboju, i imali su troje djece. Najstariji Sabetaj Robert Puba (1925-2009.) rođen je u Doboju, a

veće "skupine Sefarda u Bugojnu, Jajcu, Tešnju, Zenici...".⁷⁹ Na popisu iz 1895. njih je u Tešnju 32, dok su na četvrtom popisu, koji je izvršen 1910. godine, u ovom gradu evidentirana 52 Jevreja.⁸⁰ Zanimljivo je da su od tog broja 16 bili Sefardi, a 36 Aškenazi.⁸¹

* * *

Tešanj je 1879. godine imao 5.372 stanovnika i bio je po tome šesti grad u Bosni i Hercegovini⁸², a 1910. u Tešnju je svega 3.068 žitelja, što znači da je za 31 godinu izgubljeno 43% populacije. Uzroci ovoj pojavi nalaze se u ukupnoj regresiji Tešnja koja se zbiva u drugoj polovini 19. stoljeća. U osmanskome vremenu Tešanj se, naime, nalazio na vrlo značajnoj karavanskoj komunikaciji, jer se od Sarajeva i Travnika prema Bosanskom Brodu putovalo preko ovoga grada - koji se tada razvija u jedno od vodećih trgovačkih središta u Bosni i Hercegovini, sa brojnim snažnim

bio je psihijatar. Oženio se Mary Norton u Americi i dobili su djecu Alberta Skota, Suzanu Mirjam i Davida Johanana. Leonova kćerka Rahela Ela bila je udata za krznara Isaka Koena i umrla je u Bolonji, a sin Avram Braco umro je u Americi u 24-toj godini. Na fotografiji je i Sarina (1902-1978.), rođena u Kladnju kao Levi, sestra Rene i Lune udatih za braću Jakoba i Davida Albaharija iz Tešnja. Bila je udata za Sadika Medića iz Ključa, s kojim je dobila kćerke Rabiju i Medinu. (Vidjeti i: Sabetaj Robert Puba Albahari, isto.)

79 Predrag Finci: *Kratka kronologija jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini*. Iz *Pinkasa Jevrejske opštine Sarajevo* [<http://www.jevrejsketeme.in.rs/jevrejske-teme-pdf/Kratka%20kronologija%20jevrejske%20zajednice%20u%20Bosni%20i%20Hercegovini.pdf>] - *Pinkas* je: "Tabla, ploča za pisanje. Zapisnik. Registar kongregacije. Katkada i matična knjiga rođenih, vjenčanih, umrlih. Kronika jedne zajednice." (Isto.)

80 Pored četiriju službenih statističkih publikacija, za podatke o demografskoj slici Tešnja tokom austrougarske uprave vidjeti i: Iljas Hadžibegović: *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Oslobođenje public, Sarajevo, 1991, 29-81. str.

81 *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910.*, Sarajevo, 1912, 218-219. str.

82 Sarajevo tada ima 21.377 stanovnika, Mostar 10.848, Banjaluka 9.560, Bijeljina 6.090, Travnik 5.887, a Tuzla 5.119, Bihać 3.097, Brčko 2.901, Zenica 2.101, Doboj 1.351...

feudalnim porodicama, a i u administrativnom smislu Tešanj je imao istaknutu poziciju, jer je bio sjedište nahije (upravna jedinica) i kadiluka (sudsko područje) - koji su uglavnom obuhvaćali prostor srednjovjekovne župe Usora.⁸³ Završetkom gradnje druma Sarajevo - Brod (1861-1864.), potom i izgradnjom željezničke pruge (1878-1882.), koja također zaobilazi Tešanj, ovaj grad ostaje mimo saobraćajnica. Ipak, broj stanovnika u Tešnju i dalje je rastao, sve do 1895. godine - kada ih je 6.736. Ali u narednih 15 godina dogodila se istinska demografska katastrofa: do 1910. godine Tešanj je izgubio čak 3.668 ili 54,45 % žitelja. Između ova dva popisa, a posebno nakon aneksije 1908. godine, zbilo se intenzivno iseljavanje muslimana - njihov broj smanjen je sa 5.588 na 2.595, broj pravoslavnih opao je sa 795 na 265, a broj katolika sa 415 na 153. Na broj stanovnika uticalo je i smanjenje gradskog područja: iz njega su u ovom periodu izdvojena naselja Karadaglije, Medakovo, Raduša, Vukovo i Ravne, te su od njih formirane seoske općine.⁸⁴

Tešanj koncem 19. stoljeća

83 Naravno, Moric Albahari uveliko je pretjerao kazavši da je Tešanj u 19. stoljeću bio centar napredniji i od Sarajeva, a sumnjiva je i njegova tvrdnja o onako razgranatoj trgovini Tešnjaka.

84 Azem Kožar: "Doseljavanje Nijemaca-kolonista na područje kotara Tešanj u vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini", u: *Nijemci u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj - nova istraživanja i perspektive. Zbornik radova*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2015, 180. str.

Na prvom poratnom popisu iz 1921. godine Tešanj ima samo 2.781 stanovnika⁸⁵, što je manje za još 295 ili 9,59 % nego 1910. godine. Statistika, dakle, pokazuje da se nastavio drastični depopulacijski trend iz perioda 1895-1910. godine. Međutim, u tom vremenu rastao je broj Jevreja u Tešnju (sa 32 na 52), a od 1910. do 1921. godine i njih je manje za 24: popis iz 1921. godine evidentira ovdje 28 jevrejskih stanovnika.⁸⁶

Statističke publikacije o popisu stanovništva iz 1931. ne omogućuju uvid u tadašnju prisutnost Jevreja po gradovima, jer su oni svrstani u *druge konfesije* (na popisu iz 1921. označeni su kao *Izraelićani*), ali pouzdano se može pretpostaviti da je njihov broj i u Tešnju i dalje opadao - budući da se nakon Prvoga svjetskog rata mlađi Jevreji iz provincije općenito sele u veće gradove, naročito u Sarajevo, tako da je 1933. godine moglo biti konstatirano "da ni jedna jevrejska opština u provinciji nije imala u prvom deceniju ovog stoljeća manje stanovnika nego danas, dok Sarajevo, naprotiv, od onog vremena podvostručilo je broj svojih jevrejskih građana".⁸⁷

Ovu migraciju Avram Pinto objašnjava na slijedeći način: "Glavni je uzrok tome bio zapošljavanje. Ženidbom ili udajom provincijska omladina je tražila svoj bolji prosperitet u većim mjestima. Samo bolje situirani, većinom trgovci, čuvali su svoje radnje i nekretnine u manjim provincijskim mjestima. Njihovi potomci nisu bili u stanju da održe naslijeđeno imanje zbog više razloga. Ali najviše zbog nastalih promjena u privredi (krize u poljoprivredi, u trgovini, i bankarstvu 1932-1935.) i zbog drugih društveno-socijalnih kretanja mlađih generacija. Mnogo Jevreja iz manjih mjesta mijenjalo je svoje profesije i

85 *Prethodni rezultati popisa stanovništva Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921. godine*, Direkcija državne statistike, Beograd, 1924, 116. str.

86 *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine*, Kraljevina Jugoslavija, Opšta državna statistika, Sarajevo, 1932, 154-158. str.

87 B. Pinto, 146. str.

zanimanja, osobito su napuštali zanate, jer su ovi odumirali sa prodorom industrijske robe široke potrošnje."⁸⁸

Ali, svjetska ekonomska kriza odražavala se i u drastičnoj pauperizaciji velike većine stanovništva Sarajeva, što je i među Jevrejima dovelo do alarmantno oštrog socijalnog, potom i političkog raslojavanja. Jedna studija pokazuje da je gradska jevrejska elita prema ovim životnim problemima imala indiferentan stav i da je od 1924. bila primarno orijentirana na izgradnju novoga, četvrtog hrama, monumentalnih razmjera, uz angažiranje svih sredstava i prihoda Jevrejske sefardske općine i stvaranje teških dugova, što je "bila ambicija i akcija ograničenog kruga ljudi, odnosno tzv. najviših slojeva jevrejskog društva". Posljedica je bila to da je sarajevska "jevrejska omladina, naročito ona iz redova radništva i napredne inteligencije", rješenje nagomilanih životnih pitanja i društvenih suprotnosti odlučila potražiti izvan vlastite uže životne sredine, uz oslonac na KPJ - na šta su svakako uticali i "naglašeniji akcenti antisemitskog, odnosno profašističkog ponašanja reakcionarnih, konkurentskih, a dijelom i samih vladajućih krugova".⁸⁹

Strahovito propadanje Tešnja nastavilo se i nakon 1918. godine, a "u novoj državi najbolje će se iskazati podatkom da sve do drugog svjetskog rata i okupacije 1941. godine u Tešnju nije bila izgrađena nijedna nova kuća".⁹⁰ Stoga je anonimni autor 1933. godine konstatirao da se radi o "mjestu koje je za kratko vrijeme zadnjih godina izgubilo sve atribute grada i palo u red selā, pa bi se s pravom mogao nazvati bosanskim Počiteljem"⁹¹ - sugerišući da će od svega što je Tešanj nekada značio na koncu ostati tek povijesni relikvijarij...

88 A. Pinto, 163. str.

89 Moni Finci: "O socijalnoj i političkoj diferencijaciji među sarajevskim Jevrejima u razdoblju 1918-1941.", *Prilozi*, Institut za istoriju, Sarajevo, 1981, br. 18, 285-296. str.

90 Hozić, 9. str.

91 "Tešanj", *Narodna uzdanica, kalendar za godinu 1934*, Sarajevo, II/1933, 190. str.

No, na osnovu činjenice da je 1941. godine u Tešnju živjelo više od 20 Jevreja - sa velikom vjerovatnoćom može se zaključiti da se od 1921. godine do rata njihov ukupni broj ipak nije značajnije smanjivao, što, naravno, ne znači da nije bila prisutna fluktuacija, tj. i odseljavanje i doseljavanje, o čemu će biti riječi u nastavku.

* * *

Malo je informacija o životu Jevreja u Tešnju. Poznato je da jevrejska općina tu nikada nije bila osnovana⁹², i lako bi bilo zaključiti da je uzrok za to malobrojnost ove populacije. Međutim, "Jevreji su svoje opštine obično osnivali tamo gdje je živjelo više porodica sa najmanje 10 muških glava starijih od 13 godina."⁹³ A na popisu iz 1910. godine u Tešnju je evidentirano ukupno 35 muških Jevreja (11 Sefarda i 24 Aškenaza)⁹⁴, i malo je vjerovatno da njih tada nije bilo više od 10 starijih od 13 godina. Moguće je da do osnivanja općine nije došlo zbog podvojenosti između Sefarda i Aškenaza zasnovanoj na različitosti kulturne i socijalne orijentacije⁹⁵, ali izvjesnije je da je presudan razlog bio u tome što, usljed ukupne tadašnje tešanske situacije, Jevreji nisu vidjeli svoju dugoročniju perspektivu u ovom gradu. Ovakvo razmišljanje osnažuje i činjenica da se ni na gradnju sinagoge nikada nisu odlučili nego su vjerske obre-

92 Među brojnim objavljenim priložima koji su se bavili (i) postojanjem jevrejskih općina u Bosni i Hercegovini (uz ostalo i u zbornicima *Mi smo preživeli...*, knj. 2-5) - jedino Elma Softić-Kaunitz piše da je takva općina postojala i u Tešnju. ("Mjesto susreta. Doprinos jevrejskog kulturno-prosvjetnog i humanitarnog društva 'La Benevolencija' očuvanju međureligijskog dijaloga u BiH tokom rata 1992-1995.", *Jevrejski glas*, oktobar 2017, br. 76, vanredno izdanje, *125 godina La Benevolencije*, 18. str.)

93 M. Finci: "Jevreji Bosne i Hercegovine", 1039. str. - Jevreji su negovali "kult muške glave i muških potomaka u porodici i društvu", a muško potomstvo sticalo je punoljetstvo sa navršениh 13 godina. (Isto, 1043. str.)

94 *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910.*, 218-219. str.

95 Londrc: *Pravni položaj*, 20. str.

de obavljali u nekoj privatnoj kući - iako su u nekim drugim bosanskohercegovačkim gradovima u kojima ih je bilo i manje nego u Tešnju, npr. u Rogatici, sagradili hram i imali lokalno-ga rabina.

Jevrejsko groblje kod Žepča (snimljeno 2017.)

U Tešnju ni groblje nisu imali, nego su se sahranjivali u jevrejskom groblju kod Žepča.⁹⁶ Rifat Kantić zabilježio je da je za "starije Tešnjake ostala tajna zašto su mrtvaci odvoženi u Žepče isključivo noću, a tamo pokopavani u ranim jutarnjim satima".⁹⁷

96 Prema P. Finciju, ovo groblje postoji od 1890. (isto), i to bi mogao biti još jedan argument u prilog tvrdnji da su prvi Jevreji u Tešanj došli krajem osmanske okupacije. Međutim, Tauber piše da u Žepče "masovnije doseljavanje Jevreja počinje oko 1820. godine" (Eli Tauber: "Jevrejska /Židovska/ zajednica u Žepču", u: *Zbornik radova Međunarodnog znanstvenog simpozija Žepče 1458.-2008. održanog u Žepču od 10. do 11. listopada 2008.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, i Općina Žepče, 2010, 284. str.). Ako je navedeni Fincijev podatak tačan, otvara se pitanje gdje su se Jevreji Žepča sahranjivali do 1890. godine - a i ono, zapravo, ukazuje na to u kojoj je mjeri neistražena i neopisana povijest Jevreja u Bosni i Hercegovini.

97 Rifat Kantić: "Jevreji u Tešnju", *Ponešto o Tešnju i njegovim ljudima*, Planjax, Tešanj, 2008, 76. str.

Jevreji su općenito "igrali vrlo važnu ulogu pri prelazu naše provincije iz patrijarhalne u modernu, kapitalističku privredu, koji se proces vršio prvih godina iza okupacije Bosne, upravo, dakle, u vrijeme kada su se Jevreji stali naseljavati i učvršćivati u provincijskim krajevima".⁹⁸ Oskudne informacije kazuju da su se tešanjski Sefardi prvenstveno bavili trgovinom, poneki i zanatskim djelatnostima, kao limar David Levi - čija su dva sina, prema *Imeniku*, rođena u Sarajevu (Rafael 1890. i Isak 1891.), a jedan u Beogradu (Leon 1903.). U austrougarsko vrijeme Aškenazi su općenito u Bosni i Hercegovini, a tako i u Tešnju, što govore i podaci iz *Imenika*, sudjelovali u modernizaciji društva, pa i u preobrazbi državne uprave. Ali ovo nije bilo isključivo, te je, tako, Jakob Albahari 1902. godine u *Imeniku* zabilježen kao "nadziratelj općinskim dobrima", a Wilhelm Radóč, koji se doselio iz Budimpešte, bio je trgovac (1904.), kao i Rudolf Enfačund (1909.), doseljenik iz Osijeka. "Pri tome", kako naglašava Dževad Juzbašić, "treba imati u vidu da je aškenaska grupacija bila srazmjerno svojoj brojnosti ekonomski znatno uticajnija."⁹⁹

Nakon hanova, objekata iz osmanskoga perioda koji su služili za prenočište putnika i njihovih karavana, kakvih je bilo i na tešanjskom prostoru - ukupni društveni razvoj tokom austrougarske uprave, koji se do pred sami kraj 19. stoljeća ipak odvijao i u ovom gradu, proizveo je potrebu za osnivanjem modernih hotela. U Sarajevu, Foči, Trebinju, Jajcu, Bugojnu i drugim bosanskohercegovačkim gradovima prve hotele držali su Jevreji¹⁰⁰, a tako je bilo i u Tešnju. Hotel Karla Angelusa tu je otpočeo s radom 1897. godine¹⁰¹, a imao je šest soba. Hotelijeru Angelusu u Tešnju su rođeni kćerka Julča (za koju *Imenik* ne navodi godinu rođenja, ali budući da je u školu upisana

98 B. Pinto, 147. str.

99 Juzbašić, 372. str. - Vidjeti i: Londrc: *Pravni položaj*, 27-29. str.

100 Julije Hahamović: "Aškenazi u Bosni i Hercegovini", u: *Spomenica 400 godina*, 147. str.

101 Mustafa Ćeman: "Kronologija Tešnja i okolice" [1225-1900.], *Tešanjak, privredno-kulturni informator 1989*, Razvoj-projekt, Tešanj, 1988, 131. str.

1908. - vjerovatno je rođena 1901.) i sin Aleksander 1904. godine.

Hotel Karla Angelusa u Tešnju
(snimljeno 1978. sa terase novoga hotela)

Ovaj hotel prestao je raditi 1918. godine.¹⁰² Nije mi poznato u kojoj je funkciji bila ta zgrada do Drugoga svjetskog rata, ali, s obzirom na katastrofalno stanje ovoga grada u tom periodu, ne čini se realnim da bi hotel u Tešnju tada mogao imati razlog postojanja. A nakon 1945. to je iznova hotel - sve do 1972. godine jedini u Tešnju: tē godine otvoren je novi, za to vrijeme vrlo moderan hotel. Kao državna firma, "Angelusov" hotel i dalje je radio, a Tešnjaci su ga zvali *Stari hotel*. Zgrada je srušena 1990. godine, i na toj je lokaciji izgrađena filijala Privredne banke Sarajevo.

102 Čeman: *Kronologija Tešnja i okolice* - Cijeli rukopis (1225-1988.) nalazi se u Biblioteci u Tešnju.

Prema *Imeniku* - Estera Drutter, kćerka trgovca Pinkhasa, rođena je 1898. u Travniku, a upisana je 5.3.1907. godine u 3. razred škole u Tešnju, gdje je stanovala *kod tetke*. Njen je otac u Travniku početkom stoljeća držao trgovinu konfekcije, a poslije velikoga požara septembra 1903. godine napustio je ženu i šestero djece, te preko Italije otišao u Ameriku. Najstariji njegov sin Salomon trgovinom se bavio u Mostaru i Šibeniku, a Isak Braco bio je 1970-tih guverner Narodne banke Hrvatske. Pinkhasova kćerka Estera došla je u Tešanj, jer je njena mati Rahela bila kćerka Jakova Atijasa, brata *Mošine* supruge Rahela¹⁰³, pa su, dakle, Rahela i *Moša* Albahari utoliko bili tetka i tetak Esteri Drutter.

Imenik kazuje da su u Tešnju živjele i jevrejske porodice Saloma Gaona (kćerka Vida rođena u Sarajevu 1906.), Isaka Papa (sin Sumbul rođen u Tešnju 1906.) i Blanke Danitti (djeca Salomon i Sida rođena 1908. u Sarajevu), o kojima nema drugih podataka. U školskoj 1910/1911. godini zabilježeni su Jakov i Avram Atias, o kojima u *Imeniku* piše samo da su sinovi trgovačkoga putnika Moše koji su rođeni u Travniku. Iako o njima nemam više informacija, može se pretpostaviti da su Jakov i Avram u Tešanj došli po već spominjanoj familijarnoj povezanosti travničkih Atijasa sa porodicom Albahari.

Početkom 20. stoljeća u Tešnju je kotarski ljekar bio Ferdinand Engel. Sudeći po podacima iz *Imenika* o mjestu rođenja njegove troje djece (Margareta 1895, Ali-Anzar 1896. i Oto 1897.), dr. Engel se sa porodicom doselio iz Beča. Margareta je u školu upisana 2.9.1901, a istupila je već 13.10.1902. godine. Tu je i opaska: "u Beču je, uči privatno". Ali-Anzar i Oto upisani su 1902. godine, i nema informacije da su istupili iz škole.

Godine 1906-1908. u Tešnju je kao učiteljica radila svastika dr. Engela Vilhelma Sigelhuber.¹⁰⁴ A već 1901. u ovom gradu zabilježen je kao *nadlugar* Georg Sigelhuber¹⁰⁵, kojeg na

103 Konforti: *Travnički Jevreji*, 63. i 102. str.

104 Kantić, 75. str.

105 U tešanjskoj Matičnoj knjizi rođenih za period 1874-1946. (*osim muslimana*) upisano je 9.2.1901. godine novorođenče Rudolf Alojzija

istim poslovima zatičemo i 1907. godine¹⁰⁶, pa je vjerovatno da se Vilhelma upravo s njime srela i vjenčala u Tešnju, jer prezime Sigelhuber nalazimo u Tešnju samo kod ovih dviju osoba.

Prema *Bosanskom glasniku (Bosnischer Bote)*, godišnjaku što je 1897-1918. objavljivan u funkciji svojevrsnoga službenog glasila, od 1913. godine i do kraja Prvoga svjetskog rata u Tešnju je sa porodicom kao kotarski ljekar živio Rikard Skutecki.¹⁰⁷ Rođen je 1880. u Olešni (Češka), a njegova supruga Ilona, djevojački Štern, rođena je 1890. u Mosonu (Mađarska). Ona je završila osmogodišnju školu i bila je domaćica.

U Tešnju im je 24.12.1916. godine rođena kćerka Greta. Porodica se poslije rata preselila u Doboj, gdje je Ilona umrla u 33, a Rikard u 54. godini života. Greta je 1941. pobjegla u Dubrovnik, od 1942. do kapitulacije Italije bila je internirana u Kuparima, pa na Rabu, a nakon toga živjela je u Bariju (Italija) i tamo dočekala kraj rata, te se doselila u Sarajevo. Suprug joj se prezivao Icković, i s njime je dobila sina Zorana.¹⁰⁸ U Doboju je rat zatekao i jevrejsku porodicu gostioničara Adolfa Ickovića¹⁰⁹, kojoj je vjerovatno pripadao i Gretin suprug. Gostioničara u Doboju Adolfa i njegova sina imenom Joži (poreski činovnik), oba sa prezimenom Isković, bilježi i Josip Elazar.¹¹⁰

Zaplata - od oca Antuna, *kotarskoga kancelista*, i majke Ide, djevojački Szabo, a kum je bio Georg Sigelhuber, nadlugar. (Amir Brka: *Rudolf Zaplata - bibliografija*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj, 2000, 7. str.)

106 *Bosanski glasnik (Bosnischer Bote)*, Sarajevo, 1907, 92. str.

107 *Bosanski glasnik (Bosnischer Bote)*, 1913, 139. str; 1918, 93. str.

108 Ove informacije o članovima porodice Skutecki potiču iz dokumenta što se nalazi u Savezu jevrejskih opština Jugoslavije (signatura: JIM, fond Moja porodica, br. 123), za koji je u novembru 1979. godine podatke dala Greta Icković. Kopiju tog dokumenta dobio sam zahvaljujući ljubaznosti gospođice Anise Hasanhodžić i gospodina Rifeta Rustemovića.

109 Tauber: *Holokaust u Bosni i Hercegovini*, 229. str.

110 Josip Elazar: "Sa puškom i gitarom kroz ratni vihor", u: *Mi smo preživeli... Jevreji o holokaustu*, knj. 4, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 2007, 71. str.

Klas. jevrejskih opština Jugoslavije Beograd, novembar 1979.		Gradnja za istraživanje u Jevrejskom istorijskom muzeju	
X		NOJA PORODICA	
Ime porodice: <u>Ikovic</u>		Mesto: <u>Sarajevo</u> Jevrejska opština: <u>Sarajevo</u>	
Pitanje	Odgovor		
1. Ime i prezime	<u>Greta Ickovic</u>		
2. Dvostruko prezime	<u>Skulecki</u>		
3. Mesto rođenja	<u>1867/1</u>		
4. Datum rođenja	<u>24. 08. 1916</u>		
5. Profesija	<u>prof. penzioner</u>		
6. U mestu stanovanja živim od /datum ili mesec godina/	<u>1945</u>		
7. Osmisliti /dodeliti/ iz	<u>Doboja</u>		
8. Puna adresa	<u>Samirana 26 Sarajevo</u> <u>u Hercegov</u>		
9. Plaća /članjen/ na			
10. Osim - <u>imamo</u>			
11. Ime otaca mu	<u>Zora</u>		
12. Jezik kojim se u kući govori sada	<u>Srpskohrvatski</u>		
13. Jezik kojim se govorilo u kući kadralji	<u>njimački i srpskohrvatski</u>		

Podaci o Greti Icković, iz dokumenta koji se nalazi u SJOS

Imena doseljenika iz Monarhije koja *Bosanski glasnik* bilježi na različitim pozicijama ne omogućuju da se ustanovi njihova etnička ili vjerska pripadnost, dok je u slučaju Sefarda uvijek već po imenu jasno da su posrijedi Jevreji. A budući da *Imenik* notira i konfesionalitet, iz njega se, što se tiče Aškenaza, može iščitati i to da je u Tešnju početkom 20. stoljeća Gileji Neufeld bio *sudac* (njegov sin Eduward rođen je 1898, a u školu je upisan 5.9.1905.), da je Herman Fridrik od 1913. godine bio kotarski predstojnik (6. februara te godine njegov sin David upisan je u školu, a rođen je 20.5.1904. u Lavovu - Galicija, Ukrajina - što znači da se porodica 1913. doselila u Tešanj, jer je David već imao 9 godina, pa je evidentno da je u Tešnju samo nastavio školovanje), te da je koncem 20-tih godina tu kao advokat radio Milan Fein (njegov sin Adolf rođen je 21.7.1922. u Češkom Krumlovu, a 1.9.1928. godine upisan je u tešansku školu, gdje mu je "izdato svjedočanstvo II. razr.").¹¹¹

111 Ovo prezime nije u *Imeniku* napisano sasvim čitko, a da je ono *Fein* utvrdio sam prema: *Adresar Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca za industriju, obrt, trgovinu i poljoprivredu*, Jugoslovensko Rudolf Mosse A. D., Beograd, 1927, 468. str.

S početka 20. stoljeća kotarski sudija u Tešnju bio je Ignac Nick - koji je prije dolaska u Bosnu bio sudija u Krakovu (Poljska). *Imenik* evidentira da je njegov sin Alfred rođen u Sarajevu 1902, da je upisan 20.4.1909, da je stanovao kod oca, te da je iz škole istupio 30.6.1912. godine. Nema drugih informacija o životu ove porodice u Tešnju, ali doznajemo da je Ignac živio od 1867. do 1942, da je njegova supruga bila Klara, rođena u Sarajevu 1880. kao Zauderer, koja je ubijena 1942, te - za period do rata - da je 20. maj datum Alfredova rođenja, da je, slijedeći mjesta očeva službovanja, gimnaziju pohađao u Derventi, Sarajevu, Banjaluci i Bihaću, da je 1926. u Zagrebu završio Medicinski fakultet, da se 1928. vjenčao sa magistrom farmacije Jelisavetom, rođenom Kollman u Koprivnici (Hrvatska) 1903, da su dobili sinove Natka 1928. i Stanka 1935. godine.

Ljekarsko stažiranje Alfred je imao u Sarajevu, potom je radio u Podgorici, a od 1931. živjeli su u Zagrebu. Alfred je 1941. godine upućen u Visoko - u sastav ekipe za suzbijanje endemskoga sifilisa. U NOV je od oktobra 1943, i bio je referent saniteta Jajačkoga vojnog područja, upravnik bolnice 10. divizije, upravnik bolnice broj 1 Petoga korpusa, referent saniteta Srednjobosanskoga vojnog područja, referent saniteta 4. divizije, šef saniteta Komande mjesta Banjaluka. U Visokom, a potom i u partizanima - s njime je bila cijela porodica. I Jelisaveta je djelovala u sanitetu NOV: bila je referent za apotekarstvo Jajačkoga područja i 10. divizije, upravnik sanitetskoga skladišta 5. korpusa, referent za apotekarstvo Vojne oblasti centralne Bosne. Natko je u Jajcu završio viši sanitetski kurs, pa je postavljen za dezinfektora u bolnici 6. ličke divizije. Kao član pratećega Titovog bataljona, poginuo je u Drvaru 25.5. 1944. godine, prilikom njemačkoga desanta.

Poslije rata Alfred je ostao u JNA i radio je u Dalmaciji, Valjevu i Beogradu, gdje je bio i načelnik garnizonske bolnice. Od 1947. porodica je živjela u Zagrebu. Tu je Alfred bio profesor na Medicinskom fakultetu, upravitelj Vojne bolnice i načelnik saniteta zagrebačkoga vojnog područja. Bio je i prvi predsjednik Sekcije za Hrvatsku Naučnoga društva za histo-

riju zdravstvene kulture Jugoslavije. Objavio je brojne stručne radove i knjige, ne samo iz medicinske struke nego i iz historiografije vojnoga saniteta. Njegov sin Stanko bio je doktor prava, univerzitetski profesor, istaknuti diplomata SFRJ i Hrvatske, savjetnik za vanjsku politiku predsjednika Stjepana Mesića, dopredsjednik Saveza antifašista Hrvatske, autor nekoliko naučnih radova i knjiga.

Jelisaveta je umrla 19.6.1994, Alfred 28.4.1996, a Stanko 24.4.2010. godine.¹¹²

U Tešnju je 1906. godine rođen i Fred Novačić Najfeld, sin Filipa. Za boravak ove porodice u Tešnju nemam drugih podataka, a činjenica da Fred nije evidentiran u *Imeniku* treba značiti da su se iz Tešnja odselili prije 1913. godine. Jaša Romano kaže da je Fred kasnije bio profesor gimnazije u Zagrebu, te da je "po dolasku ustaša na vlast prebegao u Split, odakle je stupio septembra 1943. u NOV. Bio je na sledećim dužnostima: referent saniteta u Mosorskom partizanskom odredu, ref. saniteta u Viškom partizanskom odredu i u 111. dalmatinskoj brigadi, na radu u Komandi mesta Komiza i u odseku za naoružanje XXVI dalmatinske divizije."¹¹³

A podaci kojima raspolazem o žrtvama Holokausta govore i o porodicama Pardo-Gaan, zatim Menahema Altarca, Isidora Gaona (moguće je da je riječ o osobi koju pod imenom Isak

112 Jaša Romano: *Jevreji Jugoslavije, 1941-1945, žrtve genocida i učesnici NOR*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1980, 449-450. str; Danon i Stošić, 421. str; Vladimir Dugački: "San. pukovnik dr. Alfred Nick (20.05.1902. - 28.04.1996.)", *Liječnički vjesnik*, Zagreb, 1997, br. 11-12, 350-351. str; "Dr. Stanko Nick", *Glas antifašista*, Zagreb, 2010, br. 68, 38. str; [<https://billiongraves.com/grave/Ignac-Nick/21025550>]; [<https://billiongraves.com/grave/Alfred-Nick/21791855>] - Na portalu Jasenovca stoji neistina da je Stanko Nick ubijen u Jasenovcu, koju su preuzeli Danon i Stošić (isto).

113 Romano, 450. str. - Evidentiran je i u knjizi Miroslava Velića, Ante V. Petrića i Mate Vuletića *Mosorski partizanski odred*: "Novačić-Najfeld Filipa Fred, referent saniteta u Mosorskom PO. Rođen 1906, Tešanj, profesor, Jevrej. U Mosorski PO stupio rujna 1943, a zatim ušao u sastav Viškog partizanskog odreda u 11. dalmatinskoj brigadi." (Institut za historiju radničkog pokreta za Dalmaciju, Split, 1985, 482. str.)

Gaon kao trgovca koji radnju u Tešnju drži od 1885. godine registrira *Bosanski glasnik*¹¹⁴), Beora Atijasa i Elijasa Kabilja kao stanovnicima Tešnja - gdje su, u posljednjoj deceniji 19. i početkom 20. stoljeća, rođena njihova djeca što su usmrćena u ustaškim logorima.

U Tešnju je 1914. godine rođena i Ema, kćerka Eve i Hinka Gelbhausa, koja je ubijena u Staroj Gradišci februara 1942. godine, a u logor je odvedena iz Travnika, gdje je radila kao učiteljica. Konforti piše da je porodica Gelbhaus "bila u Travniku samo 5-6 godina. Kao sreski geometar je došao sa ženom i dvjema kćerkama - djevojkama [...]".¹¹⁵ Ali na portalu Jasenovca evidentiran je i Hinko (Adolfa) Gelbhaus koji je rođen u Travniku 1885, kao i njegova supruga Eva 1888.¹¹⁶, a njihov sin Josip rođen je u Jajcu 1912. godine.¹¹⁷ Očito je da se ova porodica više puta selila, pa se tako dogodilo i da Ema bude rođena u Tešnju, a potom da, kao i njeni roditelji, iz Travnika bude odvedena u logor.

Nakon Prvoga svjetskog rata sreski ljekar u Tešnju bio je Sigfrid Dijamant. Njegov sin Hans rođen je u Beču 26.1.1916, a u tešanjsku osnovnu školu upisan je 20.6.1923. godine (*Imenik*).

Romano za Tešanj vezuje još jednoga ljekara Jevreja: "Levi Todorosa dr Hajim-Bukus, lekar iz Tešnja. Rođen 1899. u Banjoj Luci. Medicinski fakultet završio 1926. u Beču. Po dolasku ustaša na vlast upućen u Banjaluku u sastav ekipe za suzbijanje endemskog sifilisa. U NOV od septembra 1944. Referent saniteta pri Komandi mesta Sanski Most."¹¹⁸ Danon i Stošić pišu da je dr. Levi u Tešnju radio 1929-1936. godine: "U vremenu 1926-27. radio je kao ljekar u Sarajevu. Premješten

114 *Bosanski glasnik (Bosnischer Bote)*, 1907, 228. str.

115 Konforti: *Travnički Jevreji*, 104. str.

116 [<https://www.geni.com/people/Eva-Gelbhaus/6000000025889528417>]

117 [<https://www.geni.com/people/Josip-Gelbhaus/6000000025889465237>]

118 Romano, 428. str.

je u Kotor Varoš, gdje je poslove ljekara obavljao do 1929, kada je postavljen za šefa Bolnice za kožno-venerične bolesti u Tešnju. U Zagrebu je 1932. završio tromjesečni kurs za dječije bolesti. Iz Tešnja se doselio u Bosansku Gradišku 18. juna 1936. i kao ljekar radio u Domu narodnog zdravlja."¹¹⁹

Iako nema drugih podataka o tome da je u Tešnju postojala *Bolnica za kožno-venerične bolesti* kao institucija, mnoštvo informacija kazuje da je u dugom periodu na širokom bosansko-hercegovačkom prostoru tada trajala epidemija endemskoga sifilisa, pa su, radi suzbijanja ove bolesti, na taj prostor upućivani ljekari Jevreji, među kojima su bili Ivo Herlinger, Slavko Hiršler i Klara Fišer-Lederer - koji su djelovali i u Tešnju.¹²⁰

Apotekar Velimir Svečenski

119 Danon i Stošić, 353. str.

120 Skupina od 80 ljekara Jevreja poslana je krajem juna 1941. godine iz Hrvatske u okupiranu Bosnu i Hercegovinu i priključila se Zavodu za suzbijanje endemskoga sifilisa koji su ustaške vlasti tada osnovale u Banjaluci. "Motivi zvaničnih osnivača ovog Zavoda iz Ministarstva zdravstva u Zagrebu i nekih ličnosti u Bosni i Hercegovini svakako nisu bili spašavanje jevrejskih lekara i njihovih porodica, niti hitnost suzbijanja jedne davne hronične bolesti, nego velika potreba za stručnim medicinskim kadrovima na području BiH, opasnost od akutnih infektivnih bolesti, kao i želja da se lekari Jevreji što pre uklone iz većih centara da bi se što brže došlo do njihovih stanova i ordinacija." (Zdenko Levntal:

Između dva svjetska rata u Tešnju je apoteku držao Velimir Svećenski, za kojeg Romano bilježi slijedeće: "Svećenski mr ph. Velimir, apotekar iz Tešnja. Rođen 1894. u Osijeku. Farmaciju završio 1920. u Zagrebu. U NOV od marta 1943. Apotekar u sastavu pozadinskih sanitetskih ustanova V korpusa."¹²¹ Omer Hamzić piše da je Velimir Svećenski "do rata bio vlasnik apoteke u Tešnju".¹²² Međutim, Svećenski je u Tešnju bio najmanje do kraja 1942, gdje je te godine u dva navrata i hapšen, zajedno sa suprugom Karolinom, u grupi Tešnjaka koja je surađivala sa NOP-om. Prvo hapšenje izvršeno je u februaru 1942. godine i tada su mjesec dana zadržani u tešanjskom zatvoru, a drugi put su sprovedeni u Derventu i predati ustaškom prijekom sudu. Tu su ostali do sredine januara 1943. godine - kada su pušteni iz zatvora.¹²³ Zbog suradnje sa NOP-om Svećenski je, kaže Hamzić, jedno vrijeme bio i "u zatvoru u Slavonskom Brodu. Intervencijom žene pušten 1943. godine. Iste godine, nakon odlaska Kolmana, došao na službu apotekara u Gračanicu. Umro 1968. godine, nakon dugogodišnje službe u Gračanici. Sahranjen u Osijeku."¹²⁴

Pored Vilhelme Sigelhuber, u kasnijem periodu još dvije Jevrejke bile su učiteljice u Tešnju: Lenka Levi i Sarina Atijas. O Sarini će ovdje više biti kazivano u nastavku, a Lenka je rođena 1906. u Sarajevu, gdje je završila učiteljsku školu. Prvu službu imala je u Tešnju, a Danon i Stošić pišu da je Lenka radila "kao učiteljica u osnovnoj školi u Tešnju i školske 1933/34. godine predavala u drugom razredu. Za učiteljski

"Lekari na suzbijanju endemskog sifilisa u Bosni i Hercegovini i njihovo učešće u NOB-i", u: *Zbornik radova XI sastanka Naučnog društva za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije*, Beograd, 1963, 85. str. - O ovome vidjeti i: Ivo Goldstein: *Holokaust u Zagrebu*, Novi Liber i Židovska općina Zagreb, Zagreb, 2001, 215-222. str.)

121 Romano, 483. str.

122 Omer Hamzić: "Progoni i stradanja Jevreja u Gračanici tokom Drugog svjetskog rata", *Baština sjeveroistočne Bosne*, Tuzla, 2009, br. 2, 56. str.

123 Hozić, 73. str.

124 Hamzić, isto.

rad 18. juna 1934. ocijenjena je ocjenom vrlo dobar."¹²⁵ Od 1938. radila je u Turiću kod Gradačca, a u maju 1941. ustaše su je otpustile iz službe.

Učiteljica Lenka Levi sa đacima u Tešnju 1929/30. školske godine, ispred Šarenog mekteba

Početakom 1942. godine Lenka je otišla živjeti kod sestre u Rogaticu, jer je smatrala da će tamo biti sigurnija. Međutim, sredinom februara pripadnici Francetićeve Crne legije pohapšili su sve preostale Jevreje u tom gradu, te su ih odveli na Podromaniju - gdje su svirepo pobijeni i bačeni u jamu. Među njima bila je i Lenka. Kostri rogatičkih Jevreja prenesene su nakon oslobođenja na Sokolac i sahranjene u zajedničku grobnicu. "Na spomeniku iznad grobnice uklesana su imena pogubljenih. Među njima je i ime narodne učiteljice Lenke Levi."¹²⁶

125 Danon i Stošić, 369. str.

126 Avram Pinto: "Lenka Levi", u: *Otrgnuti od zaborava. Prosvjetni radnici Bosne i Hercegovine poginuli u narodnooslobodilačkom ratu i kao žrtve fašističkog terora*, Savez pedagoških društava SRBiH, Sarajevo, 1983, 190-191. str. - U nastavku bilješke o Lenki Levi Danon i Stošić kažu da "Ivica Mažar sa sestrama Levi odveden je u Glinu, gdje ih je pokretni prijevremeni sud osudio na smrt. Strijeljani su 9/10. septembra 1941." (Isto.) Očito je, međutim, da se ovo odnosi na neku drugu osobu istoga imena.

Iz zaostavštine tešanjskih Jevreja: *Knjiga o Esteri*, dio *Tanaha* (jevrejske *Biblije*, odnosno *Staroga zavjeta*)¹²⁷

U austrougarskom razdoblju Jevreji su u bosanskoj unutrašnjosti živjeli u vrlo prisnim odnosima i vezama sa nejevrejskim svijetom. "Oni istupaju sa svojim sugrađanima u svim akcijama. Oni govore, tako, iz dana u dan, sve manje španjolski; mlađarija ga vrlo slabo zna. Zbog toga, i njihov srpskohrvatski jezik je bolji od jezika sarajevskih Jevreja. I po mentalitetu, jevrejski mladić iz provincije, često, bliži je provincijskom nejevrejinu nego sarajevskom Jevrejinu."¹²⁸ Ovako je bilo i u Tešnju, gdje Jevreji nisu imali ni svojih zasebnih udruženja nego su u javnom životu djelovali zajedno sa drugim građanima, pa tako i u zabavama koje su imale i elemente teatarske naravi. Štampa je, na primjer, zabilježila da je 21.11.1906. godine

127 Tekst je nastao u Babilonu, gdje su Jevreji 586. godine prije nove ere nasilno odvedeni od strane asirskoga vladara Nabukodonosora koji je tada osvojio jevrejsku državu Judeju, opljačkao njihov hram u Jerusalemu, potom zapalio i hram i grad. Čita se u vrijeme *Purima*, praznika kojim Jevreji slave izbjavljenje od uništenja. O ovom događaju je Giuseppe Verdi napisao poznatu operu *Nabuko*. - Starost ovog rotulusa nije utvrđena. Nalazio se u kolekciji Tešnjaka Mehe Bajraktarevića, zatim u njegovoj ostavštini u tešanjskom Centru za kulturu i obrazovanje, a danas je u Muzeju Tešanj.

128 B. Pinto, 148. str.

Muslimanska čitaonica u Tešnju priredila "u prostorijama Ahmedage Abduzaimovića na 'čaršiji' zabavu s plesom uz sudjelovanje glazbe, gospođe M. Stričević, gđice Lenke Abinun i gđice Helene Mađarević, te gg. Đoke Stričević, Jakoba S. Albahari i Isaka S. Albahari. Čist prihod bio je namijenjen u korist čitaoničke biblioteke i potpore jednom đaku na višim školama. Raspored. Prvi dio: 1. Pozdravni govor, govori g. Mehaga Galijašević. 2. Iz zapisnika Zmaja od Bosne, od Safvet bega Bašagića, deklamuje g. Mehaga Galijašević. 3. Šetnja jednog stenografa po vašaru, deklamuje g. Jakob S. Albahari 4. Protužila, pjeva gđa M. Stričević. Drugi dio: Punica. Drama u jednom činu od Ekrema. Treći dio: 1. prvi čin iz 'Balkanske carice'. Izvode diletanti. Četvrti dio: Igre po želji gostiju."¹²⁹

Prema Kantiću, Isak Albahari sudjelovao je i 1910. godine u izvedbi *Hifzibega* od Ekrema Šahinovića, na zabavi koju je u Tešnju organizirala Muslimanska samostalna stranka, a Jozef Albahari u drami *Hadži Loja* od Branislava Nušića - koja je igrana 1.4.1931. godine u organizaciji tešanjskoga odbora bošnjačkog društva *Gajret*. Kantić kaže i da je iz jednoga pisma koje je dobio od Lune Albahari vidljivo "da su tešanjski diletanti 1912. godine u Zenici igrali dramu 'Ismet i Almasa' Adema Mešića, poslije koje je svirao tešanjski tamburaški orkestar, u kojem je bio i njen muž David".¹³⁰

Jakob, Isak i Jozef *Šabetajevi* su sinovi i rođeni su u Tešnju - kao i David, koji je sin *Moše*. To su djeca prvih Jevreja koji su došli u Tešanj, a njihov angažman u navedenim programima pokazuje da su već u prvom naraštaju Jevreji i u ovom gradu tokom austrougarske uprave "izišli na puteve evropske civilizacije i savremenog privrednog i kulturnog razvitka. Naročito su u drugoj polovini tog perioda prisutna živa društvena gibanja koja pospješuju proces otvaranja ove dotle gotovo hermetički zatvorene i u sebe izolovane, uske etničko-vjerske društvene zajednice."¹³¹

129 *Bosanskohercegovački glasnik*, Sarajevo, I, 22.11.1906, br. 48, 3. str.

130 Kantić, 74-75. str.

131 M. Finci: "Jevreji Bosne i Hercegovine", 1062. str.

Jevreji su, dakle, u Tešnju ispoljili svoju općenitu otvorenost, čime se i na tom lokalnom primjeru potvrđuje sveodno-seća konstatacija o njihovu kozmopolitskom duhu.¹³² Potvrđuje se i ono što naglašava Predrag Finci - "da Židovima nije potrebna izdvojenost, već ravnopravnost [...] samo razumijevanje s Drugim, samo komunikacija s Različitim."¹³³ Ali upravo u tome bit će i moderna antisemitska optužba protiv njih, jer je internacionalizam tumačen kao namjera Jevreja da unište nacionalne države i ostvare globalnu svjetsku dominaciju. "Ideološka polarizacija svijeta s početka XX stoljeća determinisala je paradoksalno predstavljanje Jevreja kao najvećih *plutokrata*, *kapitalista* koji namjeravaju zagospodariti svjetskim kapitalom i štampom, te istovremeno kao *komunista* koji svojim naukom teže svijetom proširiti ateizam, internacionalizam i materijalizam."¹³⁴

Opravdanost progona Jevreja objašnjavao je, na primjer, i nationalsocijalistički autor Herman de Vries de Heekelingen slijedećim riječima: "Oni su po naravi internacionalisti, jer su za jednakost među ljudima, a to je protiv ljudske naravi, antirasisti su i to dovodi do degeneracije."¹³⁵

132 Juzbašić, 377. str.

133 Predrag Finci: *Umjetnost uništenog. Estetika, rat i Holokaust*, Izdanja Antibarbarus, Zagreb, 2005, 51. str.

134 Sanja Gladanac: "'Jevreji kao svjetska opasnost i gospodari svijeta': Demonizacija Jevreja prema pisanju *Sarajevskog novog lista* (1941-1945)", u: *Historijski pogled na razvoj i položaj nacionalnih manjina u Sarajevu i Bosni i Hercegovini. Zbornik radova*, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2017, 174-175. str.

135 Citirano prema: Londrc: *Pravni položaj*, 74. str.

Grana u Bosanskoj krajini

Najveći broj Sefarda koji su tokom 19. stoljeća izgnani iz Srbije došao je u Bosnu, ali neki od njih spas su tražili i u Hrvatskoj, koja je bila u sastavu Austro-Ugarske, gdje su Jevreji imali neuporedivo povoljniji tretman nego u Srbiji koja tada, u vrijeme propadanja Otomanskoga Carstva, doživljava porast samostalnosti. Stoga je prisutnost Sefarda u Hrvatskoj zabilježena i mimo onih koji su se kasnije doselili iz Bosne, kao što su studenti nakon Prvoga svjetskog rata (do tada su studirali najviše u Beču i samo rijetki u Zagrebu), a zatim i migranti iz ekonomskih razloga.¹³⁶ Tako su u Hrvatskoj prisutni i pripadnici familije Albahari. Evidentiraju ih i izvori o Holokaustu kao žrtve rođene od početka druge polovine 19. do početka 20. stoljeća u Vukovaru, Koprivnici, Zagrebu, Slavonskom Brodu. A zagrebački dnevni list *Novosti* 5.10.1920. godine, "težeći za senzacionalizmom, izvještava o suđenju izvjesnom Danilu Albahariju pod naslovom 'Židov - koji najviše voli kršćanske hramove' te se posebno naglašava da se radi o Židovu, sinu Abrahama i Rahele".¹³⁷

I na istoku Bosne, u naselju Kozluk kod Zvornika živjela je s kraja 19. stoljeća i sve do Drugoga svjetskog rata porodica Albahari - o kojoj oskudne informacije, bez podataka o njenu porijeklu, daju Anisa Hasanhodžić i Rifet Rustemović. Oni kažu da je Aron Albahari, koji je rođen u Kozluku 1897, poginuo 25.6.1917. godine kao vojnik Treće bosanskohercegovačke pješadijske regimente austrougarske vojske u Prvom svjet-

136 Ivo Goldstein: *Židovi u Zagrebu 1918-1941.*, Novi Liber, Zagreb, 2004, 189. str.

137 Isto, 143. str.

skom ratu.¹³⁸ "U Kozluku su", pišu ovi autori, "trgovinu 1920. godine vodili sinovi Samuela Bararona Albaharija, Isidor i Mošo Bararon."¹³⁹ Jevreji iz Zvornika, pa tako i Albahari iz Kozluka, uhapšeni su u ustaškoj raciji koncem maja 1942. godine i u Šapcu predati Nijemcima, a oni su ih odveli u logor na Banjici (Beograd) i tamo pobili.¹⁴⁰

Mošo, Zlata i Nahama Albahari

Jednu porodicu prezimenom Albahari Nikša Nezirović registrira i u Bosanskom Šamcu, a činili su je Mošo i Nahama, te njihova kćerka Zlata. Po svemu sudeći, oni su se doselili iz Smedereva (Srbija), gdje su se i vratili neposredno nakon Prvog svjetskog rata. Mošo je ubijen u Beogradu 1941, a Zlata u Smederevu 1942. godine.¹⁴¹ Isti autor evidentira prisustvo Albaharija i u Orašju: tu je 1874. godine rođena i do Drugoga svjetskog rata živjela Bukas Albahari, kćerka Moše - koja je skončala u Jasenovcu 1941. godine.¹⁴²

138 Hasanhodžić i Rustemović, 359. str.

139 Isto, 354. str.

140 Eli Tauber: *Holokaust u Bosni i Hercegovini*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2014, 300-302. str.

141 Nikša Nezirović: *Jevreji u Bosanskom Šamcu*, "Kula", Šamac, 2015, 74-75. str.

142 Isto, 76. str.

Činjenica da se porodice Albahari pojavljuju u Kozluku, Bosanskom Šamcu i Orašju - naseljima koja su tokom 7. decenije 19. stoljeća podignuta za prognanike iz Kneževine Srbije¹⁴³ - kazuje da su i Jevreji tada došli sa muslimanima, što još jednom potvrđuje da su se Albahari u Bosnu doseljavali u toku tzv. *deosmanizacije* Smederevskoga sandžaka koja je izvršena 1804-1867. godine.

Proučavanje prošlosti Jevreja na južnoslavenskom tlu predstavlja, zapravo, svojevrsnu arheologiju jednoga osobenog, živopisnog, ali i kroz nevoljne seobe i progone zamršenog, potom i u Holokaustu u velikoj mjeri iščezloga svijeta. Razumljivo je da se u takvima okolnostima zbivaju i pogreške koje su prisutne u postojećoj literaturi, ili se u njoj nalaze sporne informacije - što, onda, i dodatno otežava nova istraživanja. Takvi se problemi pojavljuju i prilikom pokušaja rekonstrukcije kretanja i života Sefarda prezimenom Albahari na prostoru Bosne, kao što je slučaj i sa slijedećim navodom J. Danona i V. M. Stošić: "Sačuvan je podatak da se Salamon Albahari zvan i Beka, bogati sefardski trgovac i saraf iz Kladnja, već početkom 19. v. preselio u Banju Luku i trgovao u Sanskom Mostu."¹⁴⁴

Po svoj prilici, ovdje je posrijedi pogrešno kontekstualiziranje slijedeće rečenice iz članka Lune Albahari *Rođena sam u Kladnju* (na koji se i ovi autori višekratno referiraju): "U jesen 1907. godine moj otac prodao je kuću, njivu više kuće, konje i krave, te poslije Sukota preselili smo se u Banjaluku."¹⁴⁵ Luna, autorica ovoga memoara, nije, naime, kćerka Salamona Alba-

143 Galib Šljivo: "Naseljavanje muslimanskih prognanika (muhadžira) iz Kneževine Srbije u Zvornički sandžak 1863. godine u izvještajima stranih predstavnika", u: *Naseljavanje muhadžira iz Srbije u Bosnu. Zbornik radova sa okruglog stola "150 godina od naseljavanja muhadžira iz Srbije u Bosnu", održanog u Bosanskom Šamcu 4.7.2012. godine*, Orientalni institut i Institut za istoriju, Sarajevo, 2012, 126. str.

144 Danon i Stošić, 98. str.

145 Luna Albahari: "Rođena sam u Kladnju", *Jevrejski pregled*, 1981, br. 5-6, 31. str. - *Sukot* je sedmodnevni *praznik kolibā* koji predstavlja uspomenu na izlazak Jevreja iz Egipta i njihov put kroz pustinju do Izraela.

harija nego Haima Levija i Flore, rođene Albahari, tako da se podatak o preseljenju u Banjaluku početkom 19. stoljeća ne odnosi na Salamona Albaharija nego na Lunina oca Haima Levija. Salamon Albahari bio joj je djed, a njegova supruga bila je Luna, kći Jakova i Meire Levi, rođena u Kladnju 1833. i umrla u Banjaluci 31.10.1923. godine.¹⁴⁶ (Prezime Albahari stekla je, dakle, udajom za Salamona Albaharija, a njena unuka Luna isto prezime dobila je udajom za Davida Albaharija iz Tešnja.)

Na drugim mjestima u svojoj zbog obilja informacija vrlo značajnoj knjizi Danon i Stošić sve ovo adekvatno tretiraju, ali oni ne navode podatak za koji kažu da je *sačuvan*, a na osnovu kojeg zaključuju da se Salamon Albahari *iz Kladnja već početkom 19. v. preselio u Banju Luku*.

No, evidentno je da je Salamon Albahari živio u Bosanskoj krajini i da se oženio Lunom Levi iz Kladnja. Drugih podataka o njegovu porijeklu i životu nemam, ali činjenica da je njegova supruga Luna rođena 1833. navodi na zaključak da je Salamon rođen najkasnije oko 1830. godine, te da je u Bosni bio barem s početka druge polovine 19. stoljeća. To bi, nadalje, trebalo značiti da Salamon ne pripada lozi koja se začinje sa Jakobom Albaharijem čiji su potomci živjeli i u Tešnju, nego da je on još ranije iz Srbije došao u Bosnu. Moguće je i to da je Salamon došao u Kladanj, pa da se, potom, sa suprugom Lunom preselio u Banjaluku, ali jasno je da to nije moglo biti početkom 19. vijeka.

Od njegove unuke Lune Albahari doznajemo i slijedeće: "Moj Nono je poginuo na putu od Prijedora za Banjaluku u šu-

146 Danon i Stošić, 135. str. - U Matičnoj knjizi rođenih u Tešnju, na osnovu rješenja SUP-a Tešanj od 28.4.1988, upisano je rođenje Lune Albahari 15.5.1861, a Tešanj je naveden i kao mjesto prebivališta njena oca Jakoba Albaharija i majke Meire, rođene Levi. Na osnovu izvještaja SO Banjaluka od 22.12.1989, tu je 4.1.1990. upisano i da je Luna umrla u Banjaluci 31.10.1923, a taj datum odgovara smrti Lune, rođene kao Levi 1833. u Kladnju, supruge Salamona Albaharija. Jasno je da su greške o mjestu i datumu rođenja, te o identitetu oca - nastale u neutemeljenoj rekonstrukcijskoj identifikaciji i na njoj zasnovanoj korespondenciji službenih strukutra, jer Luna Albahari i njeni roditelji nemaju po porijeklu nikakve veze s Tešnjem.

mi Kozari. Nono je bio saraf [mjenjač novca, op. A.B.]. Imao je dosta zlata i srebra. Bio je petak, pazarni dan. Djed se vraćao kući. Vjerovatno je ubica primijetio da moj Nono ima velike vrijednosti, pratio ga i dočekaio ga u šumi. Ubio ga nožem. [...] Turska vlast je pronašla ubicu i osudila ga na vješala. Moja Nona je bila vrlo milostiva žena, te je molila sud da ga ne ubiju. Govorila je: 'Šta ću ja dobiti od toga ako i njegova djeca ostanu siročad kao što su i moja.' Tako je osuđen na 20 godina robije. Kad je Austrougarska anektirala Bosnu i Hercegovinu, ubica je uspio da pobjegne iz zatvora. Kasnije je ipak pronađen i odležao je kaznu."¹⁴⁷

Iz onoga što Danon i Stošić donose o Salamonovoj supruzi Luni - dobivamo i informacije o njihovu potomstvu: "Bila je udata za Salamona Albaharija zvanog *Behar*, *Biki* ili *Beka*, bogatog sarafa koji je u vrijeme turske vlasti ubijen iz koristoljublja na Kozari. Živjeli su u Banjaluci i stekli kćerke Saru, Matildu i Floru. Prema popisu zaostavštine iza Lune Albahari (kuća sa kućištem i dvorištem u Ulici samardžije broj 6 u Sarajevu, površine 704 m², pristupačna kolima, građena od ćerpiča, sklona padu, vrijednosti 7.200 dinara), sačinjenom 1948. od strane Gradskog narodnog odbora u Sarajevu i ostavinskoj odluci broj O: 2.223/1923 od 27. maja 1942, njenu imovinu naslijedili su kćerka Sara Levi iz Visokog, unuk Merkoš Albahari, sin pok. Matilde iz Tešnja i unučad pokojne kćeri Flore: Leon Levi pok. Haima, Luna rođ. Levi udata Albahari i Rena rođ. Levi udata Albahari iz Sanskog Mosta, Sara i Salomon Hadžilevi iz Banjaluke. Drugi nasljednici iza preminulog Leona Levija su kćerke Kata i Flora Levi i sin Haim Levi, svi iz Banjaluke."¹⁴⁸

Nisam pronašao informacije o potomcima Jakoba Albaharija što su, prema *Rodoslovlju*, nakon njegove smrti otišli iz Travnika u Bosansku Kostajnicu, kasabu koja je također podignuta za prognanike iz Srbije (iz Užica i Sokola) 60-tih godina 19. stolje-

147 L. Albahari, isto, 34. str. - Naravno, riječ je o okupaciji (1878), a ne o aneksiji (1908).

148 Danon i Stošić, isto.

ća¹⁴⁹, i u kojoj su Jevreji bili malobrojni.¹⁵⁰ A u Bosanskoj krajini zabilježena je i porodica Alberta Albaharija - u Sanskom Mostu. Albert je u *Rodoslovlju* pogrešno imenovan kao Šabetaj (tako se zvao njegov sin), a sin je Salamona (čiji je otac "naš predak" Jakob Albahari) i Lee, rođene Levi - koji su živjeli u Sarajevu. Rođen je 1903. i bio je urar. Ubijen je u stravičnom ustaškom masakru izvršenom 2.8.1941. godine - kada je stradao veliki broj stanovnika Sanskog Mosta, prvenstveno Srba. U tom gradu ustaše su 1942. godine uhapsili svih 49 Jevreja. Tada su u logor Stara Gradiška odvedeni i usmrćeni Albertova supruga Luna (rođena 1900.), te sinovi Šabetaj (1937.) i Moni (1939.).¹⁵¹

Pored ove porodice, portal Spomen-područja Jasenovac kao žrtve rođene u Sanskom Mostu sa prezimenom Albahari evidentira i Alberta (rođen 1910, "spaljen u logoru"), Mavru (1908, sin Jakoba), Isidora (1912, sin Jakoba), Tildu (1913, kći Jakoba), Reginu (1918.) i Silvia (1938, sin Alberta).

* * *

Nakon Prvoga svjetskog rata na prostoru Bosanske krajine živjele su i porodice Jakoba i Davida Albaharija - braće rođene u Tešnju. Oni su sinovi Moše i Rahele. Jakob je rođen 1880, a, prema iskazu njegove kćerke Rahele - David je rođen 1889.¹⁵², dok u *Imeniku* stoji 1890. kao godina rođenja, kao i to da je 25.6.1903. godine završio 4. razred.

Porodice Albahari i Levi općenito su bile u brojnim bračnim vezama (stoga i *Rodoslovlje* obuhvaća obje familije), a ta se ženidbena relacija nastavila i u slučaju Jakoba i Davida. Ova dva brata Albahari oženili su dvije sestre Levi, kćerke Haima i Flore: Jakob Renu, rođenu 1888, a David Lunu, r. 1899. godine.

149 Vidjeti: Safet Bandžović: "Deosmanizacija Smederevskog sandžaka i muhadžirski pokreti ka Bosanskom ejaletu (1804.-1867.)", u: *Naseljavanje muhadžira iz Srbije u Bosnu*, 43-45. str.

150 Danon i Stošić, 20. str.

151 Isto, 101-102. str. - Prema portalu Jasenovca, Luna je rođena 1907. godine.

152 [<http://www.centropa.org/biography/rahela-perisic>]

Za svoga oca Davida Moric kaže da je kao austrougarski vojnik ranjen u bici na Pijavi 1917. godine, pa je dopremljen u Banjaluku na liječenje¹⁵³, a njegov brat Jakob bio je u ruskom zarobljeništvu. Jakob i Rena u braku su bili već u prvoj deceniji 20. stoljeća, a David i Luna vjenčali su se 1919. godine.

Rodoslovlje kazuje da su Jakob i Rena živjeli u Sarajevu, Sanskom Mostu, Banjaluci i Hrvacanima, a imali su sinove Morica (rođen 1910.), Isidora (1912.) i Šaloma Mitu (1914.), te kćeri Rahelu (1909.), Matildu (1913.) i Floru (1919.).

Sjede: Luna - Davidova supruga, Jakob, Rena - Jakobova supruga i David;
stoje: Šalom Mito, Rahela i Matilda (djeca Jakoba); *dolje:* Judita, Flora (kćerka Luninog i Reninog brata Leona Levija), Flora (kći Davida), Flora (kći Jakoba) i Rahela (Sanski Most, 1928.)

Porodica Davida i Lune od 1919. do 1927. godine živjela je u Sanskom Mostu, gdje su im rođene kćerke Flora (1920.), Rahela (1922.) i Judita (1923.). U Sanskom Mostu rođen im je i sin Moric (1930.) - iako porodica tada nije živjela u tom gradu: "Morisova majka Luna otišla je u tamošnju banju, da promijeni zrak, i tako se desilo da tamo ugleda svijet."¹⁵⁴

153 "Tragom poznatih prezimena", 14. str.

154 Isto.

Na prostoru Bosanske krajine braća Jakob i David Albahari primarno su vodili trgovačke poslove. U Sanskom Mostu držali su od 1919. do 1927. godine zajedničku trgovinu mješovitom robom. Luna Albahari o tome kazuje: "Od 1907. živjela je moja sestra Rena sa svojom porodicom u Sanskom Mostu. Moj kunjado Jako Albahari, inače rođeni brat moga muža Davida, imao je trgovačku radnju. Kad se završio I svjetski rat, moj muž Davo pridružio se bratu, pa su tako imali i jednu radnju. Svi smo živjeli od te radnje: porodica moje sestre od osam članova i moja porodica od šest članova. Lijepo smo živjeli, u slozi i ljubavi. Razdvojili smo se 1927. Mi smo otišli u Lušci Palanku, a moja sestra je s porodicom nekoliko godina kasnije odsešla u Banjaluku, pa poslije u Hrvaćane kod Prnjavora."¹⁵⁵

Na svim od NDH okupiranim bosanskohercegovačkim teritorijama oduzete su jevrejske i srpske radnje, ili im je uvedena ustaška uprava.¹⁵⁶ Tako je bilo i sa trgovačkom radnjom Jakoba Albaharija u Hrvaćanima kojoj je početkom maja 1941. godine za povjerenika "imenovan od strane Predstojništva [kotara Prnjavor] Mužnjak Petar, težak iz Devetina [...]"¹⁵⁷

Na početku rata Jakoba su u Hrvaćanima masakrirali četnici - prema riječima njegove kćerke Flore: "zato što je Komanda proleterskog bataljona Zdravka Čelara prenoćila u našoj kući".¹⁵⁸ O tome piše i Judita Albahari: "već u ljeto 1941. mog strica ubijaju seljaci, mještani. U potoku, nepunih sto metara od kuće, još živom, izvadili su oči i počupali nokte, da bi ga onda zvjerski zaklali. Bolan jauk dopirao je do same kuće, ali niko izaći nije smio, kuća je bila opkoljena naoružanim četnicima, sa puškama na gotovs."¹⁵⁹

155 Luna Albahari: "Sjećanja iz Sanskog Mosta", *Jevrejski pregled*, 1982, br. 8, 28-29. str.

156 Vidjeti: Rašela Papo: "Ustaški povjerenici u trgovačkim radnjama", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 2, 197-199. str.

157 Danon i Stošić, 138. str.

158 Flora Albahari-d'Acampora: "Međusobno spasavanje", u: *Mi smo preživeli... Jevreji o holokaustu*, knj. 3, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 2005, 256. str.

159 Judita Albahari-Krivokuća: *Moji susreti sa Jevrejima ratnicima*, rukopis u SJOS, 12. str. - Skraćena verzija ovoga teksta objavljena je u

Poslije očeva ubistva - Šalom Mito odlazi u partizane, a "u ljeto 1942. u selu Potočani hvataju ga četnici i odvođe u selo Gornja Šnjegotina, poznati četnički teren na tromedi Banja Luke, Krupe na Vrbasu i Karanovca. [...] Vezali su ga nogama za konjski rep i tako vukli do mjesta pogibije."¹⁶⁰ Njegova supruga Matilda, stoji u *Rodoslovlju*, zarobljena je 1941. godine u ustaškoj raciji u Banjaluci - gdje je došla kako bi nabavila lijekove za sina Morica (rođenoga 1941. u Hrvaćanima) - i odvedena u Jasenovac...

U ustaškim logorima stradala su Jakobova i Renina djeca: Moric koji je sa ženom Reginom živio u Zagrebu, Isidor je živio u Sarajevu i ubijen je u Jasenovcu, Matilda sa suprugom Fajngoldom, njemačkim Jevrejem, i sinom Leonom iz Sanskog Mosta odvedeni su u logor, a Rahela je bila udata za Lea Lajpnika u Podravskoj Slatini, odakle su otpremljeni u Mađarsku, i dalje, na neko stratište. U junu 1943. godine četnici su u Hrvaćanima sjekirom ubili i Jakobovu suprugu Renu.¹⁶¹

Od cijele porodice rat je preživjela samo kćerka Flora koja je 1941. godine iz Hrvaćana, preko Banjaluke i Jajca, pobjegla u Split. Tu je uhapšena od Talijana i u zatvoru je provela četiri mjeseca, a spasio ju je Valentino d'Acampora, direktor civilnoga hidroaerporta u Splitu, s kojim je otišla u Italiju, gdje su se vjenčali. Dobili su djecu imenom Jakob-Marko, Luiđi i Irena. Živjeli su u Firenci.¹⁶²

Moric, sin Šaloma Mite i Matilde, boravio je kod bake Rene. Nakon što su nju ubili četnici - skrivali su ga mještani Hrvaćana i Prnjavora, a od 1943. godine sve do kraja rata bio je sa Davidovom i Luninom kćerkom Juditom. Živio je potom u Sarajevu, gdje je završio elektrotehničku školu i radio u *Energoinvestu*, a oženio se Vidom Gašić, s kojom je dobio sina Šaloma

Zborniku Jevrejskog istorijskog muzeja iz Beograda (1997, br. 7, 303-337. str.).

160 Isto, 13. str.

161 F. Albahari-d'Acampora, 256-257. str; također: *Rodoslovlje* i portal Jasenovca.

162 Isto, 257-261. str; također: *Rodoslovlje*.

Mitu i kćerku Matildu. "Živi u Beogradu", piše za njega 2009. godine Rahela Albahari-Perišić.¹⁶³

Ne navodeći izvor, Danon i Stošić kažu da je porodicu Davida Albaharija rat zatekao naseljenu u Derventi i da su odatle otpremljeni u logor Žegar kod Bosanskog Petrovca.¹⁶⁴ Međutim, prema *Rodoslovlju*, ova se porodica iz Lušci Palanke, podgrmečkoga naselja kod Sanskog Mosta, 1937. godine preselila u Drvar, a i Davidova supruga Luna piše slijedeće: "Teške časove preživjela sam 1941. godine. Bili smo u Drvaru kad je okupirana Jugoslavija. Odmah pošto su ustaše preuzele vlast, maja 1941. oduzeli su nam trgovinsku radnju. Poslije toliko mukotrpnog rada i odricanja ostali smo bez ičega. Juna 1941. ustaše su nas otpremile u sabirni logor u Bosanski Petrovac. Moje dvije kćerke, starija Flora i srednja Rahela, nisu tad bile u Drvaru tako da smo u logor pošli moj muž David, ja, najmlađa kćerka Judita (15 god.) i sin Moric (11 god.)."¹⁶⁵ Flora je tada bila kod porodice Jakoba Albaharija u Hrvaćanima, a Rahela kod tetke Sarine u Ključu¹⁶⁶, gdje je njen suprug Sadik Medić bio gradonačelnik.¹⁶⁷

Iz logora Žegar zatvorenici su prebacivani u Jasenovac, a transport u kojem se krajem oktobra ka Jasenovcu kretala i porodica Davida Albaharija zaustavljen je u Prijedoru, jer nije mogao dalje zbog ustanka koji je buktio u Bosanskoj krajini. Iz

163 Rahela Albahari Perišić: "Bila je teška, ali časna borba protiv fašizma", u: *Mi smo preživjeli... Jevreji o holokaustu*, knj. 5, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 2009, 122. str.

164 Danon i Stošić, 102. str.

165 L. Albahari: "Rođena sam u Kladnju", 36. str. - Evo i dviju dnevničkih zabilješki: "*Drvar, 10. maj 1941.* [...] Sem nas, u Drvaru je živjela još samo jedna jevrejska porodica trgovca Albaharija"; "*Drvar, 28. oktobar 1941.* [...] Da, spakovali smo i nekoliko knjiga i zimsku odeću, jer smo saznali da su odveli i dućandžiju Albaharija sa porodicom, a nisu mu dozvolili da sa sobom ponese ni najnužnije stvari. Sve su mu 'zaplenili'." (Ervin Šinko: *Drvarski dnevnik*, BIGZ, Beograd, 1987, 108. i 162. str.)

166 Judita Krivokuća: "Probuđeno zlo", u: *Mi smo preživjeli... Jevreji o holokaustu*, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 2001, 35. str.

167 R. Albahari Perišić, 110. str.

vagona u kojem su bili smješteni David je porodicu neopaženo preveo u voz koji je polazio ka Sanskom Mostu, gdje su, kod porodice Atijas, proveli gotovo cijeli mjesec. Odatle su se talijanskim kamionom, plativši vozaču, prokrijumčarili nazad, u Drvar - koji je iznova bio okupiran.¹⁶⁸

Judita, Rahela, Flora i Moric (Sarajevo, 1946.)

Književnik Ervin Šinko, koji se u vrijeme oslobođenja Drvara nalazio u Bosanskom Grahovu, zapisao je kako su četnici u propagandi protiv partizana pustili vijest "da su oni iz šume, čim su ušli u Drvar, pogubili jedinog građanina - Albaharija, koji nije pošao sa Italijanima, ali je za vreme okupacije dozvolio da kod njega stanuju Italijani. Užas naivnih ljudi bio je ogroman. Tresli su se pri pomisli kako bi već i oni bili mrtvi da su ostali, jer jedva da je bilo i jednog građanskog stana u kojem nije bio smešten neki Italijan. I ako ljudima iz šume nije smekšalo srce ni pred činjenicom da je jedna Albaharijeva kćerka sa njima, jer je među prvima pobegla u šumu - kakva sudbina onda čeka građane bez sličnih zasluga? - pitali su se lakoverno i užasnuto. Zgražavanje nad ovim delom utoliko je veće što je Albahari bio jako popularan u Drvaru, u kojem, čak ni u začetku, nije mogao da se nađe nikakav trag antisemitizma. Svi su znali da je Albahari rekao Marušiću, italijanskom civilnom ko-

168 J. Krivokuća, 43-46. str.

mesaru: 'Neka gospoda rade sa mnom šta god hoće, ali ja se više ne vraćam u Hrvatsku - dosta mi je bilo ustaškog logora, neću da reskiram ni po koju cenu da me opet strpaju tamo.' Ovo obrazloženje je bilo istinito, ali i ono drugo koje, naravno, nije rekao Italijanima: ostao je u Drvaru da bi tu dočekaio svoju kćerku; to nam je ispričala Albaharijeva mlađa kćerka čije se oči nekako nestvarno, tajanstveno smeškaju. Dan uoči našeg odlaska iz Drvara, došla je kod nas, donela torbe napunjene pšeničnim i kukuruznim brašnom - njen otac nam to šalje za put; pre nego što je otišla, devojčica nam je dala čak i novac koji nam je poslao njihov rođak koga smo poznavali samo po čuvenju [...]."¹⁶⁹

Albaharijevi su se u Drvaru priključili NOP-u. Luna kazuje da je njen muž David "išao po selima i seljacima na sastancima i zborovima objašnjavao ciljeve borbe. Bio je odličan govornik. [...] Bili smo sa svojim narodom, koji se borio protiv strahota koje nam je donio okupator i njegove sluge. Sva su moja djeca bila aktivni borci. Flora je bila prva žena odbornik NOO u Drvaru juna 1942, Rahela je nosilac Partizanske spomenice 1941, Judita je borac sa Sutjeske, a najmlađi, moj sin Moric od dvanaest godina bio je borac od 1942. godine. Bio je u IV ofanzivi na Šator planini gdje se dosta boraca i naroda smrzlo od velike zime koja je bila 1942. godine."¹⁷⁰

Romano piše da je Judita kao pripadnica NOP-a završila srednji i viši sanitetski kurs, te je bila bolničarka u Drvaru i u jedinicama Prve proleterske divizije, radila je i u hirurškoj ekipi Vrhovnoga štaba, referent je saniteta Prvoga bataljona Banjalučkog odreda, Trećega bataljona Četrnaeste NOU brigade i brigade Korpusa narodne odbrane Jugoslavije (KNOJ). Kraj rata dočekala je u činu poručnika. A Rahela je bila bolničarka u Drvarskom odredu, zatim je vodni delegat u Desetoj krajiškoj brigadi. Kasnije je izabrana za pozadinskoga omladinskog rukovodioca: bila je član Sreskoga komiteta KPJ za Bosanski

169 Šinko, 350-351. str.

170 L. Albahari, isto, 36-37. str.

Petrovac¹⁷¹, te Okružnoga komiteta SKOJ-a za Drvar i Pokrajinskog komiteta SKOJ-a.¹⁷²

David i Luna, sa kćerkama Rahelom, Juditom i Florom, te sinom Moricom (Vogošća, 1970.)

Nakon rata porodica se doselila u Sarajevo. "Svi, sad nas sedmero, nastanili smo se u kući brata moga muža", svjedočila je Luna. "Moj Davo je imao šestero braće i jednu sestru. Sve njihove porodice nastradale su, ostao je u životu tu i tamo poneki član."¹⁷³

David i Luna živjeli su u Sarajevu, gdje je David radio u trgovini. U Sarajevu je David i umro 1973. godine¹⁷⁴, a Luna je 7.2.1982. godine umrla u Beogradu - gdje je tada boravila kod kćerke Flore.¹⁷⁵

Flora se tokom rata udala za Dušana Simića - koji je bio pomoćnik komesara brigade i delegat Vrhovnoga štaba za orga-

171 Rahela Perišić-Albahari: "Omladina Drvara i okoline u desantu", u: *Drvarska operacija. Učesnici govore*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1986, 172. str.

172 Romano, 312. i 313. str.

173 L. Albahari, isto, 39. str.

174 Isto.

175 Danon i Stošić, 135. str; *Rodoslavlje*.

nizaciju snabdijevanja slobodne teritorije. Potom je oficir Odjeljenja zaštite naroda (OZN-a) od osnivanja 1944. i Uprave državne bezbjednosti (UDB-a) od 1946. godine. Njihov sin Vladimir rođen je 1943, a nakon oslobođenja preselili su se u Beograd - gdje su 1947. godine dobili i sina Danila. Dušan je umro 1989, a Flora 1993. godine.

Poslije rata Rahela je u Sarajevu završila Višu pedagošku školu. Vjenčala se 1950. godine sa Ilijom Perišićem - tada majorom, a potom i generalom avijacije JNA, nosiocem Partizanske spomenice 1941. i Zlatnoga pilotskog znaka, autorom knjige *Čuvari našeg neba (Trideset pet godina ratnog vazduhoplovstva i protivvazdušne obrane 1942 - 1977.)*. Rodila su im se tri sina: Simo 1951. u Sarajevu, Predrag 1952. u Beogradu i Miljenko 1955. godine u Nišu. Rahela je radila kao nastavnica u Nišu, potom do penzije u beogradskom Istorijskom institutu. Nosilac je Partizanske spomenice 1941., a 1991. godine dobila je i Nagradu ZAVNOBiH-a. Živjela je u Beogradu, gdje je i umrla 21.4.2017. godine.

Judita je u Sarajevu završila gimnaziju i diplomirala agronomiju. Radila je u *Energoinvestu*, odakle je i penzionisana 1984. godine. Bila je udata za Veljka Krivokuću, šefa prodajne mreže Tvornice automobila Maribor, s kojim je dobila kćerku Tanju, arhitekticu, udatu Taylor, koja živi u Londonu. Napisala je nekoliko stručnih, ali i znatan broj tekstova o prošlosti porodice Albahari i drugim jevrejskim temama. Nekoliko njenih priloga publikovano je u jevrejskoj periodici u Sarajevu i Beogradu, a za neke od njih dobila je i nagradu Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, odnosno Srbije. U izdanju sarajevskoga Crvenog krsta objavljen je 1967. godine i njen *Priručnik o ljekovitom bilju*. Veljko je umro 2005, a Judita 20.8.2013. godine - oboje u Beogradu, gdje su živjeli posljednjih godina.

Moric je nakon oslobođenja završio jugoslavensku pilotsku školu u Rumi kao najbolji pitomac u svojoj klasi, i imao je čin rezervnoga majora JNA. Diplomirao je na Šumarskom fakultetu u Sarajevu, a jedno vrijeme bio je i direktor sarajevskoga aerodroma. Oženjen je Elom, djevojački Maestro, i imaju sina Davida, rođenog 1962. godine, arhitekta i urbanistu. Kao pri-

padnik civilne zaštite, David je 1992. godine ranjen u blizini Jevrejskoga groblja, pa je otišao kod rodbine u Grenobl, a potom u Kanadu. Vratio se nakon završetka rata. Porodica živi u Sarajevu, a Moric je posvećen očuvanju knjižnoga fonda sara-jevske Jevrejske općine.¹⁷⁶

176 Poratni podaci o Flori, Raheli, Juditi i Moricu dati su uglavnom prema *Rodoslovlju*, ali koristio sam i druge izvore i literaturu. Tako sam, npr, datum Juditine smrti ustanovio prema obavijesti iz beogradskoga *Jevrejskog pregleda* (2013, br. 6, 33. str.), kao i datum Raheline smrti (2017, br. 3, 29. str.).

Još o potomstvu Moše Albaharija

Uz kazivanje o njegovom unuku Nisimu, i u narednom poglavlju bit će riječi i o drugim istaknutim *Šabetajevim* potomcima. A posebnu cjelinu sada posvećujem *Mošinu* potomstvu - nastojeći, u najznačajnijim biografskim sekvencama, dodatno osvijetliti povijesnu sliku koju su ova dva brata Albahari začeli, ponajviše iz Tešnja. "Djed je", svjedoči Moric Albahari, "imao šestoricu braće i jednu sestru, koji su izrodili 47 djece. Među njima je bilo šest ljekara, dva inženjera, tri fabrikanta. U Drugom svjetskom ratu stradao je najveći dio moje porodice."¹⁷⁷ A *Šabetajev* unuk Sabetaj Robert Puba Albahari piše da se u ratu "završio i život 45 članova naše porodice".¹⁷⁸

ŠALOM ALBAHARI

Kako je naprijed već kazano, *Mošin* sin Salamon Buhor rođen je vjerovatno u Travniku. Oženio se Hanom Finci, a dobili su slijedeću djecu: Renčika Bukica, Moric, Avram, Jakob, Luna, Izidor i Šalom.

Šalom je rođen 12.12.1914. godine u Maglaju. U Sarajevu je završio Trgovačku akademiju, a potom je studirao ekonomiju. Rano se uključuje u radnički pokret i, kao član KPJ, u godinama neposredno pred rat vrlo je agilan u različitim sarajevskim organizacijama revolucionarne i antifašističke orijentacije. Najznačajnija njegova aktivnost odvijala se u Sindikatu privatnih namještenika, a kasnije i u Savezu bankarskih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika (SBOTIČ), gdje je bio i član partijske ćelije formirane u januaru 1941. godine.

177 "Tragom poznatih prezimena", 12. str.

178 Sabetaj Robert Puba Albahari, 232. str.

Također je vrlo aktivan u organizaciji masovnih izleta radnika i srednjoškolaca - na kojima se, uz zabavni program, odvijalo i marksističko obrazovanje omladine.

Šalom Albahari

Nakon okupacije Šalom sudjeluje u organizaciji ustanka na sarajevskom području. "Iz tog vremena najupečatljivije mi je ostao u sjećanju Šalom Albahari", opisuje ga Lujza Pajić. "Bio je vedar, nasmijan, svakome blizak. Izrazito visok, pa su drugovi prije rata, na izletima, na njegov račun pravili šale, što je on, s mnogo razumijevanja i širine, prihvatao i uzvraćao, pokazujući svoj veliki smisao za humor i šalu. Kada su određivane grupe za pisanje parola po gradu, Šalom je, zbog svoje visine, uvijek bio taj koji će pisati, a ostali iz njegove grupe su čuvali stražu, nosili boju i drugo. Družiti se sa njim značilo je uvijek nešto novo čuti, saznati, naučiti. [...] Zbog svega ovog je bilo bolno saznanje i preteško smo doživjeli vijest da je Šalom među prvim našim drugovima uhapšen, zvjerski mučen, osuđen na smrt i ubijen."

Zarobljen je od ustaša polovinom jula 1941. godine. Prijeki sud izrekao mu je smrtnu kaznu, ali on uspijeva pobjeći iz sudnice. No, uhvaćen je nedaleko od sudske zgrade, a potom i strijeljan 7.8.1941. godine na Vracama.

OGLAS

Danas su pred senatom pokretnog prijekog suda odgovarali zbog komunističke promičbe

Mihailo Popović i Salom Albahari

Sudskom je raspravom ustanovljeno, da su imenovani organizirali komunističku stranku i da su raspačavali letke komunističkog sadržaja, pa ih je senat pokretnog prijekog suda osudio na smrt.

Kazna je izvršena strijeljanjem u zakonom propisanom roku.

U Sarajevu, 7. kolovoza 1941.

Ravnateljstvo za javni red i sigurnost
Velike župe Vrhbosne

Iz članka "Smrtne osude prijekih sudova"
(Sarajevski novi list, 12.8.1941, br. 79)

Nakon oslobođenja ime Šaloma Albaharija nosila je jedna ulica u Sarajevu - do 1993. kad joj je vraćeno prethodno ime Čemaluša. Uz odsudni otpor srpskim pokušajima okupacije Sarajeva i uništenja njegova stanovništva 1992-1995. godine, istovremeno se, dakle, pod opsadom odvijala i anti-antifašistička redefinicija sarajevske mnemotopije.¹⁷⁹

Šalomov brat Avram, vidjeli smo, rođen je 1902. godine u Travniku. Studirao je medicinu u Zagrebu i Beču, a potom je kao ljekar radio u tuzlanskom kraju. I on je rat proveo u njemačkom zarobljeništvu, a nakon oslobođenja vraća se u Bosnu i Hercegovinu. U Tuzli se 1945. godine oženio učiteljicom Nevenkom Mitrović s kojom je dobio djecu čija su imena Hana (rođena 1946.), Renčika Beba (1947.), Salamon Braco (1949.) i Luna (1950.). Dr. Avram službovao je iznova na tuzlanskom području, potom i u Olovu, Kaknju, Sarajevu, te u Trebinju, gdje su i umrli - on 1975, a supruga Nevenka 1977. godine.

179 O fenomenu anti-antifašizma vidjeti: Todor Kuljić: "Anti-antifašizam", *Godišnjak za društvenu istoriju*, Beograd, XII/2005, sv. 1-3, 171-184. str.

Dr. Avram Albahari i Tanja, kćerka Judite Albahari-Krivokuća
(Sarajevo, 1969.)

I Moric je bio u njemačkom zarobljeništvu, a rat su preživjeli i njegova supruga Regina i sin Albi - koji su bili internirani u talijanski logor na Rabu. Iz Sarajeva se Moricova porodica 1948. godine odselila u Izrael, gdje im se rodio sin kojem su dali ime Šalom. Moric i Regina umrli su u Izraelu.

Ostala djeca Salamona i Hane - Renčika Bukica, Jakob, LUNA i Izidor - ubijeni su u ustaškim logorima.¹⁸⁰

* * *

JAKOB ALBAHARI

Rođen je 1910. godine u Tešnju. Otac mu je Šabetaj, rođen u Tešnju 1887. godine, sin Moše. Jakobova majka Rena rođena je 1889. u Travniku, a kćerka je Jakoba Atijasa, brata Ra-

180 *Rodoslovlje*; Romano, 314. str; Nisim Albahari: "Od aprilskog rata do ustanka", 56-57, 59. i 64. str; Lujza Pajić: "Poseban stan za prihvaćanje i boravak funkcionera Partije na prolazu kroz Sarajevo", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 2, 604. str; Milutin Đurašković: "Šalom Albahari", u: *Spomenica 400 godina*, 313-314. str; J. Albahari-Krivokuća: *Moji susreti*.

hele - supruge Jakobova djeda *Moše*. Šabetaja su ustaše u prvoj grupi sarajevskih Jevreja odvele u logor Jasenovac, gdje je i pogubljen. Majka Rena uspjela je 1941. sa nekom od djece prebjeći u Dalmaciju, a 1943. godine internirana je u logor na Rabu. Nakon kapitulacije Italije septembra iste godine Rena je stupila u NOP i bila je kuharica u štabu ličkoga područja. Umrla je u Sarajevu aprila 1960. godine.

Šabetaj i Rena Albahari, ispred kuće na Alifakovcu u Sarajevu, pred sami Drugi svjetski rat

U Tešnju su rođeni i Jakobova starija sestra Estera Bukica (1907.) i mlađi brat Moric (1912.). Oko 1914. godine porodica se preselila u Sarajevo i uvećala se za još troje djece: Alberta (1915.), Arona (1921.) i Leona (1923.).

Rena Albahari sa djecom: Leon u krilu, lijevo Aron (u suknjici), Jakob i Moric, desno Estera Bukica i Albert (Sarajevo, 1924.)

Nastanili su se na Malom Alifakovcu, u kupljenu manju porodičnu kuću. Jakobov otac Šabetaj otvorio je prodavnicu kolonijalne robe, a majka Rena brinula je o djeci i domaćinstvu. Jakob je bio odličan đak, ali porodica nije bila u mogućnosti da ga pošalje na fakultet, jer je otac bankrotirao dajući često robu na veresiju. Uz finansijsku potporu Jevrejske općine Sarajevo, u Beogradu je završio Pravni fakultet. U Sarajevu je potom upoznao i oženio profesoricu fizike i hemije Žozefinu Finu Fiškant, Jevrejku rođenu 1913. godine u poljskom gradu Drohobiču. U Sarajevu im je 1935. godine rođen sin Melvi.

Pred sami Drugi svjetski rat, usljed odredaba što ih je profašistički režim Kraljevine Jugoslavije uveo protiv Jevreja, Jakob je izgubio posao u Beogradu. Ove antijevrejske mjere sprije su se provodile u unutrašnjosti Srbije, pa je Jakob dobio službu u čačanskoj pošti. Fina je sa sinom živjela u Sarajevu, a

nakon kapitulacije jugoslavenske vojske, iskoristivši opće rasulo koje je tih dana vladalo u cijeloj zemlji, uspjeli su da pobjegnu iz tek proglašene NDH i da krajem aprila 1941. godine dođu u Čačak. Stanovali su kod porodice Vojina Radojičića, i s njima su se brzo sprijateljili.

Jakob Albahari (7.2.1932.)

Međutim, Nijemci su već koncem maja imali spiskove svih Jevreja koji žive u gradu, a u junu su izdali naredbu o obaveznom nošenju žute zvijezde na rukavu koja je Jevreje izdvajala od ostalih građana. Jakob je vjerovao da su samo Jevreji muškarci u neposrednoj smrtnoj opasnosti, te su Fina i Melvi ostali u Čačku, a on je izišao iz grada i, predstavljajući se kao izbjeglica iz Bosne, sklonio se na neko vrijeme kod Vojinova brata Luke u selo Gornja Kravarica. Već u julu stupio je u tek osnovani Čačanski partizanski odred. Nakon što je ta jedinica morala da se povuče iz Srbije, Jakob je 1942. premješten u Drugu proletersku brigadu, gdje je, kao komesar čete, poginuo početkom juna 1943. godine - na Zelengori, tokom *pete neprijateljske ofanzive*.

Žozefina je u Čačku radila za NOP. Gestapo ju je uhapsio i strijeljana je 26.12.1941. godine. Sin Melvi preživio je zahvaljujući porodicama Radojičić i porodici Branka Bojovića, koje

su ga skrivale pod imenom Mihailo Miša Kupčević. Poslije rata predali su ga baki Reni u Sarajevo. Melvi je 1958. diplomirao na Tehnološko-metalurškom fakultetu u Beogradu. Iste godine napisao je dramu *Bližnji svoj* - koja je, u režiji slavnoga glumca i reditelja Mate Miloševića, igrana u beogradskom *Ate-ljeu 212*, a izvedena je tada i na Sterijinom pozorju.

Melvi Albahari (oko 1958.)

Melvi je umro 1997. na Novom Zelandu, u gradu Vangarei. Iza njega ostali su supruga Sonja (porijeklom Engleskinja, s kojom se vjenčao u Izraelu), kći Mirjam Miri (rođena 1968. u Izraelu), te sinovi Jozef Joe (rođen 1970. u Engleskoj) i Benjamin Ben (rođen 1976. na Novom Zelandu).

Mirjam Miri

Jozef Joe

Benjamin Ben

Mirjam je doktorirala filozofiju na univerzitetu u Kalgariju (Kanada), a sada je profesorica na Univerzitetu Zapadna Australija. Objavila je knjigu *Analytical Buddhism: The Two-tiered illusion of Self* ("Analitički budizam: Dva nivoa iluzije sopstva"). Jozef je softverski projektant. Autor je i sa mlađim bratom koautor više knjiga o projektovanju i programiranju softvera. Bio je glavni programer softvera u *Egton Australia*, kompaniji koja se bavila razvojem i snabdijevanjem kompjuterskih sistema medicinskih ustanova. Benjamin je pet godina bio program menadžer u *Microsoftu* i provajder kompjuterskih alata za određene programe. Suosnivač je *Genamicsa*, kompanije za softver i web razvoj, i osnivač *Take On It*, sajta za razmjenu mišljenja stručnjaka, lidera i organizacija. Autor je i koautor više stručnih knjiga iz oblasti projektovanja i programiranja softvera.

Od oslobođenja do danas jedna ulica u Čačku nosi ime Jakoba Albaharija.

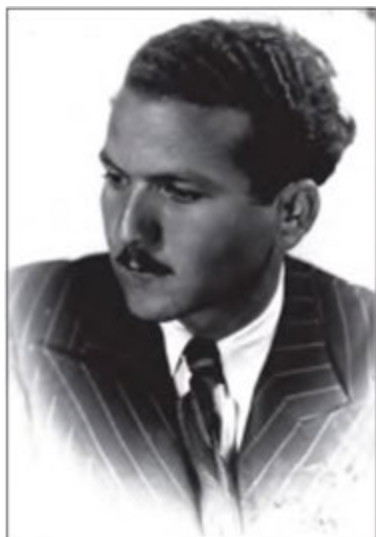
Sa Jakobovom majkom Renom u logoru je bila i njegova sestra Estera Bukica, koja je potom angažirana u krojačkoj radionici Jedanaestoga korpusa NOV. Poslije rata udala se za Branka Grubora, živjeli su u Sarajevu i nisu imali djecu. Preminula je 1973. godine.

Danica i Moric Albahari (Sarajevo, 1958.)

Moric je rat proveo u njemačkom zatočeništvu. Poslije se vratio u Sarajevo i radio kao trgovac. Oženio se Danicom Bilas, rođenom 1908. u Hrvatskoj (Gradac), s kojom je u Sarajevu 1954. godine dobio kćerku Finu. Moric je umro u Sarajevu 1986. godine.

Kćerka Fina udala se za Nedjeljka Lovrena i imaju sina Dušana. Fina je u Sarajevu doktorirala farmaceutske nauke i do rata 1992. predavala na Farmaceutskom fakultetu - kada je sa majkom i familijom emigrirala u Kanadu (Kalgari), gdje je majka umrla 2001. godine. U Kanadi je Fina nastavila sa naučno-istraživačkim radom i objavila više od 50 radova u svjetskim naučnim časopisima.

Albert Albahari kao student
(Zagreb, 14.6.1939.)

Albert je pred sami početak rata diplomirao građevinu u Zagrebu. Iz Sarajeva je 1941. pobjegao u Dubrovnik, odakle je interniran u logor na Rabu. U NOV je od 1943. godine - u Sedmoj banijskoj diviziji. Živio je nakon rata u Sarajevu i službovao kao građevinski hidro-inženjer. Uz ostalo, projektovao je branu na Bentbaši, na okretnici kod Vijećnice. Bio je oženjen Blankom, rođenom Doha, čiji je otac imao pilanu na Palama. Albert i Blanka nisu imali potomstvo.

Aron je po zanimanju bio tokar. Pokušao je 1941. godine da stupi u Kalinovački partizanski odred, ali nije uspio¹⁸¹, pa je pobjegao u Dalmaciju. Bio je interniran u logor na Rabu, a nakon kapitulacije Italije septembra 1943. godine on je u partizanima - najprije u Jevrejskom rapskom bataljonu¹⁸², a potom, kad je ovaj bataljon rasformiran, u Prvoj brigadi Sedme banijske divizije. Poginuo je 1944. godine na nepoznatom mjestu.

Aron Albahari (Sarajevo, 18.3.1940.)

181 Grupa od preko 30 jevrejskih omladinaca i omladinki izišla je tada iz Sarajeva i pokušala da se priključi partizanskom odredu u Kalinoviku, ali u tome su ih spriječili četnički elementi koji su se infiltrirali u ovaj odred. "Takav postupak dezorijentisao je ostale jevrejske omladince, koji su takođe nameravali da krenu u partizane. Veći broj vraćenih omladinaca i omladinki ustaše su pohvatale i odvele u logore, gde su pobijeni. Manji broj uspeo je da se prebaci u Hercegovinu i Dalmaciju i kasnije su ponovo stupili u NOV. Prema naređenju CK KPJ, preživeli borci koji su bili vraćeni iz Kalinovačkog odreda, dobili su Partizansku spomenicu 1941." (Romano, 217-218. str.)

182 U logoru na Rabu bilo je više od 3.500 Jevreja, uglavnom izbjeglica iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Dan pred kapitulaciju Italije 9.9.1943. oni su razoružali stražu i dio garnizona, te sa zaplijenjenim oružjem formirali Jevrejski rapski bataljon kojem su dobrovoljno pristupila 243 logoraša, što je posljedica intenzivnoga rada partijske organizacije u logoru.

Leon, tehničar po zanimanju, sa majkom je prebjegao u Dalmaciju, gdje je bio u logoru na Rabu, a potom je u Jevrejskom rapskom bataljonu, te u Prvoj brigadi Sedme banijske divizije. Po oslobođenju radio je u Sarajevu kao oficir JNA, na koncu u činu potpukovnika. Oženio je Mariju Vinšalek, s kojom je dobio sina Arona. Leon je umro u Sarajevu 16.1.1992, Marija je nastavila živjeti u Sarajevu, gdje je i umrla 2.2.2011. godine, a Aron se odselio u Beograd.¹⁸³

Marija i Leon Albahari (Sarajevo, 1955.)

ru. Još 448 bivših logoraša iz ovog logora stupilo je nešto kasnije u partizanske jedinice, a 648 u razne pomoćne službe na oslobođenom teritoriju. Pred njemačku ofanzivu u jesen 1943. partizani su evakuirali sa Raba gotovo sve pripadnike bivšeg jevrejskog logora, njih 3.151, a među njima i 1.812 neboraca (djeca, majke, starija godišta, bolesni). Oko 200 bivših logoraša, uglavnom starijih ljudi, odbilo je evakuaciju, pa su ih Nijemci otpremili u Aušvic, gdje su svi stradali. Rapski bataljon nije se mogao održati, jer njegovi borci nisu imali iskustvo u partizanskom ratovanju, a strahovalo se i da će se neprijatelji na ovu jedinicu ustremiti sa posebnom žestinom. Od 1.339 partizana iz bivšeg rapskog logora do kraja rata u borbama poginulo ih je 119, a umrlo je 17. (Romano, 281-284. str.)

183 *Rodoslovlje*; Romano, 311-312. str; pisma Arona Albaharija autoru od 7. februara, 1. marta, 21. aprila i 20. juna 2017. godine; Aron Albahari: "Moj rođak i brat od strica Melvi Albahari, jedna kratka biografija" [<http://www.jevrejsketeme.in.rs/jevrejske-teme-pdf/ALBAHARI%20MELVI%20-Jedna%20kratka%20biografija.pdf>]

ARON ALBAHARI

Aron je, dakle, sin Leona i Marije, a rođen je u Sarajevu 7. 12. 1959. godine. Završio je Prvu gimnaziju i Pravni fakultet. Prvi posao imao je kao sekretar Mašinskoga fakulteta u Sarajevu, a potom je službovao u sarajevskoj Općini Centar. Oženjen je Sarajkom Biljanom, rođenom Pejičić.

Aron Albahari

Neposredno pred početak rata 1992. godine napustio je rodni grad i odselio se u Beograd, gdje je godinu i po radio kao volonter za beogradsku kancelariju Jevrejske općine Sarajevo - pomažući izbjeglicama iz Bosne i Hercegovine. Od novembra 1993. dobio je stalni posao u Savezu jevrejskih opština (tada Jugoslavije, sada Srbije).

Aron je posvećen istraživanju i deskripciji određenih sadržaja iz najšire jevrejske tematike. Na konkursu za radove sa jevrejskim temama koji, u organizaciji Saveza jevrejskih opština, egzistira od 1954. godine, nagrađene su dvije Aronove radnje: *Jevreji kao proroci u Kur'anu i muslimanskom verovanju* (2013.), i *Antički Izrael u dokumentima susednih naroda i zemalja* (2015.).

Svoje tekstove Aron objavljuje na vlastitom portalu *Jevrejske teme* [www.jevrejsketeme.in.rs]. Jedan broj njegovih rado-

va objavljen je i u više jevrejskih časopisa ex Jugoslavije (iz Sarajeva, Beograda, Zagreba, Podgorice), ali i iz Izraela. Dva rada objavio je u vanjevrejskim časopisima: jedan u prvom broju časopisa *Alia mundi* - magazina za kulturnu raznolikost, a drugi u sarajevskom *Oslobođenju*, u nedjeljnom dodatku *Pogledi*, kao koautor.¹⁸⁴

* * *

Rodoslovlje kazuje da su Dudo Leon i Buhora bili u najbližem srodstvu: Leon je rođen u Tešnju i sin je *Moše* i *Rene*, a Buhora je kći *Mošina* brata *Salamona* i *Lee* (rođene *Levi*) koji su živjeli u Sarajevu. Ipak su Leon i Buhora stupili u brak, a kod tešanjskih *Albaharija* zabilježen je još jedan ovakav slučaj: *Gedalja* (rođen u Tešnju 1887.), brat *Dude* *Leona*, bio je oženjen *Rifkom* (rođenom u Sarajevu 1895.), kćerkom *Sare* i *Mošina* brata *Jude*. *Gedalja* i *Rifka* živjeli su u Sarajevu, nisu imali djece, a oboje su stradali u *Jasenovcu*.

Dudo Leon i Buhora živjeli su u Sarajevu, a potom u Koprivnici, gdje je Leon držao trgovinu konfekcijom i pripadao najuglednijim obrtnicima i trgovcima u gradu. Odatle su se, sa petero djece, 1927. godine doselili u Zagreb, na adresu u *Vlaškoj* ulici u kojoj je Leon imao komisionu trgovačku radnju.

Njihova kćerka *Rahela* rođena je u Sarajevu 1910. godine. *Naprednom pokretu* pristupila je kao đak gimnazije, a na *Farmaceutskom* fakultetu u Zagrebu primljena je u KPJ. U toku studija proganjana je i hapšena, a nakon diplomiranja 1939. godine seli se u Tuzlu, gdje se i dalje bavi ilegalnim komunističkim radom. Po okupaciji odmah se uključila u NOP. Gestapo je početkom decembra 1941. godine otkrio rad brojnih suradnika NOP-a koji su tada uhapšeni. Među njima bila je i *Rahela* koja je, zajedno sa trogodišnjom kćerkom *Hertom*, odvedena u logor u *Loborgradu* (Hrvatska), a odatle u *Aušvic* - gdje su ubijene.

184 Osnovne činjenice iz njegove biografije dobio sam izravno od *Arona* *Albaharija*.

Lea (Lenka) rođena je 1912. godine u Sarajevu. U Zagrebu je nekoliko puta hapšena zbog revolucionarnih aktivnosti, potom je 1942. godine sa ocem odvedena u Jasenovac, i tu su usmrćeni, a majka je iste godine umrla u logoru Đakovo.

Moric, Salamon i Simha Cila, djeca Dude Leona i Buhore, bili su istaknuti antifašistički borci. Moric i Salamon poginuli su kao partizani, a od cijele porodice rat je preživjela jedino Simha.¹⁸⁵

MORIC MOŠA ALBAHARI

Rođen je u Sarajevu 31.12.1913. godine. U Zagrebu je Moric kao gimnazijalac bio član navodno lijevo orijentirane omladinske cionističke organizacije *Hašomer hacair* (hebr. = *mladi strazar*)¹⁸⁶, ali 1933. primljen je u SKOJ, a 1934. godine i u KPJ. Na zagrebačkom Filozofskom fakultetu diplomirao je psihologiju 1940. godine.

185 *Rodoslovlje*; [<http://www.jusp-jasenovac.hr>]; Romano, 313. str; Vlasta Kovač: "Sefardi iz Vlaške ulice" [<http://www.makabijada.com/dopis/vlaska.htm>]; Vlajko Begović: "Učešće u pomoći španskoj republici", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 1, *Revolucionarni radnički pokret 1937-1941.*, Istorijski arhiv, Sarajevo, 1976, 201-202. str; *Zagrebačka općina Trnje u radničkom i komunističkom pokretu i socijalističkoj revoluciji*, Skupština općine Trnje, Zagreb, 1981, 107, 134. i 207. str; Stanoje Nikolić i Đorđe Lazarević: "Djelovanje KPJ u Tuzli (april 1941 - oktobar 1943)", u: *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji*, knj. 2, Odbor za ediciju "Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji" i "Univerzal", Tuzla, 1984, 91-92. str; Vera Mujbegović: "O prvoj ratnoj godini u okupiranoj Tuzli", *isto*, 254. str; Mira Kolar-Dimitrijević: "Hrvatski radiša i Podravina od 1903. do 1945.", *Podravina*, Koprivnica, III/2004, br. 5, 11. str.

186 Nisim Albahari piše da je *Hašomer hacair* bio organizacija koja "nije se saglašavala s time da jevrejska omladina uzima učešća u aktivnom radničkom pokretu u zemlji, da se učlanjuje u sindikalne organizacije i uzimala je oštar kurs protiv komunista koje su nazivali - 'šatvanim' (crveni). Ovo navodim da bi se uočila demagogija navodnog lijevog opredjeljenja, a u suštini vodio se izraziti nacionalistički kurs." (Nisim Albahari: "Osobnosti istorijskog razvoja bosanskohercegovačkih Jevreja", *Sveske*, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo, 1984, br. 7-8, 24. str.)

Od 1937. sekretar je partijske organizacije Sveučilišta u Zagrebu. Djelovao je u *Akademskom filozofskom klubu* (1936.), u uredništvima listova *Novi student* i *Borbeni student* (1937-38.), među osnivačima je *Akcionoga odbora hrvatskih studenata ljevičara* (1937.). Kao član tog odbora, organizovao je 1937. logorovanje naprednih studenata u Kranjskoj Gori (Slovenija). Slijedeće godine bio je u delegaciji *naprednih studenata* koja je posjetila čehoslovačkoga konzula i predložila odlazak studenata iz Hrvatske u Čehoslovačku s ciljem njene odbrane od njemačke agresije. Aktivan je u revolucionarnom društvu *Svjetlost*, a član je i *Pučkoga teatra*. Godine 1939. izabran je za sekretara Biroa Pokrajinskoga komiteta SKOJ-a Hrvatske, potom i za sekretara Biroa partijskih organizacija svih fakulteta Zagrebačkoga sveučilišta.

Moric Moša Albahari

Nakon kapitulacije Kraljevine Jugoslavije - partijska organizacija upućuje ga u Sušak, gdje uspostavlja vezu sa Okružnim komitetom Komunističke partije za hrvatsko primorje, te će Moric biti jedan od glavnih organizatora ustanka u Istri i na prostoru Rijeke. U augustu 1941. postavljen je za komandanta Sušačko-hreljinskoga partizanskog logora na Tuhobiću. Krajem septembra postaje komesar Odreda "Matija Gubec" - u

čiji su sastav ušli partizani Vinodola i partizani sa planine Tu-hobić. Nakon reorganizacije partizanskih jedinica, Moric je komandant Sušačko-kastavskoga odreda "Božo Vidas Vuk". Ranjen je 12.11.1941. godine prilikom napada talijanskih snaga na logor ovoga odreda, pa je prebačen kod Alberta Lučića u selo Benaši (Kastavština) radi liječenja. Talijanski vojni sud izrekao mu je smrtu kaznu u odsutnosti, pod imenom Maurizio Albahari.

Poslije izlječenja - u februaru 1942. od OK KP za Istru upućen je na partijski rad u Rijeku, sa ličnim dokumentima na ime Vittorio Blecich, radi aktiviranja partijskih organizacija koje su se rasformirale nakon jedne provale. Moric je uspostavio kontakte sa riječkim radnicima i uspio oživjeti veći broj partijskih organizacija, koje su se potom povezale sa istarskim partizanima. Početkom juna 1942. godine formirao je Drugi partizanski odred pri Petoj operativnoj zoni. Produžio je djelovanje na tom terenu kao pozadinski politički radnik, služeći se konspirativnim imenom Marko. Prilikom uspostavljanja veze sa istarskim partizanima 7.7.1942. godine u mjestu Kučeli kod Matulja - Moric je opkoljen od talijanskih karabinjera i u borbi s njima teško ranjen u nogu, pa je uhapšen. Odveden je u riječku bolnicu, pa prebačen u kuparski zatvor, a zatim u Rim, gdje mu je amputirana noga. Specijalni fašistički tribunal u Rimu osudio ga je na smrt, i strijeljan je 22.11.1942. godine - pod imenom Vittorio Blecich, što znači da u istrazi nije odao ni vlastiti identitet.

Poslije rata njegovi posmrtni ostaci preneseni su u Zagreb i sahranjeni na Mirogoju. Nosilac je Partizanske spomenice 1941., a jedna ulica u Rijeci dobila je ime Moše Albaharija - koje stoji i danas.¹⁸⁷

187 *Rodoslovlje*; Milan Slani: "Sušak u danima ustanka", u: *Ustanak naroda Jugoslavije*, knj. 2, Vojnoizdavački zavod JNA "Vojno delo", Beograd, 1964, 746-749. str; Josip Cetina: "NOP u Kastavštini", u: *Ustanak naroda Jugoslavije*, knj. 3, 1964, 834-839. str; Romano, 272-273. i 312-313. str; Goldstein: *Židovi u Zagrebu 1918-1941.*, 293. str; Antun Giron: "Albahari, Moša (Maurizio, Moric)", u: *Hrvatski biografski leksikon Leksi-kografskoga zavoda "Miroslav Krleža"* [<http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=396>]; V. Kovač, isto; [<http://jna-sfrj.forum-aktiv.com/t1573p30-vma-beograd>]

SALAMON ŠLOMO ALBAHARI (Josip Ivanović)

Salamon je rođen 1915. godine u Sarajevu. Član je KPJ od 1934. godine, zbog čega je u Zagrebu više puta zatvaran, pa je bio i prognan u Sarajevo. On je, kao i većina bosanskohercegovačkih Jevreja, preko zagrebačkih partijskih veza 1.1.1938. godine stigao u Španiju i, kao pripadnik jugoslavenskoga Bataljona "Đuro Đaković" internacionalnih brigada, borio se u građanskom ratu u operacijama na Aragonu i Levantu.

Nakon poraza republikanske armije 1939. godine, pri povlačenju iz Španije bio je zarobljen i, sa drugim Jugoslavenima španskim borcima, dospio je u koncentracioni logor u Francuskoj. Vlada Cvetković-Maček njima je oduzela državljanstvo, ali, nakon napada Njemačke na Jugoslaviju, grupa bivših španskih boraca pristala je da iz logora ode na rad u Njemačku - s namjerom da se odatle prebace na ratište u Jugoslaviju.

Tako je i Salamon 1941. godine stigao u Zagreb, a odatle su, po direktivi CK KPJ, *Španci* upućivani na sarajevsko ratište. Pod partizanskim imenom Josip Ivanović, u septembru 1941. godine Salamon se priključio Kalinovačkom odredu, a od novembra je bio komesar Druge vareške čete Odreda "Zvijezda".

Jedna od najuspješnijih akcija ove čete izvedena je pod Salamonovom komandom 18.3.1942. godine, zajedno sa dijelovima Visočke čete. Na pruzi Podlugovi - Vareš izvršen je napad na mješoviti voz, i tada je poginulo nekoliko neprijateljskih vojnika, a partizani su zarobili pet ustaša, pet domobrana, dva Nijemca i jednoga žandarma. Nakon što je ispražnjen od putnika, voz je pušten niz strminu, te se poslije dvjestotinjak metara prevrnuo i zapalio.

Salamon je ubijen u noći između 2. i 3. maja 1942. godine kod Vareša - kada je, tokom *treće neprijateljske ofanzive*, izvršen četnički puč i pravi pokolj najboljih boraca i političkih komesara u četama Odreda "Zvijezda".¹⁸⁸

188 *Rodoslovlje*; Romano, 313. str; Boro Pockov (Mirko Jukić): "Španski borci u partizanskim jedinicama istočne Bosne", u: *Istočna Bosna u NOB-u 1941-1945. Sjećanja učesnika*, knj. 1, Vojnoizdavački zavod, Be-

DR. SIMHA CILA ALBAHARI

Rođena je 20.6.1917. godine u Koprivnici. Završila je Prvu žensku realnu gimnaziju u Zagrebu, gdje je 1934. postala i član SKOJ-a, a potom je studentica medicine i aktivna je u *naprednoj studentskoj organizaciji Sveučilišta u Zagrebu*.

U ljeto 1941. uhapšena je sa majkom i internirana u zatvor u Lepoglavi, gdje su provele sedam mjeseci, zatim su jedan mjesec u logoru "Danica", odatle su otpremljene u Staru Građišku, pa u Đakovo. Iz tog logora Simha je krajem aprila 1942. godine pobjegla u Osijek, a potom se prebacila u Zagreb, odakle se nakon mjesec dana priključila žumberačkom partizanskom vođu.

Dr. Simha Cila Albahari

Iz Žumberaka je upućena u partizansku bolnicu u obližnje selo Pećno, a potom u bolnicu većega kapaciteta u Mrzлом Polju. "Jedno veče, krajem juna", pisala je Simha, "došao je u bolnicu Marko Belinić i obavijestio me da je žumberačko partijsko

ograd, 1971, 322-325. str; Vaso Radić: "NOP odred »Zvijezda«", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 3, 1979, 113, 126. i 130. str; Begović, isto; Čedo Kapor: "Dobrovoljci u španskom građanskom ratu s područja Bosne i Hercegovine (osnovni podaci)", *Prilozi*, Institut za istoriju, Sarajevo, 1985, br. 21, 293. str; Goldstein: *Židovi u Zagrebu 1918-1941.*, 295. str; V. Kovač, isto.

rukovodstvo donijelo odluku da me primi u članstvo KPJ i da sam, istovremeno, postavljena za komesara bolnice u Mrzлом Polju. Zbog pomanjkanja liječničkog i drugog osoblja vršila sam u početku dužnost liječnika i ekonoma, i, uz liječenje ranjenika, brinula se i za materijalno uzdržavanje bolnice."

Indeks Simhe Albahari sa Medicinskoga fakulteta u Zagrebu

Tokom rata Simha je na rukovodećim položajima u partizanskim bolnicama u Hrvatskoj. Uz ostalo, bila je na dužnostima referenta saniteta Četvrte brigade Sedme banijske divizije i Trinaeste proleterske brigade, a potom i politički komesar bolnice Druge operativne zone Hrvatske. Po nalogu Zdravstvenoga odjela Izvršnog odbora ZAVNOH-a, 31.7.1943. godine izvršena je reorganizacija partizanskih bolnica u Hrvatskoj, i tada je Simha postavljena za upravnicu Bolnice br. 10 (Skrad) u kojoj je u tom momentu bilo 65 ranjenika. U septembru 1944. upućena je u Italiju, gdje je završila hirurški kurs i radila u bolnici 64 General Hospital u Andriji, a zatim je bila šef odjeljenja bolnice Vojne oblasti Osmoga korpusa.

Na Medicinskom fakultetu u Zagrebu Simha je diplomirala 1949, a kasnije je specijalizirala bakteriologiju i do umirovljenja 1973. godine - sa činom pukovnika - bila je ljekar u zagrebačkoj Vojnoj bolnici.

Umrla je 9.7.2001, u svojoj 84-toj godini. Bila je nosilac Partizanske spomenice 1941.¹⁸⁹

189 *Rodoslovlje*, Romano, 313. str; Cila Albahari: "Sanitetska služba u Žumberku 1941-1942.", u: *Svjedočenja učesnika narodnooslobodilačke borbe 1941-1942.*, knj. 25, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1975, 401-408. str; Fric Spicer: "Kazivanje partizanskih liječnica", *Žena*, Zagreb, XXXIV/1986, br. 1, 70-72. str; Dušan Korać: *Kordun i Banija u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*, Školska knjiga, Zagreb, 1986, 384-385. str; Cila Albahari: "Zbrinjavanje i liječenje ranjenika na Žumberaku 1942 - travnja 1943. godine", u: *Žumberak-Gorjanci (1941-1945)*, Dolenjski muzej, Novo Mesto, 2004, 607-612. str; Vlasta Kovač: "Židovke koje su ušle u hrvatsku leksikografiju", *Novi Omanut*, Zagreb, 2016, br. 1 (130), 2. str; [<http://elmundosefarad.wikidot.com/nosioci-partizanske-spomenice-1941>]; [<http://stariweb.mef.hr/studmef/diplomand/svi-diplomirani/diplomirani-1948-1952.html>]; [<http://jna-sfrj.forum-aktiv.com/t1573p30-vma-beograd>]

Holokaust u Tešnju

Uz već postojeće uzročnike antisemitizma, koji je "dijelom rezultat vrlo starih predrasuda protiv Židova, proizašlih iz folklornih motiva i potaknutih tradicionalnim pričama o Židovima kao vječnim krivcima za ubojstvo Isusa Krista"¹⁹⁰, na južno-slavenskom prostoru egzistirala je i vjerska (pravoslavna i katolička) i nacionalna (srpska i hrvatska) isključivost, a u državi stvorenoj nakon Prvoga svjetskog rata neprijateljski odnos prema Jevrejima bio je također "utemeljen na hrvatsko-srpskoj uzajamnoj solidarnosti, odnosno na ekskluzivnom jugoslavenstvu-slavenstvu koje neslavenskim narodima odriče ravnopravnost i jednakovrijednost".¹⁹¹ Nakon 1933. godine, kada u Njemačkoj Hitler dolazi na vlast, javno iskazivanje antisemitizma bilo je tako snažno da je izazivalo veliku zabrinutost jevrejskoga stanovništva, te je na 6. kongresu Saveza jevrejskih vjeroispovjednih opština održanom 1936. godine donesena i rezolucija o antisemitizmu u Jugoslaviji.¹⁹²

190 Goldstein: *Židovi u Zagrebu 1918-1941.*, 132. str.

191 Isto, 131-132. str. - U sekvenci sa naslovom "Antisemitizam od 1918. do početka tridesetih: od prigušene nesnošljivosti prema otvorenoj mržnji" (131-153. str.) Goldstein donosi prikaz tradicionalnih uzroka antisemitizma i onih koji su se u navedenom periodu javljali u staroj Jugoslaviji, kao i načine na koji se ta pojava manifestirala.

192 U dijelu knjige *Židovi u Zagrebu 1918-1941.* naslovljenom "Antisemitizam tridesetih: najava strahota" (379-447. str.) Goldstein iscrpno razmatra antisemitizam u Jugoslaviji i u tom razdoblju. Međutim, više je nego čudna Goldsteinova konstatacija o "otvorenim izljevima" *bošnjačkoga antisemitizma* do kojih, kako on kaže, "dolazi od 1917, nakon što je britanska vlada objavila Balfurovu deklaraciju. U tome prednjače sarajevski časopis *Behar* (izlazi od 1900) i kasnije panislamistički orijenti-

Profrašistička politička orijentacija vlade Kraljevine Jugoslavije manifestirala se i u različitim antijevrejskim gestama. Prvih dana septembra 1940. godine direktori gimnazija saopćili su da, po naređenju Ministarstva prosvjete, jevrejska djeca ne mogu biti upisana u ove škole, a sve je kulminiralo 5. oktob-

rani mostarski *Biser* (od 1912)." (Isto, 383. str.) Sarajevski *Behar* prestao je, naime, izlaziti u februaru 1911, dok je mostarski *Biser* izlazio od sredine 1912. do sredine 1914. godine, a obnovljen je nakon rata i objavljivan samo tokom 1918; posljednja sveska je četverobroj (21-24) za novembar i decembar. Ali u brojevima iz 1918. godine nema niti jednoga članka koji bilo kako govori o Jevrejima, a kamoli da postoje *izljevi antisemitizma*... Pri tom, Goldstein kaže da "za sada nema detaljnih istraživanja o odnosu Muslimana-Bošnjaka i islamske vjerske zajednice prema Židovima" (isto), pa kao iznimku apostrofiru H. Čauševića. No, upravo u tekstu na koji Goldstein upućuje - Čaušević piše da čin objavljivanja Balfurove deklaracije "nije među bosanskohercegovačkim Muslimanima izazvao očekivane potrebe, koji bi se reflektirali na odnose sa jevrejskim sugrađanima". (Halid Čaušević: "Sociološki presjek pojave antisemitizma u Bosni i Hercegovini", u: *Sefarad* 92, 124. str.) Reakcija na različite forme snaženja cionističkih ideja u Bosni i Hercegovini, prvenstveno u Sarajevu, zbiva se tek od sredine februara do sredine aprila 1925. godine - kao poziv na bojkot jevrejskih privrednika. Povod su bili izbori koji su tada održani, a kampanju su pokrenuli reis Džemaludin Čaušević i glasilo Jugoslavenske muslimanske organizacije *Pravda*, ali to se zadržalo na razini incidenta. Štaviše: "Ekonomski vodeća struktura muslimanskog naroda bila je protivnik ekonomske borbe u političke svrhe i nije slučajno da je baš u toku afere bojkota zapažena pojačana poslovna aktivnost između muslimanskog i jevrejskog privrednog svijeta." (Boris Nilević: "Jevrejski hod kroz bosansku istoriju", *Historijska traginja*, Sarajevo, 2010, br. 5, 106-107. str; vidjeti i: Benjamina Londrc: "Bojkot Jevreja u bosanskohercegovačkim gradovima 1925. godine", u: *Zbornik radova sa naučnog skupa Historija države i prava BiH, izazovi i perspektive*, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla, 217, 51-56. str.) Ovo nije imalo nikakve ozbiljnije posljedice po tradicionalno dobre odnose Bošnjaka i Jevreja. "Da je to tako, pokazuje i gesta najplemenitijih i najkuražnijih među sarajevskim i bosanskim muslimanima koji su u svojim rezolucijama iz godine 1941. (sarajevska od 12. septembra, banjalučka od 12. novembra), izlažući se pri tom smrtnoj opasnosti i svakom drugom progonu, tražili od tadanjih NDH vlasti da se prestane sa ubijanjem i pljačkanjem njihovih sugrađana Jevreja i Srba, te da se na svaki način zaštite njihovi životi i njihova imovina." (Nilević, 107. str.)

ra donošenjem dviju protujevrejskih uređaba. Prva od njih predstavljala je zabranu rada jevrejskih trgovina sa prehrambenim proizvodima, a drugom je upis jevrejskih đaka u srednje škole i na univerzitete limitiran na 0,5 % (tzv. *numerus clausus*), što je značilo da broj jevrejskih đaka i studenata nije mogao biti veći od procenta Jevreja u ukupnom stanovništvu države. Usljed ovoga je gotovo 2/3 jevrejske omladine izgubilo pravo na daljnje školovanje.¹⁹³

Pred okupaciju je kvislinška vlada Cvetković-Maček odlučila i da onemogućući ulazak jevrejskih izbjeglica iz Evrope, ali nekoliko hiljada ipak ih je uspjelo prebjeći i stacionirati se u manjim mjestima. Uzmičući, naime, pred nacističkim režimom - i u Jugoslaviju je 1933-1940. godine pristiglo oko 55.000 Jevreja iz Njemačke, Austrije i Čehoslovačke. Uglavnom su ubrzo produžili ka istoku, a njih oko 4.000 bilo je zatočeno nakon uspostave NDH.¹⁹⁴

Po uzoru na nacističke nirnberške zakone iz septembra 1935, odmah nakon okupacije u aprilu 1941. godine ustaški režim donio je tzv. *rasne zakone* koji su predstavljali uporište za istrebljenje Jevreja i Roma, na osnovu čega je i u Bosni i Hercegovini državnim regulama zaveden antisemitski tretman.¹⁹⁵ Jevrejima je zabranjena upotreba sredstava javnoga prijevoza, kupovina prehrambenih namirnica, posjećivanje javnih događaja, sastajanje sa nejevrejima, bavljenje dotadašnjim poslovima, oduzete su im industrijske, zanatske i trgovačke radnje i u njih postavljeni povjerenici¹⁹⁶, svi su Jevreji

193 Vidjeti: M. Finci: "Jevreji Bosne i Hercegovine", 1085-1087. str; Romano, 12. str; Tauber: *Holokaust u Bosni i Hercegovini*, 65-70. str; Londrc: *Pravni položaj*, 68-72. str.

194 Danon i Stošić, 61. str.

195 Iscrpan prikaz rasnoga zakonodavstva u NDH vidjeti u: Londrc: *Pravni položaj*, 73. str. i dalje, a komparaciju takve njemačke, talijanske i ustaške legislative u: Robert Blažević i Amina Alijagić: "Antižidovstvo i rasno zakonodavstvo u fašističkoj Italiji, nacističkoj Njemačkoj i ustaškoj NDH", *Zbornik*, Pravni fakultet, Rijeka, 2010, br. 2, 879-916. str.

196 "Čitav sistem pljačkanja jevrejske i srpske imovine", piše Tauber, "bio je zamišljen tako da se prvo u radnje i firme postave povjerenici, a da se potom izvrši procjena vrijednosti, a poslije prodaja za minimalnu vrijednost u odnosu na stvarnu." (*Holokaust u Bosni i Hercegovini*, 138.

otpušteni iz državne službe, strogo im je ograničeno kretanje... Groblja su im skrnavljena, hramovi i sinagoge pretvarani su u javne kuće i konjušnice, paljeni su i rušeni. Diskriminacija, zlostavljanje i teror pojačavali su se iz dana u dan, uslijedilo je odvođenje na prisilni rad i u logore smrti.¹⁹⁷

Jaša Romano piše da je "sa teritorije Bosne i Hercegovine stradalo oko 10.500 Jevreja, od ukupno 14.500 koliko ih je bilo do rata, odnosno stradalo je oko 75%".¹⁹⁸ Kao žrtve genocidnoga fašističkog terora, u Bosni i Hercegovini je stradalo još i oko 1.000 jevrejskih izbjeglica iz drugih evropskih zemalja.¹⁹⁹

* * *

I u okupiranom Tešnju bila je na djelu rasistička represija NDH. Hozić kaže da je rat zatekao "šest jevrejskih porodica u Tešnju, u kojima je bilo ukupno 25 lica. Samo je učiteljica Sarina Atijas sa njenim mlađim bratom bila u Tešnju od 1940. godine, a porodica ljekarā dr. Slavka Hiršlera i dr. Ive Herlingera dovedene su u Tešanj poslije proglašenja NDH. Ostale porodice bile su u Tešnju više desetljeća i smatrane su starosjediocima."²⁰⁰ On dalje navodi kako tešanjski Jevreji "od maja 1941. godine morali su da nose oznaku sa žutom Davidovom

str.) - U Zbirci poklona i otkupa Arhiva grada Sarajeva nalazi se dokument (signatura: ZV - 454) kucan pisaćim strojem na 6 stranica i naslovljen *Popis prodatih privrednih poduzeća*, gdje je navedeno 307 jevrejskih firmi, među kojima je i 5 čiji su vlasnici bili Albahari: *Albahari Jakob, manifaktura, Sarači ul. 61; Albahari Gedaholija, manifik., Abadžiluk 35; Albahari S. Aron, galanterija i kratka roba na veliko, Dr. Pavelića 23; Albahari Abinun, kafana, Pavelića 20; Albahari Mordo, ženski krojač, Ferhadija 12*. Evidentirana su tu i imena osoba koje su "kupile" sva ova *prodana poduzeća*. Kopiju dokumenta ustupio mi je dr. Muhidin Džanko iz Sarajeva, za šta mu i ovdje iskazujem zahvalnost.

197 Vidjeti: A. Pinto, 186-187. str; Seka Brkljača: "Uništavanje materijalne osnove Jevreja u BiH u Drugom svjetskom ratu", u: *Sefarad* 92, 201-210. str; Tauber: *Holokaust u Bosni i Hercegovini*, 70-185. str.

198 Romano, 133. str.

199 "Jevreji - žrtve genocida i učesnici oslobodilačkog rata", *Jevrejski glas*, februar 2010, br. 44, 6. str.

200 Hozić, 70. str.

zvijezdom i da se tako obilježeni kreću izvan svojih kuća. Bila im je konfiskovana imovina i zabranjeno je da se bave poslovima kojima bi mogli pribaviti sredstva za život. Čak i ljekari, dr. Hiršler i dr. Herlinger, za svoj rad u bolnici nisu redovno primali platu. Porodice Merkuša, Jakoba i Gidelja Albaharija održavale su se ponajviše uz pomoć nekih građana Tešnja, a to je bilo i sa ostalim porodicama."²⁰¹

Kao i u drugim okupiranim bosanskohercegovačkim sredinama, drama tešanjskih Jevreja imala je i svoj posljednji, krvavi čin...

Jedan spisak Jevreja što su odvedeni iz Tešnja i pogubljeni sačinjen je nedugo nakon Drugoga svjetskog rata. Za potrebe Državne komisije za ratne zločine u Bosni i Hercegovini - Samuel Pinto je, na temelju prikupljenih podataka i zapisnikā Zemaljske komisije za istraživanje zločina okupatora i njihovih pomagača (ZEMKOM), 1952. godine pripremio (neobjavljeni) elaborat *Zločini okupatora i njihovih pomagača izvršeni nad Jevrejima u Bosni i Hercegovini*, gdje su registrirana 22 jevrejska stradalnika iz Tešnja.²⁰²

Potom je Advan Hozić, koji se jevrejskim žrtvama bavio u sklopu cjeline što je tretirala tešanjski prostor u međuratnome i ratnom periodu, 1999. godine objavio spisak u kojemu je naveo imena 16 Jevreja *žrtava fašističkoga terora iz Tešnja*. Taj je spisak identičan onom što se nalazi u ostavštini Tešnjaka Mehmeda Mehe Bajraktarevića (1927-1993.), koji je on sačinio kao sekretar SUBNOR-a u Tešnju - navodeći da su žrtve utvrđene "na osnovu evidencije NOR-a za koje se u spisku, odnosno u matičnoj evidenciji, kaže da su po ustašama likvidirani u Jasenovcu".²⁰³

Nedavno je o istome pisao i Eli Tauber - koji se zadržao na onom što je i Pinto ustanovio. Sveobuhvatno tretirajući Holokaust u Bosni i Hercegovini, iz čega je proistekao opsežan spis,

201 Isto, 70-71. str.

202 Prema Romanu, ovaj rukopis nalazi se u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu. (Isto.)

203 Kopija Bajraktarevićeva rukopisa u mom je posjedu.

Tauber je sekvencu o stradanju tešanjskih Jevreja preuzeo od Pinta, izvršivši u svome tekstu neka skraćivanja i stilske izmjene. Pri tom, Tauber u fusnoti kao izvor naznačuje dva dokumenta - zapisnike ZEMKOM-a što se nalaze u Arhivu Bosne i Hercegovine (inv. br. 7478/1 i 56993), na koje se kao *dokaze* pozvao i Samuel Pinto, a zatim i Pintov rukopis²⁰⁴, pa bi ovo trebalo značiti da je Tauber neposredno koristio navedene zapisnike. On se, međutim, kako sâm ističe, i nije posebno bavio *prebrojavanjem žrtava* nego je "naveo žrtve tamo gdje je to bilo moguće i dokumentovano ustvrdio da je poginulo približno 10.500 bosanskohercegovačkih Jevreja, odnosno približno 70% članova predratne jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini".²⁰⁵

Na početku cjeline posvećene tešanjskim jevrejskim žrtvama Samuel Pinto konstatira slijedeće: "U Tešnju je prije rata živjelo 18 Jevreja, a tokom okupacije ovaj se broj povećao za još 4 Jevreja, koji su se u bježanju pred progionocima - ustašama - nastanili u Tešnju. Svi su bili srednjega stanja. U septembru 1942. god. odvedeni su svi (22) Jevreji u Jasenovac i Gradišku odakle se nije niko vratio, tako da u Tešnju danas nema ni jednog Jevreja, jer su svi streljani po dobrovoljcima - ustašama doglavnika Ademage Mešića. Njihova imovina je opljačkana i podijeljena dobrovoljcima Ademage Mešića."²⁰⁶

204 Tauber: *Holokaust u Bosni i Hercegovini*, 308-309. str.

205 Tauber, isto, 533. str. - Objavljen je i tekst Rifata Kantića, koji je nesumnjivo vrlo značajan, ali to što autor, navodno na osnovu izjava starijih Tešnjaka, piše da je rat u Tešnju *dočekalo 20-tak jevrejskih porodica* - kazuje da se sa velikom rezervom moraju uzimati iskazi koje on temelji u ovakvim izvorima. Pozivajući se na Bajraktarevićeva sjećanja, Kantić čak piše da su "ustaše, krajem 1943. godine, odvele u Jasenovac šesnaest porodica Jevreja, gdje su svi likvidirani", a zatim daje i spisak, opet navodno iz Bajraktarevićeve ostavštine, u kojemu donosi imena 16 jevrejskih žrtava - onih što ih i Hozić objavljuje. Pri tom, on jedno ime ispušta, jedno ponavlja, a neka pogrešno navodi. (Kantić, 76-77. str.)

206 Poglavlje *Tešanj* nalazi se na 397-398. str. Pintova rukopisa, koje su dostupne na portalu *Yad Vashem* [http://pg.yadvashem.org/pdfview_tomcat/ExoLogin1.jsp?URL=yadmedia.yadvashem.org/D1/&FOLDER=3508584_08007503&FROM_PAGE=329&TO_PAGE=330&N]

Imena žrtava Pinto donosi na slijedeći način:

1.	Albahari Merkuš, Bohorov,	star 50 godina
2.	-//- Rahela, ž. Merkuševa	// 45 //
3.	-//- Buki -//-	// 12 //
4.	-//- Braco -//-	// 10 //
5.	-//- Tilda, Merkuševa	// 8 //
6.	-//- Monika, Bohorov	// 35 //
7.	-//- Žena Monikina	// 25 //
8.	-//- Dijete Monikino	//
9.	-//- Mikica, kći Bohorova žena Morde	// 40 //
10.	-//- Gidelja, Sarahova	// 45 //
11.	Altarac Salom, iz Žepča	// 50 //
12.	-//- Micika, žena Saloma	// 40 //
13.	-//- Rikica, kći Saloma	// 12 //
14.	-//- Braco, Salomov	// 15 //
15.	Albahari Rena, kći Sarafa, sa djetetom	// 25 //

EXT_PAGE=1&X=.htm] - Komparacija dijela Pintova rukopisa koji se odnosi na Tešanj dostupnoga na portalu *Yad Vashem* sa onim koji se nalazi u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu (u što imam uvid zahvaljujući Aronu Albahariju) upućuje na zaključak da je Pintov rukopis najmanje jednom umnožavan prekucavanjem i da su pri tom nastale razlike usljed kojih se verzija iz *Yad Vashema* treba smatrati ako ne originalnom onda svakako starijom. Najprije, ovaj dio rukopisa na portalu *Yad Vashem* je na dvije, a u primjerku iz Muzeja to je na tri stranice (400-402.). Zatim, uz još neke razlike, činjenica da je u verziji iz Muzeja prisutna ekavica (*podeljena* i *potpredsednik*; u obje verzije nalazi se i ekavski oblik *streljani*, ali takav se povremeno javlja i u bosanskoj ijekavici), a Pinto je bio Bosanac (rođen je u Sarajevu 1886. - vidjeti: Eli Tauber: "Život i djelo Samuela Pinte. 50 godina od smrti dr Samuela Pinte", *Jevrejski glas*, mart 2008, br. 37, 20-21. str.), kao i da je ekavica dosljedna u *Bilješci* (na nebrojčenoj str.) u kojoj *pisac* govori o elaboratu - nedvosmisleno potvrđuje da se taj primjerak općenito ne može smatrati autentičnim.

16. -//- Čučom, starim	// 3 //
17. -//- Jakov, Abrahamov	// 38 //
18. -//- Zimbula, žena Jakova	// 30 //
19. -//- Lotika, Jakina	// 10 //
20. -//- Braco, Jakin	// 12 //
21. Atias Majer i	
22. Atias Regina.	

A prema Hoziću - ovo su imena 16 Jevreja što su ih ustaške vlasti u Tešnju pohapsile i odvele na pogubljenje:

1. Buki (Merkuša) Albahari - rođen 1924;
2. Avran (Merkuša) Albahari - 1924;
3. Sabetaj (Merkuša) Albahari - 1914;
4. Monika (Bakara) Albahari - 1921;
5. Hilda (Merkuša) Albahari - 1932;
6. Rahela (Musafije) Albahari - 1908;
7. Mazalta (Musafije) Albahari - 1900;
8. Jolika (Jakova) Albahari - 1932;
9. Merkuš (Sabetaja) Albahari - 1905;
10. Renikov (Sabetaja) Albahari - 1929;
11. Sumbula (Sabetaja) Albahari - 1927;
12. Gidelja (Sabetaja) Albahari - 1908;
13. Šalom (Sabetaja) Altarac - 1904;
14. Mikica (Musafije) Altarac - 1908;
15. Rikica (Sabetaja) Altarac - 1932;
16. Rena (Sabetaja) Musafija - 1910.²⁰⁷

Za svih 16 ubijenih Hozić navodi Jasenovac kao mjesto i 1943. kao godinu stradanja, dok je kod Bajraktarevića za Gidelja Albaharija ubilježena 1942. godina.²⁰⁸ Ako su neki od njih

207 Hozić, 195. str.

208 U *Rodoslovlju* piše da je Gedalja, sin Šabetaja Albaharija, u Tešnju "živ bačen u jamu živog kreča od ustaša, što nije odao gdje je zakopano

doista i pogubljeni 1943, a u vezi sa nekim konkretnim usmrćenjima suglasni su i podaci sa portala Spomen-područja Jasenovac, to nikako ne znači da su Jevreji te godine i odvedeni iz Tešnja. Hozić, doduše, nigdje ne kaže, kao što to decidirano čini Pinto, da su Jevreji u Tešnju pohapšeni i u logor otpremljeni *u septembru 1942. godine*, ali, po svemu što ovdje iz njegove knjige navodim, i Hozić je sasvim očigledno ukazao na to da je ovo ustaško zlodjelo izvršeno 1942. godine. On o tome govori i kad piše da su ustaše u Tešnju *već u maju 1942. godine započele sa pojačanim terorom*, ali vrijeme zločina nad Jevrejima i kod Hozića jasnim postaje kada on kazuje o stradanju tešanj-skih Roma. "Na kraju 1942. godine, u decembru", kaže Hozić, "ustaše su u Tešnju počinili još jedno teško zločinstvo. U gradu i u nekoliko okolnih sela pohvatali su 67 Roma."²⁰⁹ *Još jedno* - dakle: *nakon teškoga zločinstva* nad tešanjskim Jevrejima.

Popis koji je sačinio Samuel Pinto sadrži, dakle, 6 imena više nego što ih je objavio Advan Hozić. Kad se ovo sumira (16 kojih bilježi Hozić + 6 što ih Pinto daje više nego kod Hozića), to bi imalo značiti da smo dobili ukupno 22 imena Jevreja iz Tešnja koji su odvedeni na pogubljenje. Ali konačni *rezultat* ne može se postići ovakvim prostim zbiranjem. Detaljan uvid u oba spiska iskazuje, naime, vrlo zamršenu situaciju. No, da vidimo šta je ipak moguće učiniti...

*

Na Pintovoj listi nalazi se 11 lica kojih nema kod Hozića. U to ubrajam i dvije žrtve kojima ni ime nije navedeno: 7. Albahari - žena Monikina i 8. Albahari - dijete Monikino; a ostalih 9 su: 4. Albahari Braco, 9. Albahari Mikica, 14. Altarac Braco, 15. Albahari Rena, 16. Albahari Čučo, 17. Albahari Jakov, 20. Albahari Braco, 21. Atias Majer i 22. Atias Regina.

zlato". Ali ovo je svakako netačno, jer njega i Pinto i Hozić navode kao jasenovačku žrtvu imenom Gidelja, a to potvrđuje i portal Jasenovca gdje je evidentiran kao Gidelj, sin Šabetaja, rođen u Tešnju 1908, a ubijen u tom logoru 1942. godine.

209 Hozić, 73. str.

S druge strane, na Hозиćevom popisu stoji 5 imena kojih nema kod Pinta. To su: 2. Albahari Avran, 3. Albahari Sabetaj, 7. Albahari Mazalta, 10. Albahari Renikov i 16. Musafija Rena.

Mazalta Albahari

Kroz komparaciju se uočava i to da se imena i podaci o njima razlikuju i kod lica što se nalaze na oba spiska, a za koja se može utvrditi veća ili manja identičnost, pa da se to, na koncu, prihvati kao koliko-toliko izvjesno. U nekim slučajevima imena su data u različitim verzijama i sa različitim podacima o ocu ili o dobi žrtve: kod Pinta (dalje: P.) je Merkuš Albahari 50 godina *Bohorov*, a kod Hозиća (dalje: H.) on je rođen 1905. od oca *Sabetaja*; kod P. je *Tilda* Albahari 8 g, a kod H. je *Hilda* r. 1932; kod P. je Monika Albahari 35 g. *Bohorov*, a kod H. je r. 1921. od oca *Bakara*; kod P. je Gidelja Albahari 45 g. *Sarahova*, a kod H. je r. 1908. od oca *Sabetaja*; kod P. je *Salom* Altarac 50 g, a kod H. je *Šalom* r. 1904; kod P. je *Micika* Altarac 40 g, a kod H. je *Mikica* r. 1908; kod P. je Rikica Altarac 12 g, a kod H. je r. 1932; kod P. je *Lotika* Albahari *Jakina*, a kod H. *Jolika* od oca *Jakova*.

Pintov popis imena stradalih tešanjskih Jevreja identičan je onom koji je naveden u izjavi datoj 10.9.1946. godine ZEMKOM-u²¹⁰, ali i tu postoje neke razlike. Ime oca Merkuša i Mo-

210 Kopiju ovoga (inv. br. 56993), kao i drugih zapisnika ZEMKOM-a na koje se ovdje pozivam, ustupio mi je gospodin Smail Galijašević iz Tešnja (1934-2016.), za šta još jednom izražavam posebnu zahvalnost.

nika Albaharija kod Pinta je *Bohor*, a u izjavi je *Bokor*, za Gidelja Albaharija kod Pinta stoji da je *Sarahova*, a u izjavi je *Sarahov*; dijete Rene Albahari kod Pinta je Čučo, a u izjavi je Čučo.

*

I za Mikicu Albahari Pinto kaže da je *kći Bohorova*, a u izjavi njen je otac *Bokor*. (Već je kazano da se ovo ime ne nalazi na Hozićevu spisku.) Pinto kaže da je ona *žena Morde*, a u izjavi stoji ovako: *žena Morde Atiasa iz Doboja*. I kod Pinta i u ovom zapisniku ZEMKOM-a Mikici je bilo 40 godina kad je odvedena u logor. Portal Jasenovca ne navodi žrtvu imenom Mikica ni kao Albahari ni kao Atias (ili Atijas), ali tu je Merjama Atijas, kći Beora, rođena u Tešnju 1905. godine. Tu je i Mordo Atijas, sin Salamona, rođen u Doboju 1900. godine, a ubijen u logoru 1941. godine. A u *Imeniku* je registrirana Merjama, kći trgovca Avrama Albaharija, rođena u Tešnju 1905. godine.

Evidentno je, dakle, da je riječ o žrtvi koja je rođena u Tešnju kao Albahari i da je bila udata za Mordu Atijasa iz Doboja. Po svoj prilici, njeno je ime Merjama, a Mikica je vjerovatno hipokoristik koji se iz intimnih sfera raširio i u kolokvijalnoj upotrebi, pa se tako našao i u usmenoj izjavi grupe Tešnjaka datoj ZEMKOM-u, a odatle i kod Pinta, dok je pravo ime Merjama potisnuto, ali ono je nužno navedeno u službenim izvorima (*Imenik* i portal Jasenovca).

Ako se kao logično prihvati to da je ovdje posrijedi Merjama (Mikica) koja je kao Albahari rođena u Tešnju 1905. godine (što je približno dobi koju je Pinto preuzeo iz zapisnika ZEMKOM-a) i bila udata za Mordu Atijasa iz Doboja - ostaje pitanje kako se zvao njen otac. Smatram da i u ovom slučaju prednost treba dati *Imeniku* kao izvornom dokumentu, i da je opravdano zaključiti da je Merjama kći Abrahama (ili Avrama) Albaharija (koji je bio i Nisimov otac), iako *Rodoslovlje* njeno ime ne navodi među djecom ovoga tešanjskog trgovca. Ali među njima navodi Mikicu, za koju kaže da je sa svojom porodicom stradala od ustaša. Mikice Albahari, međutim, nema u *Imeniku*, a, vidjeli smo, ni portal Jasenovca ne registrira Mikicu sa prezimenom Albahari, Atias ili Atijas. Ovo se može uzeti kao

još jedan argument za iznesenu soluciju da se radi o Merjami Atijas, kćerki Abrahama Albaharija.

Zagonetno je i to što je Merjama u logor odvedena iz Tešnja, a ne i Mordo. Vjerovatno je da su oni živjeli u Doboju tokom odvođenja Jevreja u logore iz ovoga grada (što se zbivalo od juna 1941. do juna 1942.²¹¹), a da je Merjama na neki način izbjegla sudbinu svoga supruga, pa da je, potom, živjela u rodnom gradu dok smrt nije došla i po tešanske Jevreje. Na Tauberovom spisku jevrejskih porodica koje su do rata živjele na prostoru dobojskoga sreza, za koji se on poziva na rukopis *To se ne može zaboraviti* Josipa Elazara (Doboj, 1916. - Beograd, 1994.), ne nalazi se porodica Morde Atijasa²¹², ali novinar Mirko Jeleč, referirajući se također na Elazara, pored ostalih jevrejskih porodica koje su između dva rata živjele u Doboju navodi i porodicu zemljoradnika Mordehaja Atijasa.²¹³ A u tekstu objavljenom 2007. godine Elazar među dobojskim žrtvama navodi fijkakeristu Mordu Atijasa, sina Salamona i Blanke, te njegovu suprugu Miciku, domaćicu.²¹⁴

*

Osim Pinta, drugi izvori ne daju podatke o Reni Albahari i njenom sinu Čuču kao žrtvama. A *Rodoslovlje* za Renu Albahari, kćerku Šabetaja iz njegova drugoga braka, kaže da je bila "udata za Mabila Musafiju, živjeli u Žepču, ubijeni od ustaša". Kod Hozića i na portalu Jasenovca nalazi se Rena (Šabetaja) Musafija koja je rođena u Tešnju 1910. godine. U *Imeniku* je evidentirana Rena Albahari, kći Sabetaja, rođena u Tešnju 1911, upisana u školsku 1917/1918. godinu, a u sjećanju na porodicu Musafija iz Žepča Cezar-Zadik Danon piše da je Mamilio, sin Moše i Rahele Musafija, bio "trgovac u Žepču, živio je sa ocem Mošom. Bio je oženjen Renikom Albahari i imali su

211 Tauber: *Holokaust u Bosni i Hercegovini*, 229. str.

212 Isto, 228-229. str.

213 Mirko Jeleč: "Egzodus dobojskih Jevreja", *Glas komuna*, Doboj, XLIV, 29.8.1989, br. 1645, 3. str.

214 J. Elazar, 70. str.

dvoje djece, sina i kćerku. Mamilo je bio poznat kao veseljak i duhovit čovjek. Bio je fizički vrlo lijep. Svi su odvedeni u ustaški logor iz kojega se nisu vratili."²¹⁵ Jasno je, dakle, da je Rena Musafija rođena u Tešnju kao Albahari, te da je bila udata za Mamila Musafiju iz Žepča, a da je Čučo njen sin s kojim je živjela u Tešnju nakon što je Mamilo iz Žepča odveden u logor (posljednji transport žepačkih Jevreja u smrt izvršen je u proljeće 1942.²¹⁶).

Rena Albahari

Portal Muzeja sjećanja na žrtve Holokausta *Yad Vashem* (Jerusalem) kao žrtvu navodi Jozefa Musafiju, sina Rene, rođenog 1940. u Žepču, a sa stalnim mjestom boravka u Tešnju. Uzevši sve u obzir, može se zaključiti da je ovdje riječ o Jozefu, sinu Mamila i Rene, kojeg Pinto evidentira nadimkom Čučo.

Dr. Sabetaj Robert Puba Albahari, *Šabetajev* unuk, zapisao je da se njegov otac Jeuda Leon sa porodicom 1926. godine preselio u Dubrovnik, jer je dobio posao poslovođe u prodavnici *Lav odijela* koja je bila u vlasništvu braće Kabiljo iz Sarajeva. Sklanjajući se od antisemitskih ispada, porodica je u martu 1941. godine došla u Tešanj i smjestila se u *Šabetajevu* kuću. "Međutim, kad je Jugoslavija pala, tata, mama i moj

215 Cezar-Zadik Danon: "Skica za istoriju", *Jevrejski glas*, juni 2008, br. 38, 29. str.

216 Tauber: "Jevrejska (Židovska) zajednica u Žepču", 286. str.

Vjenčanje Rene Albahari i Mamila Musafije 1936. u Žepču

mali brat Avram vraćaju se u Dubrovnik, a ja dolazim dvadeset dana kasnije, sa sestrom i stricem Josifom. Kada smo prolazili kroz Žepče, na stanici smo zatekli tetku Renu sa dvoje male dece. Nismo smeli s njom da govorimo. Videli smo da joj niz lice teku suze i kao da želi da nam kaže: 'Nećemo se više nikada videti!'."²¹⁷

Na portalu Jasenovca Mamilo (Moše) Musafija također je evidentiran kao žrtva, a tu stoji da je rođen u Žepču 1910. i da je ubijen u Jasenovcu 1943. godine. Vjerovatno je da je Mamilo iz Žepča u logor odveden sa kćerkom (koju Cezar-Zadik Danon navodi kao žrtvu).

217 Sabetaj Robert Puba Albahari, 230. str.

*

I na Pintovu i na Hozićevu popisu nalazi se Buki (Merkuša) Albahari. Kod Pinta on je imao 12 godina, a po Hoziću rođen je 1924. godine. Hozić ima i žrtvu imenom Avran (Merkuša) Albahari, također rođenu 1924. godine. I portal Jasenovca daje žrtve sa imenima Avram i Buki - oba Merkuševi sinovi i oba rođena 1924. godine u Tešnju.

Prema Hoziću i portalu Jasenovca - Merkuš (Šabetaja) Albahari rođen je 1905. u Tešnju, bio je oženjen Rahelom (Salomona) Musafija iz Žepča rođenom 1908. godine, i imali su djecu sa imenima Avram (1924.), Braco (kojeg Pinto ne navodi, a Hozić i portal Jasenovca kažu da je rođen 1930.) i Hildu (Pinto je navodi pod imenom Tilda, staru 8 godina, po *Yad Vashemu* također je Tilda koja je rođena 1935. i ubijena u Đakovu 15.9.1941, a kod Hozića i na portalu Jasenovca ona je Hilda i rođena je 1932.).

Hozić navodi i žrtvu imenom Šabetaj (Merkuša) Albahari rođenu 1914. godine, što potvrđuje i portal Jasenovca, ali biološki nije moguće da je i on sin istoga Merkuša rođenog 1905. i Rahele rođene 1908. godine.

Budući da je kod jevrejskih porodica bio običaj da se prvorodnoj djeci daju nadimci Bukica ili Bohoreta (žensko), te Buki ili Bohor (muško)²¹⁸, razumnim se čini zaključiti kako se u slučaju Avrama i Bukija ne radi o dvije nego o jednoj osobi - sinu Merkuša i Rahele rođenom 1924. godine u Tešnju i ubijenom u Jasenovcu.

*

Kod Pinta su na popisu *Atias Majer* i *Atias Regina*, a u navedenoj izjavi ZEMKOM-u uz ova imena stoji da "njihovo očevo ime ne znamo, ni doba starosti, oboje iz Sarajeva, nastanjeni u Tešnju, za čiju se sudbinu do danas ne zna ništa".

A o Sarini Atijas, koju spominje Hozić, Danon i Stošić donose slijedeće: "Atijas Cevija Sarina-Sajka, udata Herlinger, uči-

218 Eli Tauber i Milena Gašić: *Jevrejska prezimena u arhivskim dokumentima Bosne i Hercegovine*, Historijski arhiv, Sarajevo, 2013, 10. str.

teljica, prebjegla je u Zonu I, a potom internirana u logor Rab. Po oslobođenju logora 1943. stupa u NOV-u kao bolničarka u Primorsko-goranskoj brigadi. Jedno vrijeme je radila kao učiteljica u Brodu na Moravici, a nakon rata se preselila u Sarajevo.²¹⁹ Ovi autori o Sarini kasnije donose i opsežniju bilješku - prema kojoj je ona rođena 30.12.1907. u selu Ripač kod Bihaća. U Sarajevu je 1928. završila Žensku učiteljsku školu. Na mjesto učiteljice u Velikoj Kladuši postavljena je rješenjem Ministarstva prosvjete Kraljevine Jugoslavije 7.12.1929, a u Mješovitom državnom narodu osnovnu školu u Tešnju premještena je 23.7.1939. Učiteljica u Tešnju bila je i maja 1941. Internirana je od Talijana na otok Rab. Po oslobođenju logora na Rabu u septembru 1943. godine stupila je u partizane kao bolničarka. Nakon rata živjela je u Sarajevu i radila kao učiteljica.²²⁰

U iskazu datom ZEMKOM-u 12.9.1945. godine u Sarajevu - Sarina Atijas, "kći pok. Cevija, sada se nalazi u Sarajevu, M. P. Sokolovića 8", kazuje i slijedeće:

"Uspostavom N.D.H. stanovala sam u Tešnju, te sam u godini 1942. optužena radi saradnje sa partizanima po ustašama Ademagi Mešiću i Hamdi Galijaševiću iz Tešnja, radi čega sam suđena po Prijekom sudu u Derventi gdje sam riješena u pomanjkanju dokaza, pa sam kasnije morala pobjeći u Mostar, jer mi je prijetila opasnost po život, prijetio mi je Ademaga Mešić da će me spremiti u logor kao Židovku. Iz Mostara sam odmah internirana po italijanskim okupatorima u Lopud, gdje je bilo mnogo Jevreja interniraca, a kasnije smo opet svi odvedeni na Rab, i po kapitulaciji Talijana prešla sam u partizane i bila sve do oslobođenja.

219 Danon i Stošić, 90. str.

220 Isto, 167. str. - U logoru na Rabu Sarina Atijas preživjela je stoga što su Talijani imali tolerantniji odnos prema Jevrejima i nisu nad njima vršili genocid. Na tom prostoru živjelo je prije rata manje od 500 Jevreja, a tokom rata talijanska okupaciona zona bila je kakvo-takvo utočište za oko 6000 Jevreja izbjeglih iz njemačke okupacione zone u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. (Vidjeti: Romano, 134-138. str.)

Moja porodica, i to 4 sestre, njihovi muževi, odvedeni su u logor i tamo su pobijeni, jer nakon svestranog raspitivanja nisam mogla za njih ništa čuti. Imala sam brata Sadik Atijas, koji je bio prije rata limar u Bihaću, a koji je bio u partizanima i u 3. ofanzivi poginuo na Kozari. Druga 2 brata, Majer i Samuel Atijas, odvedeni su u logor Gradišku i oba su tamo stradali."²²¹

I Romano piše da je "Atijas Cevia Sadik, limar iz Bihaća, rođen 1916. U NOV je stupio maja 1942. Borac u 2. krajiškom odredu. Poginuo juna 1942. na Kozari u toku neprijateljske ofanzive."²²²

Danon i Stošić potvrđuju da je Sadik Atijas poginuo na Kozari²²³, ali u njihovoj knjizi stoji i slijedeće:

"Sreski sud u Bihaću, po molbi Sarine Atijas, kćerke pok. Cevi Atijasa, udate za dr Ivu Herlingera iz Beograda, poveo je 22. maja 1946. postupak proglašenja mrtvim njene braće i članova njihovih porodica, svi iz Bihaća, i to:

- Samuela Atijasa, supruge Sare, rođ. Baruh, i malodobne djece Cevi i Rikice Atijas,

- Sadika Atijasa, supruge Bukice, rođ. Papo, i malodobne kćerke Sarine Atijas,

- Majera Atijasa, neoženjenog.

221 Zapisnik ZEMKOM-a inv. br. 60202. - O hapšenju Sarine Atijas piše i Hozić, koji kaže da su osim nje tada uhapšeni još i Vlado Kostijal, apotekar Svećenski sa ženom, ljekari Ivo Herlinger i Slavko Hiršler, fotograf Mustafa Deljkić, obučar Mustafa Hafizović, trgovački pomoćnik Nesuh Mešić, učenica Olga Nišević, učiteljica Anka Sefić, krojač Salih Subašić i medicinska sestra Milena Popović. "To je bila ista grupa koja je već uhapšena u februaru 1942. godine i provela mjesec dana u tešanjskom zatvoru. Ovog puta cijelu tu grupu policija je sprovela u Derventu i predala je Pokretnom prijekom sudu. Optužnica je za sve bila ista kao i prvi put, a svi su se i dalje branili kao i ranije. Bili su angažovani i advokati Marijan Bjeličić, Rajko Peleš i Nedžmudin Neđo Alagić, koji su vrlo predano prihvatili da brane uhapšene. Svi uhapšeni zadržani su u zatvoru u Derventi do sredine januara 1943. godine i najzad su bili oslobođeni 'zbog nedostatka dokaza', ali i uz ponovnu pomoć tešanjskih građana." (Isto, 73. str.)

222 Romano, 326. str.

223 Danon i Stošić, isto.

Svi su iz Bihaća odvedeni u sabirni logor u Bosanski Petrovac, a potom u Staru Gradišku."²²⁴

Nejasno je zašto bi Sarina Atijas ustvrdila da je i njen brat Sadik, koji je kao partizan poginuo na Kozari (što je i ona, vidjeli smo, kazala ZEMKOM-u), iz Bihaća odveden u logor. Evidentno je, međutim, da se može zaključiti da je jedan od njena tri brata bio s njome u Tešnju - kako je napisao Hozić, i da je to upravo Majer koji se, kad je Sarina iz Tešnja pobjegla u Mostar, vratio u Bosansku krajinu.

Uza sve nedoumice, ipak je logično misliti da je ime *Atias Regina* do Pinta dospjelo u iskrivljenom obliku, preko izjave koja se nalazi u Zapisniku ZEMKOM-a br. 56993. Kako šest lica iz Tešnja koja su dala tu zajedničku izjavu *ne znaju ni ime ni dob ni sudbinu* Atiasa Majera i Atias Regine koje navode među Jevrejima što su "sa područja našega NO po naređenju ustaških vlasti otjerani u logor Jasenovac", tako su, po svoj prilici, pogriješili i u navođenju imena *Regina*, kao i u tome da su *oboje iz Sarajeva* došli u Tešanj.

Ovdje će, dakle, najvjerojatnije posrijedi biti učiteljica Sarina Atijas sa bratom Majerom. Uostalom, Sarina Atijas i nije ubijena u logoru, a portal Jasenovca ne bilježi ime ni Majera ni Regine Atijas (ili Atias).²²⁵

224 Isto, 166.

225 U svemu, raskriva se i to da su početkom rata u okupiranom Tešnju istovremeno živjeli Sarina Atijas i dr. Ivo Herlinger, te da su u Sarajevu nakon rata stupili u brak. Prva supruga dr. Herlingera, Zlata, došla je s njime u Tešanj, odakle su oboje u decembru 1942. otišli u partizane. Zlata je poginula 1944. godine prilikom četničkoga napada na bolnicu Trećega korpusa NOV u Šekovićima, gdje je radila kao bolničarka. Dr. Herlinger je od oktobra 1944. do kraja rata radio u Beogradu, a potom se doselio u Sarajevo, gdje je predavao na Medicinskom fakultetu kojemu je 1960-1962. bio i dekan. (Vidjeti: Romano, 387. str; i: [<http://www.mf.unsa.ba/index.php/fakultet/historijat?showall=&start=4>])

- Sarina je bila živa i 1987. kada je u Tešnju obilježavana 100-godišnjica Narodne komunalne osnovne škole. Na poziv da napiše svoje sjećanje na rad u ovoj školi, odgovorila je kratko: "Zbilja me veseli da me se sjećate, ali ja sam bolesna i jedva po kući hodam, pa se izvinjavam da vam ne mogu pisati nikakve članke. Žao mi je da to niste tražili dok sam bila

Usljed iznesenoga, smatram da je sa spiska žrtava potrebno isključiti imena Majera i Regine Atias, koja je naveo Pinto.

*

Hojić piše da su, osim Sarine Atijas i njenoga brata, ostale jevrejske porodice bile u Tešnju *više desetljeća i smatrane su starosjediocima*, a Pinto kaže *da se tokom okupacije ovaj broj povećao za još 4 Jevreja, koji su se u bježanju pred progoniocima - ustašama - nastanili u Tešnju*. Pinto navodi da je Salom Altarac iz Žepča, pa uz njega bilježi suprugu Miciku, kćerku Rikicu i sina Bracu.

A u *Rodoslovlju* je navedena i Mikica, kćerka iz drugoga braka Šabetaja Albaharija, koja je bila udata za "Saloma, šefa stanice u Žepču - Bosna. Ubijena sa dvoje male djece od ustaša." U *Imeniku* je 1941. godine registriran upis dvoje djece "umirovljenog činovnika" Šaloma Altarca. Za kćerku Rifku nisu navedeni mjesto i godina rođenja, a u školu je upisana 15. maja, dok za sina Isaka stoji da je rođen 10.6.1935. u Tovarniku, te da je u školu upisan 1. septembra. Za Rifku piše da se "doselila iz Sl. Broda", a za oboje da stanuju *kod oca* - što znači da se u Tešanj tada doselila cijela porodica.

Portal Jasenovca potvrđuje Hojićev navod da je 1904. rođen Šalom (Šabetaja) Altarac (tu stoji da je on rođen u *Tešnju*), a tu su i podaci da su sa istim prezimenom u Tešnju rođeni Mikica (Musafije) 1908. i Rikica (Šabetaja) 1932. godine. Sumnjiv je podatak da je Šalom Altarac rođen u Tešnju, ali sigurno su netačna navedena imena očeva za Mikicu, koja je kći Šabetaja Albaharija, i Rikicu koja je kći Šaloma Altarca. Ovaj portal bilježi i Altarac (Šaloma) Bracu, rođenog u Tešnju 1929. godine, kojeg Pinto ima, a Hojić nema na spisku. Rikica i Braco Altarac su i prema *Yad Vashemu* djeca Šaloma Altarca i rođeni su u Tešnju: Rikica 1931, a Braco 1929. godine.

mlada, a sad ću za par mjeseci imati 80 godina. Srdačno vas pozdravljam i uvijek se ugodno sjećam Tešnja i njegovog stanovništva. Herlinger Sajka." (*Sto godina učiteljstva: 1887-1987.*, Radna organizacija za predškolsko i osnovno obrazovanje i vaspitanje, Tešanj, 1987, 43. str.)

Na koncu, bit će izvjesno da je ovdje posrijedi porodica Altarac koja je imala ne sasvim razjašnjivo kretanje na prostoru Bosne i Hercegovine i Hrvatske, a da su je činili Šalom i Mikica, te njihova djeca Rifka (Rikica) i Isak (Braco), i da su svi skončali u Jasenovcu.

*

U *Imeniku* je evidentirana Lotika Albahari, kći trgovca Jakoba, rođena u Sarajevu 1933, a na Pintovu spisku žrtava nalazi se Lotika Albahari Jakina, stara 10 godina. Hozić i portal Jasenovca bilježe žrtvu imenom Jolika (Jakova) Albahari rođenu u Tešnju 1932. godine, a portal *Yad Vashem* registrira Lotiku (Jakova) Albahari rođenu u Tešnju 1930. godine, pa je sasvim jasno da se radi o istoj osobi, o kojoj podaci neznatno variraju.

Otkriva se sada i to da je Lotikin otac Jakob zapravo Nisimov brat koji je, prema *Imeniku*, rođen u Tešnju 1901. godine. Porodica Abrahama Albaharija, oca Jakoba i Nisima, odselila se, naime, 1932. u Sarajevo, gdje je rođena Lotika, a Jakob se, uzmičući pred užasom *sarajevskoga* Holokausta, sa svojom porodicom vratio u Tešanj 1942. godine - kada je Lotika "polagala ispit za II. razr. na osnovu Okružnice Ministarstva nastave" (*Imenik*). Ali spasa ni u Tešnju tada nije bilo: u Jasenovac su odvedeni i Jakob (na portalu Jasenovca evidentiran kao Jakov, rođen 1903.), i njegova 30-godišnja supruga Zimbula, i njihova djeca - kćerka Lotika i 12-godišnji sin Braco (kod Pinta zabilježen kao *Braco, Jakin*).

*

Prisutna su različita, u nekim slučajevima i korjenita neslaganja između Pintovih podataka i onih što ih o žrtvama, ipak očito istim, daju Hozić i portal Jasenovca. Svih 16 žrtava navedenih u Hozićevoj knjizi nalaze se i na portalu Jasenovca, s tim što i kod Hozića postoje neke za identifikaciju ipak manje značajne greške: Albahari Avran - treba: Avram; Albahari Sabetej - treba: Šabetaj (ovo se identično odnosi i na imena očeva kod 7 žrtava); Albahari Renikov - treba: Renik. Za Gidelja Albaharija i za Mazaltu Albahari portal daje 1942. kao godinu smrti, a po Hoziću svih 16 ubijeni su 1943. godine.

Uz već navedeno (Pinto, Hozic, zapisnici ZEMKOM-a, *Imenik, Rodoslovlje*, Danon/Stošić, portal Jasenovca, portal *Yad Vashem*), kao izvor informacija koristio sam i portal *El mundo Sefarad* [<http://elmundosefarad.wikidot.com>]. Na koncu, uza sve rezreve, nakon 75 godina moguće je utvrditi da su slijedeći Jevreji odvedeni u jednome danu 1942. godine iz Tešnja u logor, gdje su pobijeni:

1. Albahari Avram Buki - otac Merkuš, rođen 1924.
2. Albahari Braco - Jakob, 12 g.
3. Albahari Braco - Merkuš, r. 1930.
4. Albahari Gidelj - Šabetaj, r. 1908.
5. Albahari Hilda - Merkuš, r. 1932.
6. Albahari Jakob - Abraham, r. 1901.
7. Albahari Lotika - Jakob, r. 1933.
8. Albahari Mazalta - Musafija, r. 1900.
9. Albahari Merkuš - Šabetaj, rođen 1905.
10. Albahari Monika - Bakar, r. 1921.
11. Albahari Rahela - Salamon Musafija, r. 1908. u Žepču, suprug Merkuš
12. Albahari Renik - Šabetaj, r. 1929.
13. Albahari Sumbula - Šabetaj, r. 1927.
14. Albahari Šabetaj - Merkuš, r. 1914.
15. Albahari Zimbula - 30 g, suprug Jakob
16. Altarac Isak Braco - Šalom, r. 1935. u Tovarniku
17. Altarac Mikica - Šabetaj Albahari, r. 1908, suprug Šalom
18. Altarac Rifka Rikica - Šalom, r. 1932.
19. Altarac Šalom - Šabetaj, r. 1904.
20. Atijas Merjama Mikica - Abraham Albahari, r. 1905, suprug Mordo Atijas iz Doboja
21. Musafija Jozef Čučo - Mamillo, mati Rena, r. 1940. u Žepču
22. Musafija Rena - Šabetaj Albahari, r. 1911, suprug Mamillo

Zlodjela i krivotvorine

U naređenju od 20.7.1943. godine za napad na okupirani tešanjski prostor komandant Dvanaeste NOU divizije Josip Mažar Šoša posebno naglašava: "Obzirom, da je stanovništvo grada Tešnja ranije se dobro držalo prema Narodno Oslobođilačkom pokretu, to se niukom slučaju ne smije desiti slučajevi paljenja - i samovoljnog uzimanja robe."²²⁶

I Moni Finci piše da je "u Tešnju, od početka u osnovi krajnje rezervisanom prema ustaškoj vlasti i pored sveg suprotnog nastojanja ustaškog istomišljenika, poznatog domaćeg zeleniša i gulikože, veleposjednika Ademage Mešića i njegovog tabornika Galijaševića, bilo mnogo pripadnika i pravih simpatizera narodnooslobodilačkog pokreta, čiji je broj stalno rastao".²²⁷

Evo i riječi Steve Samardžije, komandanta Četrnaeste srednjobosanske NOU brigade koja je 10/11.9.1944. godine definitivno oslobodila Tešanj: "Do okupacije 1941. godine Tešanj je bio mala bosanska kasaba, bogata raznim zanatima, poznata po miru i slozi stanovništva. U toku okupacije u Tešnju je bilo malo ustaša, a još manje ustaških progona i terorisanja stanovništva drugih vjera, naroda i narodnosti. Bio je prava

226 "Naređenje Štaba 12. NOU divizije od 20. jula 1943. štabovima 2. i 5. krajiške brigade i Prnjavorskog odreda za napad na Jelajah, Tešanj i Tešanjku", u: *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom IV, knj. 35, *Borbe u Bosni i Hercegovini*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1974, 554. str

227 Moni Finci: "Osamnaesta hrvatska brigada - oslobodilac Tešnja", u: *Istočna Bosna u NOB-u 1941-1945. Sjećanja učesnika*, knj. 2, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1971, 503. str. - Finci, koji je tada bio politički komesar ove brigade, ovdje piše o oslobođenju Tešnja izvršenom 22/23.7.1944. godine; grad je ostao slobodan do 27. jula.

kula bratstva i jedinstva, i pored toga što je bio rodno mjesto Ademage Mešića, Pavelićevog ustaškog doglavnika."²²⁸

Vlado Kostijal, koji je rat proveo u Tešnju i radio u katastru kao *nadzornik puteva*, a bio vrlo agilni pripadnik NOP-a i konspirativno surađivao sa partizanima, ostavio je u cijelosti iznimno značajno svjedočenje i razmišljanje o periodu Drugoga svjetskog rata na tešanjskom prostoru. Uz ostalo, Kostijal piše: "Može se objektivno zaključiti da je između Tešnja, sa jedne strane, i Doboja i Teslića, sa druge, postojala velika razlika u pravovremenom opredjeljenju narodnih masa za NOB. Doboju i Tesliću, sa svojim radničkim staležom, izvjesnom industrijskom i sindikalnom tradicijom, nisu odmah u početku rata imali kompaktnu narodnu masu u NOP-u, kao što je to Tešanj imao, iako je bio tipična bosanska kasaba, bez ikakve radničke klase. Vjerovatno je najviše zasluga za to imala tešanjaska omladina koja se školovala ili izučavala zanate izvan svog grada. Međutim, teško je objasniti da su isti stav imali u to vrijeme i siromašni zemljoradnici, besposleni zanatlije ili intelektualci i zemljoposjednici. Svi se uključili u NOB na vrijeme i čitav jedan borbeni vod mladih ljudi ode u partizane. [...] Ta njihova naoko naivna borba nije ostala na njima samim, mladim i nejakim. To što je narod kompaktno i jednodušno prihvatio njihovu borbu kao svoju, meni lično još uvijek je neobjašnjivo. [...] Moje lično mišljenje koje ne mogu a da, na kraju, ne istaknem da je posrijedi ipak neki tradicionalni dobri susjedski i čovjekoljubivi odgoj pozitivno djelovao na tešanjski narod, bez obzira na njegovu nacionalnu i vjersku pripadnost."²²⁹

I Hozić konstatira da je tešanjско "stanovništvo ostalo gotovo potpuno van domašaja ustaškog uticaja i da je zapravo od početka zauzelo odbojan stav prema ustaškoj državi".²³⁰

228 Samardžija, 254. str.

229 Vlado Kostijal: "Sjećanje na Narodnooslobodilačku borbu na području Tešnja i njegove okoline", u: Edhem Pabrić: *Zapisi. NOB 1941-1945 u centralnoj Bosni i sjećanja nekih učesnika tih događaja*, izdanje porodice, Sarajevo, 2004, 156-157. str.

230 Hozić, 36. str.

Mnoštvo je ovakvih svjedočanstva o Tešnjacima u tom ratu, ali ako se ovdje pridoda još i zapis Edhema Pobrića da je "u samom Tešnju Ademaga Mešić uspio da okupi oko sebe svega šestoricu ustaša"²³¹, a u stvari je "uspio da pridobije i upiše šestoricu propalica i danguba u redove ustaša"²³² - nameće se upit: kako su se, onda, mogli dogoditi hapšenje i deportacija Jevreja iz Tešnja u logore, gdje su likvidirani...?

Samuel Pinto konkretno imenuje *odgovorne* za to zlodjelo: "Za zločine izvršene nad Jevrejima iz Tešnja odgovaraju: Doglavnik Ademaga Mešić, Galijašević Hamdo Fehimov, ustaški logornik, Galijašević Ekrem Halilov, ustaški poručnik, Ajanović Salko Samitbegov, vođa ustaške mladeži u Tešnju, Smailbegović Vasva, kći Huseina, logornica ustaške mladeži, Berberović Ahmet Avdin, pomoćni stražar (špijun), Nuhan Salih, komandant milicijske garde Ademage Mešića, Srkalović Suljo Alijin, potpredsjednik opštine u Tešnju, inače opančar, Kahrimanović Muho Mujin, mesar, svi iz Tešnja."²³³

Postavlja se, međutim, pitanje šta u ovom slučaju znači to da navedena lica *odgovaraju* za izvršeni zločin. Je li, naime, posrijedi to da su ga oni lično počinili, ili su za zločin odgovorni stoga što su se nalazili na pozicijama koje su navedene uz njihova imena...?

Pri tom, izrazito je značajno što Pinto kaže da su "svi **streljani** po dobrovoljcima - ustašama doglavnika Ademage Mešića", a zatim, na istoj stranici (397.) rukopisa, on kaže i to da su Jevreje iz Tešnja "domaće ustaše odveli u logor i tamo **zaklali**" (bold A.B.).

Dakle, Pinto je ustvrdio da su počinitelji zločina *dobrovoljci Ademage Mešića - domaće ustaše*. Međutim, problem nastaje kad se uoči nedosljednost: jesu li, naime, tešanjski Jevreji u logoru *streljani* ili su *zaklani*...? (Tauber se nije osvrtao na ovu zagonetku iz Pintova rukopisa, iako je tu u pitanje dovedena i

231 Pobrić, isto, 95. str.

232 Hozić, 34. str.

233 O nekim od navedenih lica više podataka donosi knjiga Smaila Galijaševića *Hadžimehmed-beg Ajanović. Načelnik Općine Tešanj 1941-1944.*, izdanje autora, Tešanj, 2011.

kredibilnost Pintovih tvrdnji o počiniteljima, pa je pitanje ostalo otvoreno.)

Pinto se, vidjeli smo, za svoje navode poziva na zapisnike ZEMKOM-a inv. br. 7478/1 i 56993. Nažalost, uvid u prvi od njih nisam uspio ostvariti²³⁴, a u drugom zapisniku davaoci izjave²³⁵ kažu da su Jevreji iz Tešnja u Jasenovac "otjerani po naređenju ustaških vlasti" - ali tu nema ni riječi o počiniocima zločina. U ovoj izjavi nalazi se spisak jevrejskih žrtava koji je identičan onom što ga je naveo Pinto, a tu su i lica koja Pinto nabraja kao one koji *odgovaraju za zločine izvršene nad Jevrejima iz Tešnja*. Međutim, davaoci izjave za njih kažu samo to da su se oni, i neki drugi (koje također imenuju), kao ustaše "isticali svojim radom", ali njih ne označavaju odgovornim niti za jedan konkretni zločin.

No, zločin nad tešanjskim Jevrejima i Romima ipak je počinjen, a evo šta o tome pišu Nisim Albahari, Kemal Alićehajić, Husein Hadžismailović i Edhem Pabrić u *Predgovoru* Hozoćeve knjige: "Potpuno je spriječen pokušaj Ademage Mešića da dekretom stvori ustašku omladinsku organizaciju u Tešnju. Pod pritiskom naroda, dugo je odgađano protjerivanje Jevreja i Roma u koncentracione logore. Taj zločin je povjeren ustaškoj policiji iz Tuzle početkom 1943. godine."²³⁶

234 Na moju molbu, ugledna arhivistkinja iz Sarajeva Mina Kujović pregledala je u Arhivu Bosne i Hercegovine svu dokumentaciju ZEMKOM-a koja se odnosi na Tešanj, ali ovaj zapisnik nije pronašla.

235 To su: "1. Dolamić Osman, Alijin, star 30 godina, islamske vjere, rodom iz Tešnja, sekretar Mjesnog NO Tešanj, 2. Korajlić Ibrahim, Hadžiosmanov, star 45 godina, islamske vjere, zemljoradnik, rodom iz Tešnja, 3. Balagija Kemal, Ibrahimov, star 35 godina, islam. vjere, iz Donjeg Vakufa, nastanjen u Tešnju, sekretar Sreskog NO u Tešnju, 4. Mešinović Avdo, Osmin, star 52 godine, islamske vjere, zemljoradnik iz Tešnja, 5. Simić Kosta, pok. Riste, star 72 godine, prav. vjere, zemljoradnik iz Tešnja, 6. Subašić Salih, umrlog Hasana, star 35 godina, islamske vjere, rodom iz Tešnja, krojač, predsjednik Mjesnog NO u Tešnju."

236 Nisim Albahari, Kemal Alićehajić, Husein Hadžismailović i Edhem Pabrić: "Predgovor", u: Hozoić, 4. str. - Hozoćeva knjiga objavljena je 1999, ali ona je bila završena 1989. godine (isto, 1. str.), kada je i Albahari bio živ. "Predgovor" ima i datum: *Sarajevo, 26. novembra 1990. godine*.

Eto, dakle, prvorazrednoga izvora o tim događajima. Tešanjski narod vršio je pritisak da se zločini ne počine, ali jedino što se moglo postići jest *odlaganje*, jer je genocid nad Jevrejima i Romima bio u ideologiji i programu NDH. U Tešnju, međutim, nije bilo moguće pronaći one koji će izvršiti ova zlodjela, pa je angažirana ustaška policija iz Tuzle...

Štaviše, Nisim Albahari i ostali autori *Predgovora*, koji su među najistaknutijim organizatorima otpora i partizanskim borcima sa tešanjskoga prostora, pišu da je onemogućena i realizacija doglavnikova *dekreta* o stvaranju ustaške mladeži u Tešnju. Ali šta onda može značiti to što se uz neka od lica, za koja Pinto kaže da *odgovaraju* za zločine, navodi da su *vođa ustaške mladeži* i *logornica ustaške mladeži*...? Odgovor postoji: u Tešnju je, kako veli Hozić, "bilo imenovano rukovodstvo Ustaške mladeži, tj. postavljeni su odgovarajući funkcioneri (logornik muške i logornica ženske mladeži, te zapovjednici tzv. Junaka i Uzdance), ali to je uglavnom ostalo na papiru, a gotovo svi iz tog imenovanog rukovodstva bili su još tada vrlo aktivni na strani NOP-a, a kasnije i borci sa oružjem u ruci. Faktično, u Tešnju nije bila organizovana nikakva aktivnost Ustaške mladeži ni u kakvom obliku."²³⁷

Primjer konkretne potvrde ovih Hozićevih riječi jest to što davaoci izjave od 10.9.1946. godine, sadržane u zapisniku br. 56993, za Salku Ajanovića Samit-begova, tog *vođu ustaške mladeži u Tešnju*, kažu da je "sada sa službom kod Okružnog NO u Doboju". Zar bi, naime, ikako bilo moguće da osoba koja je *odgovorna* za ustaške zločine genocida, što su počinjeni nad Jevrejima i Romima iz Tešnja, neposredno po oslobođenju bude angažirana u okružnim organima narodne vlasti...?

A evo šta Hozić kazuje i o Mešićevom ustaškom logorniku: "Uspostavljanje ustaškog poretka podrazumijevalo je i formiranje ustaškog logora u Tešnju, kao što je to učinjeno i u drugim sreskim središtima. Međutim, u tešanjskom srezu nije bilo nijednog ustaše, pa je najprije trebalo stvoriti njih. Pošto je Ademaga Mešić postao ustaški doglavnik, najprije je morao

237 Hozić, 35. str.

naći nekoga da bude ustaški logornik i on je odabrao Hamdu Galijaševića, koji je bio obični financijski službenik u Muslimanskoj banci u Tešnju, a to je zapravo bila Ademagina banka. Taj Galijašević je bio čovjek van ikakve politike, odan i poslušan svom poslodavcu, i prihvatio je tu novu funkciju i ne shvatajući u što ulazi, a i poslije je bio uglavnom puki administrativac i nikad nije javno istupao, ali je u pojedinačnim razgovorima znao da bude vrlo osoran i grub."²³⁸

Pinto piše da je imovina tešanjskih Jevreja podijeljena dobroteljima Adem-age Mešića, a grupa stanovnika Tešnja izjavila je 10.9.1946. godine da je isto učinjeno i sa imovinom Roma i dvojice protjeranih pravoslavnih sveštenika.²³⁹ Evo i svjedočanstava što ga 16.9.1946. godine o tom činu daje grupa lica iz tešanjskih sela Lepenica i Ljetinić: "[...] početkom druge polovice 1942. godine, po naređenju ustaških vlasti, uhapšeni su i otjerani u logor Jasenovac svi Židovi, sa njihovim članovima obitelji, čija prezimena i imena nisu nam poznata, jer nisu sa našega Mjesnog NO. Poznato je nama da nitko od odvedenih u logor nije smio da ponese sa sobom više od 500 Kuna u novcu, niti stvari više od 5 kg težine. Ustaške vlasti po svojim organima izvršile su popis imovine odvedenih u logor i istu dopremili u kotarsku oblast, gdje su hrvatske vlasti po svojim organima prodavali pojedincima navodno na licitaciji."²⁴⁰

238 Isto. - M. Finci zabilježio je slijedeći momenat o logorniku Galijaševiću nakon oslobođenja Tešnja u julu 1944: "Ustaški logornik, obraćajući se drugovima iz štaba brigade sa fašističkim pozdravom, dokazivao je kako su on i njegovi jednomišljenici postali ustaški funkcioneri u interesu naroda i u cilju njegove zaštite." (Isto, 506. str.) Hozić kaže: "Što se tiče dotadašnjeg kotarskog predstojnika i ustaškog logornika, koji su bili uhapšeni, oni su poslije prvog saslušanja pušteni na slobodu, jer su i saradnici NOP-a posvjedočili za njih da nisu počinili nikakva zlodjela." (Isto, 124. str.) Objavljene su i izjave nekih Tešnjaka prema kojima je logornik doista radio na spašavanju građana od racija vršenih radi slanja na ruski front, kao i od "hapšenja srodnika lica koja se nalaze u partizanima ili lica pravoslavne vjeroispovijesti", te je, stoga, "1945. ili 1946. osuđen u Okružnom sudu u Doboju na samo 5 godina zatvora". (S. Galijašević, 103-104. str.)

239 Zapisnik ZEMKOM-a inv. br. 56993.

240 Zapisnik ZEMKOM-a inv. br. 56997.

U dvjema zajedničkim izjavama, datim 13. i 15. 9. 1946. godine od lica iz tešanjskih sela Raduša, Orašje-Planje, Vukovo i Jelah, navode se i imena onih koji su se u Tešnju *pobrinuli* za jevrejsku imovinu: općinski podnačelnik Suljo Srkalović, muktar (upravni činovnik) Mujo Hukić Bećirov, Ahmet Čatić, Hamo Mešinović Sulejmanov, šef poreske uprave u Tešnju Salih Hrnjičević (iz Sarajeva) koji je upravljao oduzetom imovinom, i blagajnik poreske uprave Ibrahim Širbegović Muhamedov koji je vršio licitaciju.²⁴¹ Na licitaciju "su puštane neznatne stvari, dočim vrijednije stvari ustaški rukovodioci i njihovi pomagači su razgrabili i međusobno dijelili".²⁴²

* * *

Na sudskom saslušanju 27.5.1945. godine Adem-aga Mešić rekao je i slijedeće: "U mom kotaru Tešnju ja nisam dopuštao da ustaše provode svoja uobičajena zlodjela. Nisam dopuštao klanja i progone Srba i Židova. Nitko iz Tešnja nije ubijen ni poslan u logor, niti je kome od Srba i Židova oduzeta imovina. Iz gl. ustaškog stana u Zagrebu tražili su (kada je bio glavni faktor dr. Mladen Lorković) da u Tešnju mogu ustaše provoditi svoje zulume, ali sam im ja na to stavljao na raspoloženje svoje doglavništvo ako oni otpočnu sa klanjem i progonima ustaškim."²⁴³

Uprkos *tretmanu* kakvom su Jevreji u Tešnju bili izloženi već od maja 1941. godine, dakle odmah nakon proglašenja NDH, što je opisao Hozić²⁴⁴, Kantić smatra da je ova Mešićeva

241 Zapisnici ZEMKOM-a inv. br. 56995 i 56996.

242 Zapisnik ZEMKOM-a inv. br. 56995.

243 "Saslušanje Adem age Mešića, 27. maja 1945. godine", u: Vladimir Dedijer i Antun Miletić: *Genocid nad Muslimanima, 1941-1945. Zbornik dokumenata i svjedočenja*, Svjetlost, Sarajevo, 1990, 552. str. - Objavljeno i u: Adem-aga Mešić: *Moj odgovor bezimnim klevetnicima i drugi tekstovi*, priredio Amir Brka, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj, 1998, 87-93. str.

244 Piše o tome i sâm Kantić: "Od starijih Tešnjaka slušao sam da su Jevreji, za vrijeme rata, i u Tešnju (kao i u drugim krajevima koje je Hitler okupirao) nosili žute trake sa Mojsijevom zvijezdom i da im je bilo ograničeno kretanje te zabranjeno okupljanje." (Isto, 77. str.)

izjava *prihvatljiva*, doduše: samo "do 20. oktobra 1943. godine, do kada je on bio u Tešnju, jer je od tog datuma on preselio u Zagreb"²⁴⁵. Moglo bi se, dakle, nekome ipak učiniti razložnim to što Kantić sugerije da je Mešićev odlazak iz Tešnja omogućio ustaškom centru iz Zagreba ono što je, sukladno srži te zlo-tvorne ideologije, i ranije namjeravano, a da je izvršeno tek *krajem 1943. godine* - nakon Mešićeva odseljenja. Stoga je značajno pokazati kako nije istinit navod da se Mešić u Zagreb odselio 20.10.1943. godine - koji Kantić, evidentno, preuzima iz Mešićeva saslušanja pred istražiteljem, gdje ovaj kaže: "Kad su mi partizani zapalili kuću u Tešnju, ja sam se preselio u Zagreb [...]. U Zagrebu sam bio od 20. X. 1943."²⁴⁶

I Nada Kisić Kolanović ovu Mešićevu izjavu prihvaća kao istinitu: "Nakon što mu je u naletu partizana na Tešanj spaljena kuća, Mešić se u listopadu 1943. trajno preselio u Zagreb."²⁴⁷ Međutim, kako tada izvještava jedan sarajevski ustaški list, Mešićeva kuća zapaljena je u napadu izvršenom u martu te godine: "U noći od 13. na 14. ožujka napali su partizani ponovno naš starodrevni Tešanj. [...] Borba je trajala nesmanjenom žestinom, kada oko 3 sata izjutra vidjesmo u daljini veliki plamen: to je gorila vila Doglavnika Ademage Mešića."²⁴⁸

Objavljen je o ovome i izvještaj partizanske jedinice koja je izvršila taj napad, gdje anonimni autor uz ostalo piše: "13. III 43 g. naš bataljon dobio je zadatak da napadne sa jednom četom na grad Tešanj a sa dve čete, to jest sa jednom četom na zaštitu ceste koja je komunikacija Tešanj-Teslić a sa jednom četom isto na cestu - komunikaciju Tešanj-Doboj. [...] 2. četa ovog bataljona imala je u zadatku da likvidira kuću Ademage Mešića i da izvrši konfiskaciju njegove imovine, a sa jednim vodom da preseku telefonsku vezu na cesti Tešanj-Doboj. Četa

245 Isto.

246 "Saslušanje Ademage Mešića", 555. str.

247 Nada Kisić Kolanović: *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941.-1945.*, Hrvatski institut za povijest i Školska knjiga, Zagreb, 2009, 143. str.

248 "Odbijen partizanski napadaj na Tešanj. Starodrevni hrvatski grad sačuvan je od neprijatelja", *Osvit*, Sarajevo, 4.4.1943, br. 57.

je izvršila zadatak, u potpunosti likvidirala je kuću [...] spaljena je sva imovina koja je bila istog vlasnika." ²⁴⁹

Da je Mešić iz Tešnja otišao nakon ovoga događaja, potvrđuje i Zlatko Hasanbegović koji, na osnovu informacije iz tadašnje štampe, piše da je on "u ožujku 1943. trajno preselio u Zagreb". ²⁵⁰

Ali čak i da nije tako bilo, nego da se Mešić doista iz Tešnja odselio 20.10.1943. godine, činjenice o teškim zlodjelima *počinjenim 1942. godine* nad tešanjским *nearijevskim* stanovništvom ostaju kakve jesu.

Kantić, dakle, nije negirao zločin nad Jevrejima, naprotiv: on ga je, kazavši da je *šesnaest porodica* Jevreja iz Tešnja likvidirano u Jasenovcu, brojčano višestruko predimenzionirao. Ali, pomjerajući vrijeme zločina na kraj 1943. godine, on je u svome tekstu Mešića *oslobodio* od izravne odgovornosti.

Postoji, međutim, i tendencija da se ustaška zlodjela što su u Tešnju izvršena u potpunosti zaniječu. Uglavnom se ovo odvija u prostoru usmenosti, a zasniva se na relativizaciji Mešićeve uloge - tipa: *jest on bio doglavnik, ali ne samo da nikakvi zločini u Tešnju nisu počinjeni nego je upravo on štitio cjelokupno stanovništvo, te je Mešić, stoga, pozitivna povijesna ličnost.* U novije vrijeme ovakve konstatacije *omaknu se* i nekim političarima koji, bez ikakvoga osjećaja ljudske odgovornosti, u svojoj ubogoj provincijalnosti dnevno manipuliraju svime čega se dohvate; u sarajevskom magazinu *Dani* oglasilo se 2015. i kvazižurnalističko trabunjanje u kojemu je Mešić prikazan čak i kao antifašista, doglavnik koji je pomagao partizane; ima tu i slikar Ahmet Hundur koji je uradio doglavnikov portret što je u manifestaciji *Dani grada Tešnja* 2015. bio izložen u jednoj jav-

249 "Izveštaj Štaba Trećeg bataljona Prve krajiške NOU brigade od 15 marta 1943 god. Štabu Brigade o napadu na Tešanj", u: *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom IV, knj. 11, *Borbe u Bosni i Hercegovini 1943 god.*, Vojnoizdavački zavod "Vojno delo", Beograd, 1955, 138-139. str.

250 Zlatko Hasanbegović: *Muslimani u Zagrebu 1878.-1945. Doba utemeljenja*, Medžlis Islamske zajednice u Zagrebu i Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2007, 337. str.

noj ustanovi, pa odatle i u zgradu Općine prenesen, i to na taj način da ga je uvrstio u kolekciju svojih portreta tešanjskih gradonačelnika - iako Mešić nikada nije bio na toj funkciji; u stalnoj muzejskoj izložbenoj postavci, koja namjerava kroz najznačajnije momente *reprezentirati* prošlost Tešnja, velika je Mešićeva fotografija, a u priloženoj afirmativnoj biografskoj noti podaci ne idu dalje od 1914. godine...

Nesumnjivo, riječ je o lokalnoj manifestaciji antikomunizma kao ideološke infrastrukture postsocijalističkih društava u kojima se čak "i antifašistička obeležja koja potiču iz socijalističkog perioda zapostavljaju, ruše i uklanjaju, da bi njihovo mesto u javnom prostoru, ako i kada je to uopšte važno, zauzela obeležja nekog drugog antifašizma, moralno, ideološki i istorijski 'ispravnijeg' i 'pravednijeg'. Razume se - a samo bi naivnom posmatraču mogla da promakne veza toga sa antikomunizmom - vrlo često to mesto zauzimaju razne 'kontroverzne ličnosti' nacionalnih istorija, a neretko i nesumnjivo fašistička obeležja. Zbog toga, više je nego poražavajuće, a moglo bi se reći i da je zastrašujuće to što se, u stvarnosti postsocijalističkih društava, događa i rehabilitacija nacionalističkih pokreta i ličnosti, često veoma bliskih fašizmu ili čak fašista. Ova veza između antikomunizma i anti-antifašizma davno je uočena, ali ona neprestano dobija nove sadržaje."²⁵¹

Koliko je ovaj pokušaj *uvođenja* Pavelićeva doglavnika u sistem tešanjskih reprezentativnih, a, s obzirom na predočenu dimenziju oficijelnosti, čak i kanonskih simboličkih identiteta, s jedne strane, u najdubljem smislu nečastan i *neljudski* spram žrtava, toliko, s druge, predstavlja i ozbiljnu opasnost stoga što podriva duh univerzalnosti i kozmopolitizma koji je osvjedočeno svojstven Tešnjacima - na šta, iz svoje striktno klasne hermeneutike humaniteta, i stoga poprilično zbunjen, ali ipak lucidno ukazuje i Vlado Kostijal. Da, taj civilizacijski stratum nije tada bio osviješten u klasno-revolucionarnom

251 Srđan Milošević: "O antikomunizmu kao izvoru legitimacije i ideološkom sadržaju tranzicionih društava", u: *Zbornik radova: Antifašizam pred izazovima savremenosti*, priredili Milivoj Bešlin i Petar Atanacković, Alternativna kulturna organizacija, Novi Sad, 2012, 74. str.

smislu, ali utoliko je u svojoj antropološkoj dubini i vredniji, jer predstavlja izraz onoga što ću odvažno, ali ne bez historijskoga pokrića, imenovati *duhovnim etimonom* Tešnjakā - koji je sada izložen agresivnom pervertiranju.

Ova tendencija, očito, ima ambiciju da se, na koncu, uspostavi i kao neupitna istina, što na drastičan način iskazuje činjenica da je, u tekstu koji je na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu 2004. odbranjen kao magistarska radnja, a potom iste godine objavljen i kao knjiga, Sakib Kurtić ustvrdio slijedeće: "Za vrijeme učestvovanja u organima vlasti NDH A. Mešić se veoma rezolutno protivio ustaškim zlodjelima. Više puta upozoravao je Poglavnika o zlodjelima. Iznosio je poznate činjenice, ali u tome nije bilo uspjeha."²⁵² Evo, zatim, rečenice koja se ne može tumačiti drukčije nego kao autorovo *razumijevanje* i za Pavelića lično: "Sam Poglavnik, kako je isticao Mešić, nije mogao ništa posebno učiniti, jer su u pitanju ustaše iz emigracije koje je bilo teško kontrolirati i koji nisu 'slušali Poglavnikova naređenja'."²⁵³

Nastavljajući svoje *akademsko razmatranje* o Mešićevu ratnom djelovanju, Kurtić konstatira: "Zalagao se za zaštitu Srba, Židova, 'bijelih Cigana' od zločina pripadnika NDH", pa, preuzimajući njegov iskaz sa saslušanja, ni u čemu problematiziran (kao ni prethodni, jer je kazao samo ovo: *kako je isticao Mešić*), Kurtić zaključuje: "U kotaru tešanjskom, gdje je Mešić boravio i živio do 20. oktobra 1943. nije bilo klanja i progona Srba i Židova. Nitko iz Tešnja nije ubijen ni poslan u logor, niti je kome od Srba i Židova oduzeta imovina."²⁵⁴ U ovom citatu prva rečenica predstavlja autorovu tvrdnju, preoblikovanu iz prvoga lica jednine u kojemu je Mešić govorio na saslušanju, gdje Kurtić spaja različita mjesta iz Mešićeva iskaza²⁵⁵; druga je izravno preuzeta od Mešića - stoga je u njoj i oblik *Nitko* - ali bez znakova navoda. Sve ovo i u tehničkoj organizaciji i u

252 Sakib Kurtić: *Adem-aga Mešić u svom vremenu*, Planjax, Tešanj, 2004, 119. str.

253 Isto.

254 Isto.

255 "Saslušanje Adem age Mešića", 552. i 555. str.

jezičkoj artikulaciji teksta jasno iskazuje autorovu intenciju ka istinosnoj afirmaciji Mešićevih laži izrečenih pred istražiteljem.

U Tešnju, dakle, prema Kurtiću, u toku Drugoga svjetskog rata niko nije stradao, ni na koji način, za šta je zaslužan upravo Mešić. A za uspostavu kvislinške NDH i njen umnogome ostvareni program eksterminacije cijelih naroda, za svirepe pojedinačne i masovne zločine, za Jasenovac i druge logore smrti - nisu odgovorni ni ustaška ideologija, ni režim NDH, ni tvorac takve države i apsolutni vladar jednoga od najsurevrijih fašističkih režima u Evropi poglavnik Pavelić, ni njegovi doglavnici, među kojima ni Mešić, nego su, gle čuda!, za sve krivi tek *pripadnici NDH*, i to, evidentno, samo pojedinci i neke skupine, *jer su u pitanju ustaše iz emigracije koje je bilo teško kontrolirati i koji nisu 'slušali Poglavnikova naređenja'...*

A da nije bilo tih *ustaša iz emigracije* - sve bi, valjda, bilo u redu, jer *Poglavnik* je sve ostale *kontrolirao* i oni su *slušali Poglavnikova naređenja*. Bila bi, očito, *u redu* i NDH kao takva, država kao država, kao i sve druge. Kao da, uostalom, i sâm Ante Pavelić nije bio *ustaša iz emigracije...*

Na ovaj se način, zapravo, u toj knjizi od počinjenih zločina *abolira* samo Mešić nego i državni aparat NDH, pa tako i njegova vojna organizacija, a odgovornost se "prenosi" na *ustaše iz emigracije*. Međutim, *ustaše iz emigracije* činili su okosnicu Ustaške vojnice - falange koja je Pavelićevim dekretom osnovana 10.5.1941. godine i djelovala kao vojna formacija unutar Ustaškoga pokreta, jedine dopuštene političke organizacije u NDH, pa je, po svome formalnom statusu, bila izvan državnoga okvira. Domobranstvo i oružništvo potpadali su, naime, pod Zapovjedništvo vojske i Ministarstvo domobranstva, a zapovjednik Ustaške vojnice bio je izravno potčinjen Paveliću - "po uzoru na nacional-socijalističke i fašističke jedinice Hitlera i Mussolinija, pa je bilo logično da su njeno jezgro bili ustaše emigranti", dok se domobranstvo, kao tzv. redovna vojska, stvaralo regrutacijom i mobilizacijom.²⁵⁶ U julu 1942.

256 Fikreta Jelić-Butić: *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, SNL Liber i Školska knjiga, Zagreb, 1977, 107. i 117. str.

Ustaška vojnica postala je sastavnim dijelom oružanih snaga NDH, ali i dalje sa zasebnim zapovjednikom, a krajem 1943. godine spojena je sa Domobranstvom u formaciju pod nazivom Oružane snage.²⁵⁷

Kao jezgro Ustaške vojnice, *ustaše iz emigracije* nisu, dakle, bili neko koga je - kako je *isticao* Mešić, a pisao Kurtić - *bilo teško kontrolirati i koji nisu 'slušali Poglavnikova naređenja'*. Naprotiv: bili su podređeni isključivo Paveliću. Do ljeta 1941. Vojnica je brojala između 25.000 i 30.000, a do kraja 1942. godine oko 40.000 ustaša.²⁵⁸ A zloglasni zapovjednici Crne legije, jedinice nastale spajanjem dviju u Sarajevo lociranih bojni (bataljona) Ustaške vojnice, bili su Jure Francetić i potom Rafael Boban²⁵⁹, obojica ustaše koji su iz emigracije došli nakon proglašenja NDH. Treba li ovdje podsjećati između ostaloga i na to kakva i kolika je sve masovna zvjerstva u Bosni i Hercegovini počinila ta Crna legija...?

A Mešić je bio doglavnik, dakle jedan od onih koji nisu bili u državnim strukturama NDH nego među onima koji su u Ustaškom pokretu bili odmah do poglavnika. U svjetlu ove činjenice treba posmatrati i Mešićevu "zaštitu" Srba i Jevreja koju je kao Pavelićev doglavnik navodno vršio u Tešnju. Šta se dogodilo?! Partizani su mu u oslobodilačkome napadu zapalili kuću, i on je otišao iz Tešnja. Ali gdje je otišao...? U Zagreb, pod skute svome poglavniku!... Do tada - on je u Tešnju "štitio" Srbe i Jevreje, čak je ovaj "plemeniti" čovjek činio veliku gestu kad je *stavljao na raspoloženje svoje doglavništvo ako oni otpočnu sa klanjem i progonima ustaškim!*...

No, Mešić je, kako na saslušanju sâm kazuje, jednu ostavku ipak podnio: "Ja sam čuo za zvjerstva koja počinjaju ustaše, pa sam, nezadovoljan s time, podnio ostavku koncem 1943. g. na položaj doglavnika iako sam znao da ustaša ne mo-

257 Rasim Hurem: *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941-1945.*, Plejada i BNZG, Zagreb, University Press, Sarajevo, 2016, 72-73. str.

258 Jelić-Butić, 122. i 123. str.

259 Isto, 119. str.

že demisionirati, kako mi je rekao poglavnik. To sam učinio naročito iz toga što u vrhove državne uprave muslimani nisu ulazili, osim Džafera Kulenovića, spahonovca."²⁶⁰

Iako u ranije navedenom dijelu izjave govori o *uobičajenim zlodjelima, zulumima, klanju i progonima ustaškim*, od čega je on u Tešnju tobože "štitio" Jevreje i Srbe - Mešić je, evo, tek koncem 1943. godine čuo za *zujerstva koja počinjaju ustaše*, pa je tada i podnio ostavku, premda je *znao da ustaša ne može demisionirati...* Ali time što u nastavku naglašava da je ostavku dao *naročito* stoga što *muslimani nisu ulazili u vrhove uprave NDH* - Mešić je, zapravo, jasno iskazao svoju suštinsku motivaciju, to jest beskrupuloznu ambiciju, pa je podnio ostavku iako je znao da će ju Pavelić odbiti... Tako je i bilo: "Poglavnik nije uvažio moju ostavku, već je imenovao novo doglavničko vijeće, i opet me imenovao, mada sam se ja branio."²⁶¹ Klasičan je ovo primjer politikantskoga potrgovčenja tobože uzvišenih ideala, u ovom slučaju *islama* kao za Mešića navodno najuzvišenije kategorije, a sve zarad ostvarenja ličnih pretenzija koje su, evidentno, bile sadržane u osjećanju nezadovoljstva položajem doglavnika kao političke funkcije i težnji da se zadobije što veća moć ulaskom i u vladu kao organ državnoga aparata.

I sva se ova Kurtićeva krivotovorina *zbiva* u spisu sa naučnom pretenzijom, ovjerenom na Univerzitetu u Sarajevu...!?²⁶² A 11 godina kasnije u jednoj radio-emisiji on pledira da se izvrši i oficijelna rehabilitacija doglavnika, dakle: "ne samo kroz moj rad i moju knjigu, nego da političke i državne strukture izvrše potpunu institucionalnu rehabilitaciju Adem-age Mešića."²⁶³

260 "Saslušanje Adem age Mešića", 553. str.

261 Isto.

262 Komisiju za odbranu rada sačinjavali su dr. Šaćir Filandra, predsjednik, dr. Safet Halilović, mentor, i dr. Esad Zgodić. "I ovog puta zahvaljujem se članovima Komisije u cjelini na uloženom trudu i korektnom odnosu prema meni i mom radu. Sugestije Komisije bile su mi dragocjene, posebno da se rukopis objavi kao knjiga što i činim", zahvaljuje autor (isto, 209. str.), kako je već red u *akademske zajednici*. I objavljuje - dakako.

263 [<http://www.zosradio.ba/contents/4554>]

Valjalo bi, pri svemu, imati na umu i to da je u Jasenovcu usmrćen veliki broj tešanjskih Roma. Po Hoziću, taj je broj 67, među kojima su bila i trogodišnja djeca, a to strašno zlodjelo, piše Hozić, počinjeno je u *decembru 1942. godine*.²⁶⁴ Prema podacima sa portala Spomen-područja Jasenovac, u tom je logoru ubijeno ukupno 85 Roma rođenih u Tešnju, i to 6 u 1941. godini, a 78 tokom 1942. godine - tada kad je doglavnik Mešić još uvijek boravio u Tešnju i kada je "smatrao da po Kur'anu moram biti vjeran državi u kojoj živim".²⁶⁵ Prema ovom izvoru, samo jedan od Roma rođenih u Tešnju ubijen je u Jasenovcu 1944. godine. U izjavi koju sadrži Zapisnik ZEMKOM-a br. 56993 stoji slijedeće: "U maju 1942. godine, po naređenju ustaških vlasti, sa teritorije našeg Mjesnog NO Tešanj bili su uhapšeni i odvedeni u sabirni logor, a zatim u Jasenovac svi cigani, za čiju se sudbinu do danas ništa ne zna." Davaoci ove izjave potom navode 97 tešanjskih Roma - sa punim imenima, imenima očeva i dobi u smrt deportovanih. A Smail Galijašević piše da je u Jasenovcu ubijeno između 150 i 300 Roma iz tešanjskoga kotara.²⁶⁶

264 "Na kraju 1942. godine, u decembru, ustaše su u Tešnju počinili još jedno teško zločinstvo. U gradu i u nekoliko okolnih sela pohvatali su 67 Roma. Najviše ih je živjelo u Raduši-Dautovači, gdje su imali svoje kućice i male poljoprivredne posjede. Bio je to siromašan svijet. Neki su se bavili i popravkama kišobrana, kalaisanjem bakarnog posuđa, oštrenjem noževa i makaza i sl, a među njihovim ženama bilo je i gatara. Bilo je među tim Romima i onih koji su početkom proljeća odlazili i išli od mjesta do mjesta po cijeloj Jugoslaviji sve do kasne jeseni kada su se opet vraćali da prezime u Tešnju." - Na 73. str. Hozić, dakle, piše da je na taj način stradalo 67 tešanjskih Roma, a na 196-198. str. navodi imena njih 60. - Dautovača je lokalitet koji pripada tešanjskom selu Dobropolje, a ne Raduši, kako je naveo Hozić. Stoga je Dobropolje na portalu Spomen-područja Jasenovac notirano kao mjesto rođenja za 44 u tom logoru ubijena tešanjska Roma.

265 "Saslušanje Adem age Mešića", 555. str.

266 "Nažalost", kaže Galijašević, "licemjerje i cinizam Adem-age Mešića su se pokazali i u ovom slučaju. Dok su on i još neki muslimanski prvaci slali peticije vrhu ustaške vlasti tražeći zaštitu za tzv. 'bijeje' Cigane, npr. kod Jajca (to su bili oni koji su prešli na islam) i dio Srba, ne vodeći brigu šta će biti sa ostalim Ciganima [...] iz tešanjskog kotara je u Jasenovac internirano između 150-300 Cigana/Roma ili Sinta, a Adem-aga nije

NDH je, dakle, planirala, organizirala i vršila genocid, a Mešić je, *po Kur'anu*, i takvoj državi *morao biti vjeran* - i to, čak, kao Pavelićev doglavnik u Ustaškom pokretu...!²⁶⁷

Vjerovatno je Mešić iz istih razloga, a radi prisilne mobilizacije i slanja stanovništva u ustašku i njemačku vojsku, *morao* nalagati racije i po tešanjskim džamijama u vrijeme džume. ZEMKOM-u je, naime, 2.3.1945. godine (Zapisnik br. 13882) Muharem Dedović, tada učitelj u Raduši kod Tešnja, a tokom rata poručnik koji je zapovijedao domobranima u Tešnju i surađivao sa partizanima²⁶⁸, kazao slijedeće: "Tako jednom prilikom petkom kada su bili seljaci i građani u 4-5 džamija na moljenju Boga on je izdao naređenje da se izvrši racija po tim bogomoljama toj vojsci i žandarima i da se uhvati što više naroda i da se gura u vojsku protiv N.O.P. i njegovih saveznika, isto tako je nekoliko puta vršena ta racija i pred katoličkom crkvom u Tešnju, a kasnije i u drugim mjestima. I tako tim gestom je i u ovom kraju mnogo naroda pohvatano i na silu otjerano u ustaše i njemačku legiju gdje se i danas mnogi tamo nalaze i svoju krv prolijevaju u borbi protiv svog sopstvenog naroda. [...] Sve te racije vršile su patrole iz Ademagine zaštite i to po rasporednom nalogu samog Ademage, jer se u to nije mogao niko drugi miješati do njega samog koji je bio isključivo kompetentan zaštititi naređivati."

htio ni prstom mrdnuti da ih zaštititi, iako su svi bili muslimani, što se vidi iz popisa deportovanih Cigana u dokumentaciji ZEMKOM-a i u knjizi A. Hozića." Galijašević prenosi i slijedeće usmeno kazivanje: kada je "Mešića jedan od Roma, koji je uspio preživjeti, izvan Tešnja, susreo u Zagrebu 1943. na ulici i upitao zašto nije ništa učinio da kao Pavelićev doglavnik sačuva Cigane u Tešnju od masovnih egzekucija, on mu je odgovorio: 'Pa zar vas Cigana još ima živih?'" (Isto, 36. str.)

267 Pišući o drugima, opisao je Mešić 1944. godine upravo vlastitu blasfemiju: "[...] kad im treba vjera za njihovu pokvarenu politiku, onda se kriju i pokrivaju vjerskom krinkom". ("Budimo složni i za dom spremni! /Za 'Hrvatski narod' napisao doglavnik Ademaga Mešić/", *Hrvatski narod*, Zagreb, VI/1944, br. 1138, 5. str.)

268 M. Finci: "Osamnaesta hrvatska brigada", 503. str. - Dedović je omogućio i oslobađanje Tešnja u noći 22/23.7.1944. godine, što se nije moglo izvesti bez zaposjedanja tvrđave u koju je upravo on uveo partizanske jedinice. (Hozić, 120-124. str.)

Adem-aga Mešić i Ante Pavelić (Zagreb, 1941.)

Mešić je, evidentno, na svaki način odgovoran i za pogubljenje tešanjskih Jevreja koji su se *preпусти* sudbini (Hojić), jer je u tom vremenu *sudbina* svih što nisu odlučili ili - kao starci, žene i djeca - nisu mogli pružiti otpor imala samo jedan mogući epilog: *smrt!* Određivao je takvu sudbinu zloduh u Adolfu Hitleru utjelovljen, a ostvarivana je ona preko različitih posrednika, kako na koju stranu po Evropi. Linija posredovanja smrti iz Berlina prema Tešnju išla je preko poglavnika Pavelića i do glavnika Mešića.

I tū je odgovor na ono pitanje što se otvorilo nakon navođenja Šošina, Samardžijina, Fincijeva, Kostijalova, Hojićeva i Pabrićeva svjedočenja o ukupnom *raspoloženju* tešanjškoga stanovništva spram NOP-a: kako su sva ova jeziva ljudska stradanja u Tešnju ipak bila moguća...? Bila su moguća i dogodila su se stoga što tada *Smrt je Majstor iz Njemačke*, kako glasi stih iz pjesme *Fuga smrti* jevrejskoga pjesnika Paula Celana, a *Majstor* je u Tešnju imao *prilježnoga zastupnika*.²⁶⁹

269 Ipak: "Ono što je etički i najvrednije bilo u tim časovima kada se nije znalo da li ćeš živ osvanuti i da li ćeš naći svoga najbližeg i najmilijeg u životu, jeste jedan siguran tračak svjetlosti, koji je ulivao vjeru u ljudsku solidarnost u borbi protiv mračnih sila koje su privremeno prigrabile

moć i vlast nad ljudskim životima. Osjećanje da se u društvu nalazi jedna snaga, koja djeluje i organizuje se protiv sila tmine, u kojima je skoncentrisana nevjerovatna mržnja prema slobodi čovjeka i iskonska strast za ubijanjem, davalo je posebnu snagu i uvjerenje da se treba i mora boriti. Mirovanje i pasivno iščekivanje značilo je samoubistvo. Ta snaga bila je KPJ, koja je među svoja stremljenja ispisala borbu za čovjeka i ljudsku solidarnost. I komunisti sami bili su stavljeni pod najteži režim progona i zlostavljanja, ali nisu izgubili iz vida taj humani i revolucionarni cilj, bez obzira na žrtve i teškoće." (Josip Albahari Čučo: "KPJ i pogrom nad Jevrejima", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 2, 692. str.)

»Konačno rješenje«: 23.9.1942. godine

"U maju 1942. godine", piše Hozić, "pošto su osigurale saradnju sa četnicima, ustaše su i na terenu tešanjskog sreza započele sa pojačanim terorom. U Omanjskoj su uhapsili učiteljicu Francisku Kluz, sestru pilota Franje Kluza koji je tog mjeseca pobjegao sa avionom partizanima na Kozaru. Nije se znao razlog njenog hapšenja, ali ona se više nije vratila. Otjerana je u logor i ubijena. Gotovo istovremeno u Tešnju su skojevci preko svojih veza saznali da će ustaše pohapsiti i otjerati sve jevrejske porodice u Tešnju. Odmah su Esmā Eminagić, Raza i Mujesira Hadžismailović požurile da o tome upozore svih šest jevrejskih porodica [...]."²⁷⁰

Iako su, dakle, bili upozoreni na to šta im se sprema, ostali su pasivni "i prepustili su se 'sudbini'. Ustaše su doista pohapsile sve Jevreje u Tešnju, osim porodice dvojice ljekara i učiteljice Sarine Atijas [...]."²⁷¹

Kazujući o zbivanjima u Tešnju 1942. godine, Hozić piše da je od svih tešanjskih Jevreja samo Jozef Albahari otišao u partizane.²⁷² A sačuvana je i ustaška tjeralica za Jozefom koja je formirana na osnovu dopisa Oružničke postaje²⁷³ u Tešnju upućenog 27.9.1942. tešanjskoj Kotarskoj oblasti i njenog dopisa od 30.9.1942. Velikoj župi Usora i Soli u Tuzlu. Župa je tjeralicu 8.10.1942. dostavila u Banjaluku - Velikoj Župi Sana

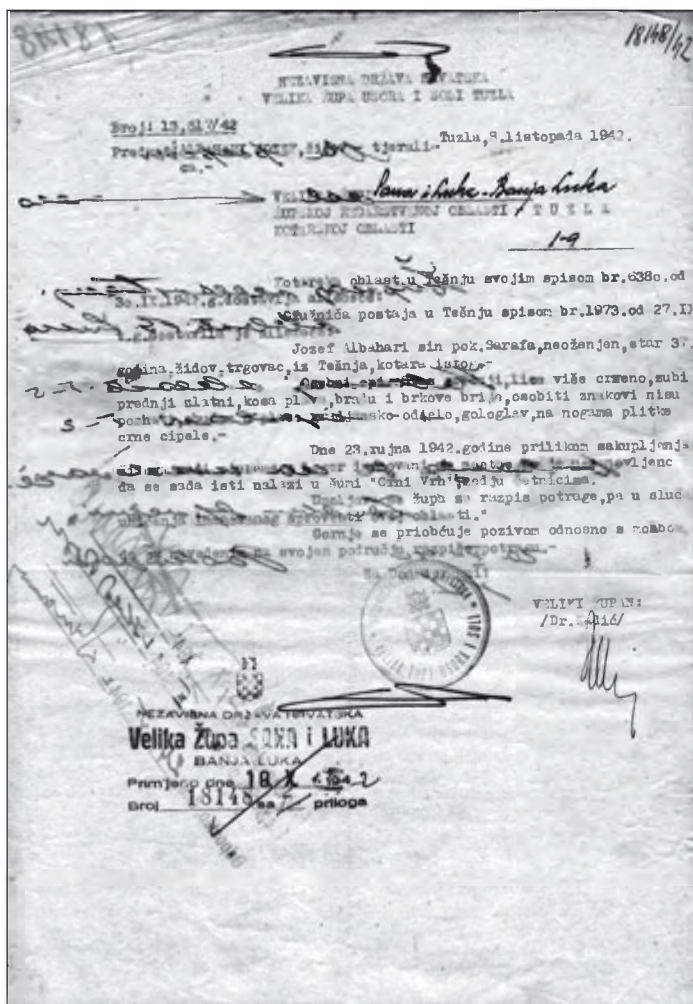
270 Hozić, 70. str.

271 Isto.

272 Isto, 71. str.

273 Oružništvo je imalo funkciju službe javne bezbjednosti u NDH, a sudjelovalo je i u borbama protiv ustanika. (Vidjeti: Hurem: *Bosna i Hercegovina*, 73-74. str.)

i Luka, jer se Jozef tada nalazio na prostoru za koji je ona bila nadležna. U tom dokumentu stoji i sljedeće: "Dne 23. rujna 1942. godine prilikom sakupljanja židova radi otpreme u logor imenovani je nestao, pa je ustanovljeno da se sada nalazi u šumi 'Crni Vrh', među četnicima."²⁷⁴

Tjeralica koju je 8.10.1942. Velika župa Usora i Soli izdala za Jozefom Albaharijem

274 Tjeralica se nalazi u Arhivu RS u Banjaluci (signatura: ARSBL, 74, 18148/42), a snimak sam dobio zahvaljujući ljubaznosti arhivistkinje Verice M. Stošić.

Različite su informacije o tome kada su Jevreji iz Tešnja odvedeni u smrt. Prema Zapisniku ZEMKOM-a br. 56997 - to se zbililo "početkom druge polovice 1942. godine"; u Zapisniku ZEMKOM-a br. 56993 stoji da je to bilo "u mjesecu augustu 1942. godine"; Pinto kaže da je posrijedi *septembar 1942*; Hozić vrijeme ne navodi eksplicitno, ali po svemu što je kazao jasno je da je u pitanju period nakon maja, a prije decembra 1942; Nisim Albahari i suautori *Predgovora* u Hozićevoj knjizi navode *početak 1943*; a, dakle, u ustaškoj tjeratici za Jozefom Albaharijem dat je precizan datum: *23. septembar 1942. godine*.

Nema razloga za sumnju u to da se ovo doista zbililo 23.9. 1942. godine, jer je dopis tešanjске Oružničke postaje sa tim datumom *sakupljanja Židova radi otpreme u logor* nastao svega četiri dana nakon zlodjela. A još je značajnije što je tjeratica izdata od samog počinitelja - koji ovakve zločine nije vršio stihijno nego planski i organizirano, o čemu je aparat NDH uredno vodio evidenciju.²⁷⁵

Jasno je da nema niti jednoga osnova za tvrdnju da su Jevreji iz Tešnja otpremljeni *krajem 1943. godine* i da se u potpunosti zatvara prostor za ionako beslovesnu spekulaciju o tome da je Mešić možda ipak nešto učinio kako bi ove ljude zaštitio dok je boravio u Tešnju. Naprotiv: Jevreji su iz Tešnja u smrt odvedeni 23. septembra 1942. godine - dok je Pavelićev do glavnik *stolovao* u ovom gradu...

Bio je to onaj dječak koji je prisustvovao dolasku prvih Jevreja u Tešanj, a to bjehu Nisimov djed *Šabetaj* i njegov brat *Moša*, pa o tome pisao u memoarima, a potom se preobratio u ustašku zvijer koja je sve Jevreje što ih je još u Tešnju bilo - poslala na pogubljenje.

U Tešnju je 23.9.1942. godine *konačno rješenje* bilo temeljito izvršeno: ovaj je grad tog dana bio *Judenfrei!*

²⁷⁵ *Velika župa Usora i Soli*, koja je izdala potjernicu za J. Albaharijem, bila je jedna od 22 velike župe koje su predstavljale *upravne oblasti* NDH na određenom području. Imala je sjedište u Tuzli, a obuhvaćala je kotare Doboj, Gračanica, Kladanj, Maglaj, Teslić, Tešanj, Tuzla i Zvornik. (Vidjeti: Jelić-Butić, 103-104. str.)

Potvrđuje se navedena Samardžijina konstatacija da je *u toku okupacije u Tešnju bilo malo ustaša*. Pa iako tu, dakle, nije na drastičan način egzistiralo stanje oličeno "u kombinaciji surove njemačke okupacije i zloćudne vladavine nacističkih kolaboracionista"²⁷⁶, one koji su spremni za zločine bilo je moguće angažirati iz druge sredine kako bi, u skladu sa nacističkim nalozima, u smrt bili otpučeni svi Jevreji i brojni Romi koji su živjeli u Tešnju. Stoga se ono što Samardžija kaže u nastavku iste rečenice - da je u Tešnju bilo *još manje ustaških progona i terorisanja stanovništva drugih vjera, naroda i narodnosti* - može prihvatiti samo u odnosu na pripadnike drugih etničkih skupina sa tešanjškoga prostora.²⁷⁷

A sve što je ovdje predočeno o paklu u kojemu su stradali (i) tešanjški Jevreji pokazuje da se nije radilo o nekakvom lokalnom incidentu nego da je posrijedi bio *sistem* - koji je Tauber opisao na slijedeći način: "Zakonska legislativa i upravni aparat ustaške vlasti učestvovali su u pripremi i provođenju Holokausta u Bosni i Hercegovini i izvršenju zločina genocida - Holokausta koji se ogledao kroz nekoliko faza: ekskomunikacija, koncentracija i eksterminacija Jevreja u Bosni i Hercegovini."²⁷⁸

276 Ovako je R. J. Donia imenovao ono čemu je bilo podvrgnuto Sarajevo. (Robert J. Donia: *Sarajevo. Biografija grada*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2006, 195. str.)

277 Prema podacima sa portala Jasenovca, u ovom logoru ubijeno je još i 9 tešanjških Bošnjaka i 3 Srbina. Objavljena je i knjiga u kojoj autor navodi 28 Bošnjaka iz Tešnja ubijenih u Jasenovcu. (Nihad Halilbegović: *Bošnjaci u jasenovačkom logoru*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 2006, 478-479. str.) On je, međutim, na popis bošnjačkih žrtava uvrstio i 19 Roma (iz porodica Beganović, Halikić i Musić, od kojih neka prezimena daje u iskrivljenom obliku), tako da se čini posve izvjesnim da je 9 tešanjških Bošnjaka stradalo u Jasenovcu. O stradanju srpskoga stanovništva na tešanjškom prostoru treba kazati i to da je Prva proleterska brigada 2.1.1943. oslobodila Teslić, a nakon što su se partizani 5. januara povukli - Nijemci i ustaše započeli su odmazdu za pretrpljene poraze. U Tesliću su uhapsili veliki broj ljudi i 9 od njih strijeljali, a koncem januara su folksdojčeri SS divizije "Princ Eugen" u tešanjškom selu Bobare uhapsili 11 Srba, odveli ih u Doboj, te ih po kratkom postupku osudili na smrt i strijeljali. Odmah potom u Mekišu kod Tešnja strijeljali su još 12 Srba. (Hozić, 76-77. str.)

278 Tauber: *Holokaust u Bosni i Hercegovini*, 534. str.

Kakve god da su se *olakotne okolnosti* za Mešića mogle pronaći²⁷⁹, usljed kojih 1945. godine nije, kao ostali *glavni ustaški zlikovci*, osuđen na smrt, pred sudom historije on ih ne može imati.²⁸⁰

U presudnom vremenu, kada je Nisim Albahari bio jedan od najistaknutijih pripadnika pokreta što je izvojevao obnovu bosanske državnosti, pet stoljeća nakon njena dokinuća, i onemogućio ono što Albahari imenuje *negiranjem istorijske i teritorijalne cjeline Bosne i Hercegovine* - Mešić, štaviše, i u posljednjem što je imao priliku kazati, na sudskom saslušanju 1945. godine, potvrđuje svoju suštinsku orijentaciju: "Kao Hrvatu, drago mi je bilo da je stvorena NDH, ali nikada nisam mogao pomisliti na to da će se u njoj izvršiti toliki zločini i da će ta država propasti. Radostan sam da Hrvatska dalje živi, jača i veća u novoj državi Jugoslaviji."²⁸¹

279 "Opravdano se pretpostavlja da su razlozi odluke Vojnog suda bile brojne intervencije Srba, Židova i Cigana, koje je on štitio", piše Kurtić (isto, 123. str.) - ne upućujući na izvor za te navodne *intervencije*. Ali, ipak, uzimajući zdravo-za-gotovo kojekakve priče o tome da su takve intervencije postojale, on kao zaključak iznosi svoj stav da se *opravdano pretpostavlja*, premda "je sudski proces bio sumaran, bez saslušanja svjedoka i izvođenja dokaza". (N. Kisić Kolanović, 146. str.)

280 Ove *olakotne okolnosti* u već navedenoj knjizi spominje Hasanbegović (337. str, 567. fusnota), kao i presudu Mešiću na 20 godina zatvora - što, međutim, ne odgovara istini. U saopćenju Vojnoga suda Druge armije, objavljenom u drugoj polovini juna 1945. godine u jugoslavenskoj štampi, stoji da su "glavni ustaški zlikovci" od strane engleske komande izručeni 17. maja, da je, po optužici "zbog veleizdaje i ratnih zločina", glavna rasprava izvršena 6. juna, nakon čega je izrečena i presuda u kojoj se za Mešića radilo o doživotnoj robiji, trajnom gubitku građanske časti i konfiskaciji imovine. (Vidjeti: Bogdan Krizman: *Pavelić u bjekstvu*, Globus, Zagreb, 1986, 26. str.) - Na drugome mjestu i Hasanbegović govori o doživotnom zatvoru za Mešića, ali tu pogrešno navodi da je Mešić pred sud izveden "18. svibnja 1945.", zatim dodaje da ga sud "proglašuje neuračunljivim i 'zaostalim čovjekom'", te da je umro "zlostavljan već 5. srpnja u zatvorskoj bolnici u Popovači". (Zlako Hasanbegović: "Iz korespondencije Adem-age Mešića uoči uspostave Banovine Hrvatske. Pismo Društva bosansko-hercegovačkih Hrvata u Zagrebu reis-ul-ulemi Fehimu Spahi i vrhbosanskom nadbiskupu Ivanu Šariću iz svibnja 1939.", *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 2008, br. 3, 973. str.)

281 "Saslušanje Adem age Mešića", 555. str.

Zarobljeni pripadnici ustaškoga vrha 1945. - prvi i drugi zdesna su doglavnici Mile Budak i Adem-aga Mešić

Radovao se, dakle, *vrli Hrvat* Adem-aga Mešić stvaranju NDH - koja će poništiti Bosnu i Hercegovinu, genocidnim aktom Bošnjake *pretopiti* u Hrvate²⁸², propisati i u velikoj mjeri izvršiti genocid nad Srbima, Jevrejima i Romima, kao i fizičku eliminaciju ogromnoga broja političkih protivnika, prije svega komunista kao organizatora i predvodnika oslobodilačke anti-fašističke borbe. A kad je ta čudovišna tvorevina *propala*, on je i dalje posvećen Hrvatskoj, sa tobožnjom nevjericom da su u NDH izvršeni *toliki zočini* - kao da ih nije svojim djelovanjem i sâm prouzročio...

282 Kako piše A. Miletić: "držeći se principa da je za utvrđivanje, da li su neke mere i akcije genocidne, bitna namera, odabrana su i objavljena takva dokumenta u ovoj knjizi hronološkim redom kako su nastala. Tako se na prvom mestu našao dokument ustaške NDH, a to je Zakonska odredba poglavnika Ante Pavelića od 30. aprila 1941. o rasnoj pripadnosti po kojoj su arijskog porekla i pripadnici islamske verske zajednice, tj. muslimanski narod su tim genocidnim aktom pretopili u Hrvate." (Antun Miletić: "Uvodne napomene", u: V. Dediđer i A. Miletić: *Genocid nad Muslimanima*, XXIV str.)

Jozef Albahari, drama i enigma

Doznali smo, dakle, da je Jozef Albahari iz Tešnja otišao u partizane - da bi se potom *obreo* u četnicima. Njegov se udes doima jedinstvenim, ni po čemu tipičnim, ali on, i takav, u svo- me jezgru ipak sadrži ilustraciju stradanja kojemu su Jevreji bili izloženi u zbivanjima što ih je donio smrtni kovitlac Drugo- ga svjetskog rata.

Prema *Imeniku*, Jozef je u školu upisan 13.6.1913, što bi trebalo značiti da je rođen 1906. godine, a to potvrđuje i nave- dena tjeratica u kojoj stoji da je Jozef tada (septembar 1942.) "star 37 godina". *Rodoslovlje* kazuje da je on peto od sedmero djece iz drugoga braka tešanjskog trgovca *Šabetaja*, koji se po- novo oženio nakon smrti prve žene Rifke - sa kojom je imao i si- na imenom Abraham, te se, dakle, razabire da je Jozef polu- brat Nisimova oca.

Ovdje je već navedeno svjedočenje dr. Sabetaja Roberta Pu- be Albaharija da je s njime u odlasku iz Tešnja prema Dubrov- niku na početku rata bio i *stric Josif*, a to je, izvan sumnje, upravo Jozef Albahari. I to je jedini podatak o njemu iz ratnoga vremena - do aprila 1942. godine kada je, kako piše Hozić, Jo- zef otišao u partizane i kod Teslića se pridružio Vrućičkoj četi, koja je potom prešla u četnike. Bio je to period u kojem su unu- tar NOP-a u krvi kulminirala zbivanja što su uzrokovana na- stojanjem da se partizanske i četničke formacije zajednički bo- re protiv okupatora. To je, međutim, rezultiralo tzv. pučevima što su ih četnici vršili u zajedničkim štabovima, likvidirajući partizanske oficire i preuzimajući potpunu komandu kako bi ovladali ustaničkim masama i pokret otpora usmjerili ka svo- me velikosrpskom političkom cilju. Pri tom su i sasvim otvore-

no surađivali sa ustašama, da bi se, na koncu, u potpunosti integrirali u okupatorske strukture i okrenuli borbi protiv NOP-a - u kojem su vidjeli svoga jedinog neprijatelja.

Međutim, ova su se zbivanja u Vrućičkoj četi - gdje je komandir bio Nedo Nedić, a politički komesar Edo Blažek - odvijala uz značajne specifičnosti. Tu nije došlo do puča, "u prvom redu zahvaljujući činjenici da su tamo, pored Blažeka, djelovali i Edhem Ajanović, Ćazim Golalić, Milenko Tešić, Miloš Pejić, Jozef Albahari, Zvonko Pejić, Ivan Kovaljeski i Simo Petrović-Tomić, a njima je bio sklon i komandir Nedo Nedić".²⁸³ Od četničkog vojvode Radoslava Rade Radića 25. aprila stigla je pismena naredba da se razoružaju svi komunisti i Bošnjaci, ali Nedić i Blažek odlučili su da postroje četui i da borcima kažu da mogu birati između četničkih i partizanskih jedinica, ili da stupe u Dobrovoljačku vojsku. Najviše boraca prešlo je tada u četnike, manja grupa Srba iz tešanjskoga sela Medakovo pristupila je Dobrovoljačkoj vojsci, a također nevelika skupina odlučila je ostati partizanska. Na čelu posljednjih bio je Blažek, a s njime su ostali Ajanović, Tešić, Pejić, Albahari, Kovaljeski i Petrović-Tomić. Svako je tada zadržao svoje oružje, a razvrstavanje je svima teško padalo, "pa je bilo i suza".²⁸⁴

Bez ikakvih smetnji, Blažekova grupa koncem aprila napustila je taj prostor i 40-tak dana lutala - bezuspješno pokušavajući da uspostavi vezu sa nekom partizanskom jedinicom, pa su se vratili u Vrućicu (selo kod Teslića) gdje su proveli oko mjesec dana. Nedić je, naravno, znao za njihov boravak, ali ne samo da protiv njih ništa nije poduzimao nego se i više puta s njima sastajao. U julu su Blažek i ostali krenuli prema Travniku, jer su saznali da tamo postoje partizanske formacije. Međutim, u Gluhoj Bukovici, selu na Vlašiću, u nekoj kolibi gdje su zanoćili - opkolili su ih žandarmi i otvorili vatru. Tada su poginuli Tešić i Pejić, Tešnjak Ajanović ranjen je i zarobljen (na koncu je ubijen u Jasenovcu), a Blažek, Kovaljeski i Petrović-Tomić uspjeli su da umaknu, pa su preko Jezera krenuli ka

283 Hozić, 63. str.

284 Advan Hozić: *Teslić u NOB*, Skupština opštine Teslić, 1985, 102. str.

Manjači, ali su naišli na veću grupu domobrana od čije je paljbe poginuo Blažek (1955. proglašen je narodnim herojem), dok su Petrović i Kovaljeski pobjegli.

Ove događaje Hozić je opisao u dvjema knjigama (*Tešanj i tešanjski kraj 1918-1945.* i *Teslić u NOB*), pa su oni i ovdje ocrtni prema njegovim podacima. Ali Jozefa Albaharija Hozić posljednji put spominje kada partizanska grupa krajem aprila napušta Vručicu, tako da ostaje enigma u kakvim je okolnostima on na koncu ipak pristupio četnicima, te se među njima isticao hrabrošću i, čak, stekao čin. Danon i Stošić, naime, o Jozefu donose i ovo: "Na spisku podnarednika zapadne Bosne, sačinjenom od komandanta Istaknutog dela Štaba Vrhovne komande na položaju Komande Jugoslovenske vojske u otadžbini, Pov. br. sl od 24. aprila 1944, među 25 podnarednika predloženih za unapređenje u čin narednika je i rezervni podnarednik Jozef S. Albahari. Jedinicama pokreta pristupio je 21. aprila 1942. U čin rezervnog pješadijskog narednika predložen je zbog *hrabrog držanja u borbi protiv neprijatelja.*"²⁸⁵

Krajem 1943. godine, konačivši sa svojom partizanskom jedinicom u Kalenderovcima kod Dervente, Judita Albahari saznala je da je Jozef dospio i do člana štaba zloglasnoga vojvode Radića. "Jedna postarija žena", kazuje Judita, "šapćući me upita: 'Odakle si, ćeri, sigurno si izdaleka, kako ti je ime?' Zbunih se, ali ipak ponosno odgovorih: 'Ja sam iz Krajine, a zovem se Albahari Judita!' [...]

I dok se unaokolo osvrkala, starica otpoče priču: 'Znaš, dete, ali nemoj nikome odati, ovde kod nas u štabu Rade Radića ima jedan čivutin iz Tešnja, prezime je ka' i tvoje, a vabe ga Jozevom!' Osluškujući moju reakciju, dok sam ja od svega toga bila potpuno ošamućena, upita me bih li pojela malo ljevače. 'Bih, bih', odgovorih ljubazno i pomilovah je po glavi. Dalji razgovor sa njene strane tekao je slobodnije. 'Pametan insan, dobro čeljade, svakom će u selu pomoći, a kaže da mu je u Tešnju sva vamilija pobijena! Vesela da je bar on od te naše silne familije u Tešnju ostao živ, rekoh starici: 'Znaš, majko, on je mom ocu

285 Danon i Stošić, 137-138. str.

brat od strica!' 'E, neka znaš, ćeri, ja ću mu od tebe uručiti pozdrav!' Sve mi to pomalo izgledaše čudno i zapitah što ode u četnike, a ne u partizane. Na to pametna starica odgovori: 'Znaš, dete, trebalo je glavu spašavati, a vođe ondan nije bilo partizana, četnici su ga privatili isto ka' svoga brata!' Poslije svega odlučih da mu napišem pisamce, da ga pozovem da bez imalo straha pređe u naše redove, za šta sam i pristanak štaba dobila!

Dani su prolazili, mi smo krstarili selima uzduž i poprijeko. Ljubopitljivo sam zagledala svako lice koje se prema nama kreće. Mislim da bih ga, po nekom iskonskom, familijarnom nagonu prepoznala. Nažalost, Jozef se nije pojavio. Ostala je vječna, nerazrješiva dilema: da li pisamce nije dobio, ili prijeći nije smio? Ipak, vjerujem u ovo prvo, seljanka ceduljicu nije smjela dati!"²⁸⁶

Judita svjedoči i o tome šta se sa Jozefom zbililo nakon oslobođenja: "Negdje u ljeto 1945. moj otac susreo je visokog partizanskog oficira Vranić Mirka. Bez imalo ustezanja saopšti mu: 'Znaš, Davo, ubili smo ti onog tvog rođaka Jozefa što je bio u četnicima, i to sekretar Štaba!' Na to će, također bez uvijanja, moj otac: 'E, pa, Mirko, niste ljudski postupili, on je kod četnika svoju glavu od ustaša spasio, a na kraju rata napustiti one koji su ti život spasili ne bi bilo pošteno ni čovječno!' Dalje navodi moj otac da je poslije rata hiljade i hiljade četnika pušteno kućama, pa nije ni moj brat ništa gori od njih bio!"²⁸⁷

Nekoliko godina potom Juditin otac David i majka Luna otišli su u Pribinić, selo kod Teslića, gdje je Jozef ubijen. "Zanoćili su", piše Judita, "i rado primljeni u jednu od seoskih kuća. Cio taj kraj tokom rata bio je četnički raspoložen, tako da je razgovor o Jozefu tata morao otpočeti polako i izokola." Tek kad mu je David predočio svoju ličnu kartu, domaćin je pristao da govori o Jozefu, a sutradan im je pokazao i grob. "Pod jednim usamljenim hrastom, uz samu ogradu od pruća, nazirala se omanja humka, bez ikakvog znamenja. Humka nije poglela,

286 J. Albahari-Krivokuća: *Moji susreti*, 17. str

287 Isto.

što je bio dokaz da ju je narod, vjerovatno potajno, obilazio. Moji grob opljeviše, zagradiše kamenčićima, mama okiti sa nekoliko poljskih cvjetova. Tata uz talet očita kadiš, poljubiše grob, te laka srca, mirni i spokojni, vratiše se svom domu."²⁸⁸

Na koncu, Judita ovako razmišlja nad sudbinom svojih rođaka - Jakobova sina Šaloma Mite, kojeg su ubili četnici, i Jozefovom: "Čudan je bio taj naš rat: na nepunih pedeset kilometara udaljenosti, dva brata, stričevića, Šalom i Jozef, bore se na sasvim suprotnim stranama. Jedan za drugoga sigurno znali nisu! Jozef bi Miti život spasio. Ali kako su skoro sve presude kod četnika išle po 'kratkome postupku' i po ličnom nahođenju, postojala je mala mogućnost da kao zarobljenik do Jozefa i stigne. U Jozefovom slučaju bilo je isto. Da je neko od partizana isljednika nas o tome obavijestio, Jozefovo prisustvo u četnicima bilo bi sigurno realnije prikazano. Ali rat je rat, on najčešće nosi nevine žrtve, dok zlikovci, vješto zakamuflirani, i dalje žive!"²⁸⁹

* * *

Jedini od Jevreja što ih je rat zatekao u Tešnju, Jozef je odlaskom u partizane uspio izbjeći da bude od ustaša uhapšen i sa ostalima odveden u smrt. Pristupio je potom četnicima, a ustaše su za njim kao Jevrejem raspisale potjernicu. Na kraju rata - strijeljali su ga partizani...

Da dramatični paradoks bude potpun, Jozef i izvjesni Pesah iz Dervente predstavljaju jedina dva slučaja sudjelovanja Jevreja u četničkim jedinicama. Pesah je poslije rata vrlo kratko odležao u zatvoru, a "sada se nalazi u Izraelu", kazuje Judita 1997. godine.²⁹⁰

No, Jozefu Albahariju kao da je bila *dosuđena* sasvim izuzetna kob, koja se nije mogla okončati ni njegovom smrću. Gotovo 55 godina nakon što je strijeljan - Sara Perera iz Zagreba,

288 Isto, 17-18. str. - *Talet*, ili *talit*, je muški molitveni ogrtač, a *kadiš* je posmrtna molitva.

289 Isto, 18. str.

290 Isto.

što se očitovala kao njegova nećakinja, svjedočila je za *Yad Vashem* da je Jozef stradao u Jasenovcu. I doista je riječ o kćerki Jozefova brata Arona i Rahele (rođene Montiljo, iz Bugojna), koju *Rodoslovlje* navodi kao Šariku. Rođena je 1923. i bila je udata za Dadu Pereru rođenog u Zagrebu 1914. godine. Živjeli su u Zagrebu, Dado je umro 1956, a Šarika 2010. godine.²⁹¹

JAD VAŠEM
 Ustanova za čuvanje sjećanja
 na mučenike i junake
 POB 3477
 Jerusalem
 Israel

LIST SVJEDOČENJA

ZAKON O SJEČANJU NA MUČENIKE I JUNAKE donesen 5713 - 1953 godine određuje u 2 članku.
 Zadatac Jad Vašema je okupiti u domovini materijal koji se odnosi na pripadnika židovskoga naroda koji su položili svoje živote, borili se i pobunili protiv nacističkoga neprijatelja i njegovih suradnika, te za ožekovječenje njihovih IMENA i imena zajednica, organizacija i ustanova razorenih stoga što su bile židovske.

POJEDINOSTI O ŽRTVI UPIŠITE SVAKU ŽRTVU NA POSEBAN LIST ŠTAMPANIM SLOVIMA

Fotografija žrtve
 Molimo napišite ime
 žrtve na poleđini

1. PREZIME	ALBAHARI
2. IME	ŠARIKA
3. RANJE PREZIME odnosno DJEVOJAČKO PREZIME	
4. DATUM RODENJA I Približna starost u vrijeme stradanja	oko 35 godina
5. ŠIFRA (zastupnik)	007 (M=MAJKA+P)
6. BRAČNO STANJE (zastupnik)	NEUDATA / NEUZENJEN (SINGLE) (MARRIED) UDATA / OŽENJEN (MARRIED) UDOVICA / UDOVAC (WIDOW)
7. MJESTO I DRŽAVA RODENJA	ZAGREB, SRB

8. ŽRTVINA MAJKA IME
 ŠARIKA DJEVOJAČKO PREZIME

9. ŽRTVIN OTAC IME

10. ŽRTVIN SUPRUŽNIK IME
 DJEVOJAČKO PREZIME SUPRUGE

11. STALNO MJESTO I DRŽAVA BIVŠAJA

12. MJESTO BIVŠAJA U VREMENE HOLONAUSTA

13. ŽRTVINO ZAVRŠNO IME

14. DATUM I GODINA SMRTI

15. MJESTO USMRICENJA
 OKOLNOSTI USMRICENJA

SVJEDOČIM:
 Ja, dolje potpisan/a (ime i prezime svjedoka) SARU PERERA
 Adresa svjedoka: ZAGREB, TRG ASTRUKARIMA 5
 Stupanj odnosa sa žrtvom (rođak / drugo): NEKAKIJA UNUKA

OVIM IZJAVLJAM DA MOJE SVJEDOČENJE PREMA SVEMU ŠTO MI JE POZNATO ODGOVARA ISTIN
 Mjesto i datum 8.6.1999. Polpis: Sara Perera

"... i njih ću primiti u Moju kuću i među moje židove te ime njihovo... neće biti odsječeno." Isaija, 56,5

Dokument sa portala *Yad Vashem* u kojem 8.6.1999. Sara Perera daje netačno svjedočenje da je Jozef Albahari ubijen u Jasenovcu

291 [https://billiongraves.com/grave/Sarika-Albahari-Perera/22058047?referrer=myheritage]

O ukupnom stradanju tešanjskih Jevreja

Na portalu Jasenovca evidentirano je 37 jevrejskih žrtava rođenih u Tešnju. *Yad Vashem* na svom portalu donosi 18 imena Jevreja rođenih u Tešnju, a pogubljenih u Jasenovcu, Staroj Gradišci, Đakovu, ili na nepoznatim lokacijama na jugoslavenskom području. Uz to, ovaj izvor daje informacije i o Jevrejima koji nisu rođeni u Tešnju nego u Žepču (Rahela *Olbahari*, za koju je jasno da je supruga Merkuša Albaharija, i Jozef Musafija) i Doboju (Blanka Albahari), ali Tešanj im je bio *stalno mjesto boravka* iz kojega su odvedeni i ubijeni. Informaciju o Esteri Pardo-Gaan i Nehami Levi - rođenim u Tešnju, a usmrćenim u Đakovu i sahranjenim na groblju u tom gradu - daje *El mundo Sefarad*, uz napomenu da je spisak "dobijen od strane Židovske općine Osijek".²⁹² Iz istoga su izvora i podaci o sestrama Rozi i Zlati Altarac - rođenim u Tešnju, a 1943. godine iz Splita odvedenim u beogradski logor Sajmište, pa odatle u Jasenovac gdje su pogubljene.²⁹³

Kad se sumiraju podaci - o Jevrejima rođenim u Tešnju i iz Tešnja odvedenim u logore, - o Jevrejima koji nisu rođeni u Tešnju, a iz Tešnja su otpremljeni na pogubljenje, te - o Jevrejima rođenim u Tešnju, a ubijenim u drugim mjestima u kojima su živjeli ili su iz njih odvedeni na stratišta, na kraju, nakon svih analiza i komparacija (pri različitim podacima prednost dajući *Imeniku* i *Rodoslovlju*, potom i portalu Jasenovca), sa sviješću da je potpuna pouzdanost ipak isključena, jer

292 [<http://elmundosefarad.wikidot.com/spisak-zrtava-fasistickog-terora-logora-dakovo>]

293 [<http://elmundosefarad.wikidot.com/spisak-od-121-jevreja-koje-su-nemci-i-ustase-iz-splita>]

valjda danas više i nije moguća, odvažavam se na to da, bez pretenzije na potpunu preciznost i konačnost, ponudim vlastiti spisak pobijenih Jevreja: 1) rođenih u Tešnju, i 2) iz Tešnja odvedenih u smrt neovisno o tome gdje su rođeni.

1. Albahari Abraham - otac Šabetaj, mati Rifka, rođen u Tešnju, ubijen u Jasenovcu 1942.
2. Albahari Avram Buki - Merkuš, r. 1924. u Tešnju, Jasenovac 1942.
3. Albahari Blanka - David Elazar, mati Berta djevojački Montiljo, r. 1890. u Doboju, muž Isak, živjela u Tešnju, Đakovo 1941. (*Yad Vashem*). "Blanka Elazar Albahari, stradala sa mužem Ichakom Sabetajom i petero djece."²⁹⁴
4. Albahari Braco - Jakob, 12 g, r. u Tešnju, Jasenovac 1942.
5. Albahari Braco - Merkuš, r. 1930. u Tešnju, Jasenovac 1942.
6. Albahari David - Isak, mati Blanka djevojački Elazar, r. 8.5.1914. u Tešnju, živio u Hrvatskoj, Jasenovac 1945.
7. Albahari Gedalja - Moša, r. 1887. u Tešnju, Jasenovac 1941. S njime je u logor deportovana i tamo pogubljena supruga Rifka, r. 1895. u Sarajevu, kćerka Jude, brata Gedaljina oca Moše.
8. Albahari Gidelj - Šabetaj, mati Rifka, r. 1908. u Tešnju, trgovac, Jasenovac 1942.
9. Albahari Hana - Abraham, mati Rahela, r. u Tešnju
10. Albahari Hilda - Merkuš, r. 1932. u Tešnju, Jasenovac 1942.
11. Albahari Isak - Šabetaj, r. 5.5.1888. u Tešnju (u *Imeniku* pogrešno stoji da je rođen u Žepču), u školu upisan 18.3.1901, završio 4. razred 1904, sin iz Šabetajeva drugoga braka, supruga Blanka djevojački Elazar. Živjeli su

294 [<https://www.facebook.com/SarajevoZaSvuRajuICijeliSvijet/photos/pb.381614865250015.-2207520000.1459154408./970850459659783/?type=3&theater>]

u Tešnju, pa u Sarajevu. Jasenovac 1942.²⁹⁵ Isakova kćerka Berta i sin Braco poginuli su u okolini Sarajeva kao partizani. Sin Samuel Buki preživio je rat kao nje- mački zarobljenik, po povratku oženio se Matildom Mu- safija s kojom je dobio kćerke Rikicu i Blanku. Samuel i Matilda umrli su u Sarajevu 1993.

12. Albahari Jakob - Abraham, mati Rahela, r. 1901. u Tešnju, Jasenovac 1942.
13. Albahari Jakob Bohor - Šabetaj, mati Rifka, r. u Tešnju, Jasenovac 1942.
14. Albahari Lotika - Jakob, r. 1933. u Sarajevu, Jasenovac 1942.
15. Albahari Mazalta - Musafija, r. 1900, Jasenovac 1942.
16. Albahari Menahem - Abraham, mati Rahela, r. 1899. u Tešnju, Jasenovac 1942.
17. Albahari Merkuš - Šabetaj, r. 1905. u Tešnju, Jasenovac 1942.
18. Albahari Monika - Bakar, rođen 1921. u Tešnju, Jasenovac 1942.
19. Albahari Mordehaj - Jakov, r. 1932. u Tešnju, Đakovo 15.9.1941. (*Yad Vashem*)
20. Albahari Moric - Abraham, mati Rahela, r. u Tešnju, Jasenovac
21. Albahari Mošo - Gidalj, r. 1887. u Tešnju, Jasenovac 1941.
22. Albahari Mošo - Šabetaj, mati Rifka, r. 1886. u Tešnju, Jasenovac 1943.
23. Albahari Rahela - Salamon Musafija, r. 1908. u Žepču, suprug Merkuš, Jasenovac 1942.
24. Albahari Regina - Abraham, mati Rahela, r. 1925. u Tešnju, Jasenovac

295 [<http://www.makroekonomija.org/bih/stradanje-sarajevskih-jevreja/>]

25. Albahari Renik - Šabetaj, r. 1929. u Tešnju, Jasenovac 1942.
26. Albahari Salamon - Šabetaj, mati Rifka, r. u Tešnju, živio sa porodicom u Koprivnici, u logoru stradali i žena, sin Jozef, te kćerka Mira, apotekarka
27. Albahari Solomon - Jakov, r. 1878. u Tešnju, supruga Lea, nema mjesta i godine smrti, ali se naznačava stradanje u Holokaustu na području Jugoslavije (*Yad Vashem*)
28. Albahari Sumbula - Šabetaj, r. 1927. u Tešnju, Jasenovac 1942.
29. Albahari Šabetaj - Abraham, mati Rahela, r. 1898. u Tešnju, Jasenovac 1942.
30. Albahari Šabetaj - Jakob, r. 1883. u Tešnju, Jasenovac (nema godine)
31. Albahari Šabetaj - Merkuš, r. 1914. u Tešnju, Jasenovac 1942.
32. Albahari Šabetaj - Moša, r. 1887. u Tešnju, Jasenovac 1942.
33. Albahari Zimbula - 30 g, suprug Jakob, Jasenovac 1942.
34. Altarac Isak Braco - Šalom, r. 1929. u Tešnju, Jasenovac 1942.
35. Altarac Mikica - Šabetaj Albahari, r. 1908. u Tešnju, Jasenovac 1942, suprug Šalom
36. Altarac Rifka Rikica - Šalom, r. 1932. u Tešnju, Jasenovac 1942.
37. Altarac Roza - Menahem, mati Sara Elazar, r. 1885. u Tešnju, domaćica, u logor Sajmište u Beogradu odveli je Nijemci i ustaše iz Splita 12.10.1943, odatle u Staru Gradišku gdje je ubijena 1943.
38. Altarac Šalom - Šabetaj, r. 1904, Jasenovac 1942.
39. Altarac Zlata - Menahem, mati Sara Elazar, r. 18.8.1896. u Tešnju, domaćica, u Sajmište odvedena iz

Splita 12.10.1943, odatle u Jasenovac gdje je ubijena 1944.

40. Atijas Merjama Mikica - Abraham Albahari, r. 1905. u Tešnju, Jasenovac 1942, suprug Mordo (Salamona) r. 1900. u Doboju, ubijen u Jasenovcu 1941.
41. Gaon Jakob - Isidor, r. 1906. u Tešnju, Jasenovac 1943.
42. Gaon Mošo - Isidor, r. 1903. u Tešnju, Jasenovac 1941.
43. Gelbhaus, Ema - Hinko, r. 1914. u Tešnju, učiteljica, živjela u Travniku, ubijena u Staroj Gradišci u februaru 1942. Otac Hinko (Adolfa) rođen u Travniku 1885. (bio je sreski geometar), ubijen u Jasenovcu 1942.
44. Levi Bulka - Šabetaj Albahari, mati Rifka, r. u Tešnju, živjela u Sarajevu, Jasenovac
45. Levi Nehama - Šabetaj Albahari, r. 1896. u Tešnju, kćerka iz drugog braka Nisimovog djeda, muž Sadik Levi, živjela u Sarajevu, nisu imali djece, ubijena u Đakovu 16.6.1942.²⁹⁶
46. Kabiljo Regina - Elias, r. 1915. u Tešnju, Jasenovac 1943.
47. Musafija Jozef Čučo - Mamillo, mati Rena djevojački Albahari, r. 1940. u Žepču, Jasenovac 1942.
48. Musafija Rena - Šabetaj Albahari, r. 1910. u Tešnju, suprug Mamillo, Jasenovac 1942.
49. Pardo-Gaan Estera - r. 1890. u Tešnju, ubijena u Đakovu 7.5.1942.

Okončavajući ovo razmatranje o stradanju *tešanjskih* Jevreja, izlišnim se čini tražiti riječi primjerenije od onih Josipa Albaharija Čuča iz 1977. godine, koje su kazane nakon što je on - kratko, ali sasvim dostatno da se to uvjerljivo razumije i

296 Podaci o datumu i mjestu rođenja, te o ocu i mužu: *Imenik i Rodoslovlje*; vidjeti i:

[<http://www.makroekonomija.org/bih/stradanje-sarajevskih-jevreja/>] - Tu je kao žrtva naveden i *Levi (Avram) Sadik, rođen 1903. Jevrej, ubijen od ustaša 1942. u logoru Jasenovac*, pa je ovo vjerovatno Nehamin suprug.

potresno doživi - opisao pogrom nad Jevrejima Sarajeva. Ma kako da su se te poruke u međuvremenu iznova višestruko ispostavile kao idealističke, odnosno utopijske, alternative im nema: "Ta teška i mučna prošlost pritiskaće još dugo humaniste, sociologe, istoričare, društvene radnike i sve poštene ljude, ali sistematsko ubijanje jevrejskog naroda, kao, uostalom, i miliona drugih naroda u svijetu i u našoj zemlji, stoji danas kao istina, i činjenica o onome što je bilo djeluje kao mora nad savješću čovječanstva. Osnovna pouka, koja se može izvući iz tih strašnih dana jeste ta - da svi narodi i poštene ljudi preduzmu sve što mogu da se organizuju i naoružaju bratstvom i solidarnošću - da se tako nešto više nikada ne ponovi."²⁹⁷

297 Albahari Čučo, isto.

Jevreji i Tešanj u NOB

Isrcpno proučavajući ulogu jugoslavenskih Jevreja u narodnooslobodilačkoj borbi, Jaša Romano sačinio je i opsežan popis Jevreja *učesnika NOR*. Sa njegova spiska prenosim bilješke o Jevrejima koji su pripadali oslobodilačkom pokretu, a bili su na različite načine vezani za Tešanj - iako nisu u njemu i rođeni. (Izostavljam profesora Freda Novačića Najfelda, učiteljicu Sarinu Atijas, apotekara Velimira Svećenskog, te ljekare Alfreda Nicka i Hajima-Bukusa Levija, jer sam o njima ovdje već pisao.)

"Fišbah Lava dr Jonas, lekar iz Sarajeva. Rođen 1901. u Falkenu (Rumunija). Medicinski fakultet završio 1927. u Zagrebu, a zatim specijalizirao internu medicinu. Po dolasku ustaša na vlast premešten u Maglaj u sastav ekipe za suzbijanje endemskog sifilisa. U NOV je stupio novembra 1944. Referent saniteta u Komandi mesta Tešanj; referent saniteta Banjalučkog partizanskog odreda; upravnik bolnice XXXIX divizije." (365. str.)²⁹⁸

298 Danon i Stošić za dr. Fischbacha kažu ovo: "U Sresku oblast Tešanj privremeno je raspoređen 30. septembra 1944." (isto, 369. str.), dakle nakon oslobođenja Tešnja. Konforti o njemu piše slijedeće: "Porodica Fischbach je stanovala u Travniku iako je Leibisch Fischbach bio stručni upravitelj pilane 'Ugar' na Turbetu. Sa suprugom Sosji imali su 5 djece, od koje je sin Jonas pohađao gimnaziju u Travniku, gdje je i maturirao, a studirao je medicinu u Zagrebu 1927. g. kamo je porodica iselila 1926. g. Specijalizirao je internu medicinu u Zagrebu i Sarajevu, po 6 mjeseci je studirao u Beču i u Parizu. Od 1932. je služio kao internista-liječnik Bolesničke blagajne 'Merkur' u Sarajevu. U tom vremenu se je oženio sa Blankom, kćerkom advokata Rafaela Saloma, sa kojom je živio do drugog svjetskog rata. Od jeseni 1941. i u 1942. je bio zatočen u Jasenovcu i Staroj Gradiški kao ljekar, odakle je bio poslan u Bosnu na

Dr. Jonas Fischbach

"Fišer dr Đuro, lekar iz Zagreba, rođen 1911. Po dolasku ustaša na vlast premešten u Bosnu u sastav ekipe za suzbijanje endemskog sifilisa. U NOV od 1944. Upravnik bolnice NOO Tešanj, a zatim lekar u XIX diviziji." (366. str.)

"Fišer-Lederer Samuela dr Klara, lekar iz Osijeka. Rođena 1908. u Šiklošu (Siklos Mađarska). Medicinski fakultet završila 1932. u Zagrebu. Po dolasku ustaša na vlast upućena u Odžak (Bosna) u sastav ekipe za suzbijanje endemskog sifilisa.

suzbijanje pjegavog tifusa. Žena Blanka je sa rodbinom uspjela pobjeći u Split, a od 1942. je otišla u Italiju i krila se je u nekom katoličkom samostanu neko vrijeme. Pošto se nije htjela da vrati u oslobođenu Jugoslaviju na poziv muža, razveo se je sporazumno, s time što je kćerka Rut pripala njemu i došla je ocu, dok se je majka preudala i iselila u Južnu Ameriku. Dr Jonas Fišbah je 1944. g. prebjegao partizanima i ostao kao vojni ljekar u NOV. Kao sanitetski pukovnik u Zagrebu je penzionisan i sada živi sa kćerkom (udatom) u Zagrebu. Od porodice Fišbah su preživjeli samo on i kćerka." (*Travnički Jevreji*, 104-105. str.) Po oslobođenju dr. Fischbach radio je na internom odjeljenju Glavne vojne bolnice u Beogradu. (Jonas Fischbach: "Ljubo Miloš: 'Hoću da pucam direktno u srpsko srce'", u: *Mi smo preživeli... Jevreji o holokaustu*, knj. 4, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 2007, 192. str; vidjeti i sjećanje Jonasove sestre: Berta Postružnik: "Halid Muftić - spasilac jevrejske porodice", *isto*, 283-290. str.)

U NOV je stupila novembra 1943. Upravnik partizanske ambulante u Tešnju." (366. str.)²⁹⁹

Dr. Klara Fišer-Lederer

"Herlinger M. dr Ivo, lekar iz Osijeka. Rođen 1896. u Karlovcu. Medicinski fakultet završio 1922. u Beču, a zatim specijalizirao otorinolaringologiju. Po dolasku ustaša na vlast premešten je u Doboj, a zatim u Tešanj i Teslić u sastav ekipe

299 Otac Klare Fišer bio je Samuel Lederer, činovnik na željeznici u Šiklošu, a majka Piroška, rođena Hiršler, domaćica. Klara je sa 15 godina došla u Osijek, gdje je završila srednju školu. Po završetku studija 1932. godine na Medicinskom fakultetu u Zagrebu zapošljava se u sanatoriju dr. Ive Herlingera u Osijeku, gdje upoznaje budućega supruga Otona Fišera, također ljekara. Kao i mnogi Jevreji ljekari iz Hrvatske, početkom rata bračni par Fišer odlazi u Bosnu na akciju suzbijanja endemskoga sifilisa. Određen im je bio Odžak, gdje Klara stiče ugled kod stanovništva. Prijateljstvo s nekim mještanima Odžaka zadržalo se i kroz mnoge decenije nakon rata. U Odžak dolaze ostali članovi obitelji Lederer i Fišer, što se pokazalo spasonosnim za njihovo preživljavanje Holokausta. U teškim uslovima života, u zabačenom mjestu, bez struje, u nedostatku hrane - Klara brine za brojnu familiju. Boravak u Odžaku prekinut je približavanjem borbenih sukoba između partizana i ustaša. Krajem 1943. godine Klara odlazi u partizane i s njima ostaje kao ljekar koji zbrinjava ranjenike sve do kraja Drugog svjetskog rata. Po oslobođenju vratila se u Osijek, gdje je umrla i sahranjena 1984. godine. ("Legendarna školska doktorica Klara Fischer rođ. Lederer /Siklos 1908 - Osijek 1984/", *Novi Omanut*, 2016, br. 1 /130/, 4. str.)

za suzbijanje endemskog sifilisa. Ubrzo se povezao sa partizanima i slao im lekove i sanitetski materijal, pa je bio zato neko vreme u ustaškom zatvoru. U NOV je stupio decembra 1942. Lekar u I prolet. diviziji; upravnik bolnice III korpusa; šef hirurške ekipe XVI divizije; šef hirurške ekipe III korpusa; vojni delegat u Zavodu za transfuziju krvi u Beogradu od kraja oktobra 1944. pa do kraja rata." (387. str.)³⁰⁰

"**Herlinger Ive Jordana**, učenica iz Osijeka, rođena 1928. Po dolasku ustaša na vlast otišla je s ocem dr Ivom Herlingerom u Doboj, zatim u Tešanj i Teslić. U NOV od decembra 1942. Bolničarka u bolnici I prolet. divizije; bolnici III korpusa; bolnici XVI vojvođanske divizije, a od januara 1945. na radu u Zavodu za transfuziju krvi u Beogradu." (387. str.)

"**Herlinger Ive Mira**, učenica iz Osijeka, rođena 1930. Po dolasku ustaša na vlast otišla s ocem dr Ivom Herlingerom u Doboj, zatim u Teslić i Tešanj, kamo je bio upućen u sastav ekipe za suzbijanje endemskog sifilisa. U NOV od decembra 1942. Bolničarka u bolnici I prolet. divizije; bolnici III korpusa; bolnici XVI vojvođanske divizije, a od januara 1945. na radu u Zavodu za transfuziju krvi u Beogradu." (387. str.)

"**Herlinger-Švarc Mavre Zlata**, domaćica iz Osijeka, rođena 1900. Po dolasku ustaša na vlast otišla sa mužem dr Ivom Herlingerom u Doboj, zatim u Tešanj i Teslić. U NOV od decembra 1942. Bolničarka u bolnici I prolet. divizije; bolnici III korpusa. Poginula 1944. prilikom četničkog napada na bolnicu III korpusa u Šekovićima." (387. str.)

"**Hiršler dr Slavko**, lekar iz Koprivnice, gde je rođen 1901. Medicinski fakultet završio 1926. u Zagrebu, a zatim specijalizirao stomatologiju. Po dolasku ustaša na vlast upućen u Tešanj u sastav ekipe za suzbijanje endemskog sifilisa. U NOV od februara 1942. Bio je na raznim sanitetskim dužnostima u sastavu V korpusa, a od 1944. šef zaraznog odeljenja bolnice V korpusa u Šipragama." (390. str.)

300 U ratu je poginuo njegov brat dr. Drago, a dr. Ivo je umro maja 1963. godine. (Levntal, 92. str.)

"**Kamhi Moric**, diplomirani veterinar iz Tešnja. Rođen 1915. u Sarajevu. Veterinarski fakultet završio 1941. u Zagrebu. U NOV je stupio 1941. u sastav partizanskih jedinica na teritoriji tešanjskog sreza. Bio je na sanitetskoj dužnosti. Krajem 1941. poginuo. Mesto pogibije nepoznato." (403. str.)

"**Peći Ljudevita Jelena**, domaćica iz Zagreba. Rođena 1905. u Sarajevu. Po dolasku ustaša na vlast prebegla u Teslić, a zatim u Tešanj. U NOP je stupila 1942. kao pozadinski radnik." (458. str.)

"**Peći Marka Ljudevit**, elektromehaničar iz Zagreba. Rođen 1874. u Pečuhu. Po dolasku ustaša na vlast prebegao u Teslić, a zatim u Tešanj, gde je svoju radionicu predao na upotrebu partizanima, u njoj je izrađivan alat za potrebe partizanskih jedinica." (458. str.)

"**Peći Ljudevita Ruža**, domaćica iz Zagreba. Rođena 1912. u Slavonskom Brodu. Po dolasku ustaša na vlast prebegla u Teslić, a zatim u Tešanj, odakle je stupila avgusta 1944. u NOV. Na radu u Komandi mesta Teslić, a zatim u Komandi mesta Prnjavor." (458. str.)³⁰¹

301 Ljudevit Peći umro je 22.10.1962, Ruža 11.12.1974, a Jelena 1977, i sahranjeni su na Mirogoju. - Vidjeti: [<https://billiongraves.com/grave/Ljudevit-Pe%C4%8Di/14128211#/>]

**NISIM ALBAHARI U PREDRATNOME
I RATNOM VREMENU**

U vremenu koje je, nakon sloma monološke optike (premda takva nikada suštinski nije postojala, jer, kako je kazao Antonio Gramsci, *u jednoj partiji uvijek je više partija*), stiglo dotle ne samo da relativizira istinu nego i da izjednačuje antifašiste Albaharijeva doba, odnosno organizaciju partizanske narodnooslobodilačke borbe od strane KPJ sa nacifašističkim ideologijama i na njima utemeljenim društvenim pokretima, njihovim zločinačkim praksama i individuama u njima - govoriti o Nisimu Albahariju za mene prvenstveno znači nastojati afirmirati univerzalne humanističke vrijednosti u posvemašnjoj poremećenosti svijeta u kojemu živimo. Stoga ovo i činim, makar se u načelu teško može prigovoriti stavu Olivera Milosavljević, nesumnjivo u rezignaciji zasnovanom, da bi bilo "danas bolje da antifašistička borba partizana, kao jugoslovenska i internacionalna, istorijski ostane Jugoslaviji kojoj jedino i pripada".³⁰²

Naravno da se ništa u ljudskoj prošlosti nije dosljedno odvijalo na crno-bijeloj matrici, da su sva zbivanja i svi individualni postupci do nerazmrsivosti složeni, da su rezultat prepleta nesagledivih silnica, da fizionomije imaju i svoja naličja... Ali ako se u novijoj povijesti balkanskih prostora konkretna situacija primaknula *manihejskoj* slici, onda se to nesumnjivo zbio u periodu 1941-1945. godine, jer su se tada protagonisti jednoga i drugog pola ipak jasno izdiferencirali, na šta, u bitnome, ne utiču geste pojedinaca ili nekih skupina koje su, u odsudnom smislu, pripadale jednoj strani, a činile stanovite

302 Olivera Milosavljević: "Rehabilitacija" [<http://www.marks21.info/antifaszizam/olivera-milosavljevic-rehabilitacija>]

iskorake ka drugoj - o čemu se, sa relativizirajućim intencijama, govorilo već i prije 47 godina³⁰³, kao što se piše i u novije vrijeme³⁰⁴. Drukčija se pitanja postavljaju o formama vladavi-

303 "Prvi alarm protiv progona Cigana došao je u prvoj polovici jula 1941. iz Tešnja", piše 1971. godine Muhamed Hadžijahić, pa iznosi da je u Sarajevu tada formirana *stručna komisija* koja je sačinila "elaborat u obranu Cigana koji bi onda bio predat njemačkim i ustaškim vlastima", a elaborat se zasnivao na tome "da se i tzv. bijeli Cigani imaju smatrati dijelom muslimanske populacije", te su, dakle, i oni *arijevci*. Ovaj elaborat predstavljao je svojevrzni "amandman" na *rasne zakone* Reicha i NDH, pa je, na taj način, zapravo, ova *stručna komisija* iskazala suštinsko prihvaćanje tih zakona. Autor ističe da se tom "akcijom za spasavanje Cigana postigao puni uspjeh", uz ogradu da ovo "ipak ne znači da i bosanskohercegovački Cigani nisu stradali uzevši u obzir pojedinačne slučajeve". Uz niz pitanja što se povodom ovoga teksta otvaraju, temeljni je problem u tome što izdvojiti jednu "genetičku skupinu" i priključiti je *odabranoj rasi*, a program u kojem su druge *skupine* predodređene za istrebljenje ničim ne dovoditi u pitanje - znači potvrditi ubilačke principe rasizma. Da paradoks bude potpun, glorifikuje se ovdje *alarm iz Tešnja*, pa se sve ovo već u naslovu imenuje *svjedočanstvom naše humanosti iz ratnih dana*. (Muhamed Hadžijahić: "Jedno svjedočanstvo naše humanosti iz ratnih dana", *Takvim*, 1971, 72-75. str. - Potpisano pseudonimom *Muhamed Džemaludinović*.) A upravo u sudbini tešanjskih Roma vidjeli smo istinski rezultat takvogoga *alarma*: "Sve njih, koje su uhvatili, ljude, žene i djecu, ustaše su otjerale u logor Jasenovac. Niko od njih više nije viđen. Sve su ih ustaše poubijale." (Hozić, 73. str.)

304 Na matrici istovjetnoj kao kod Hadžijahića zasniva se i relativizacija koju je američka historičarka Emily Greble-Balić izvela u svome posmatranju navodno *pojednostavljene*, pa i *crno-bijele* slike koja je stvorena na problemu "saradnje i otpora", tj. o tome "ko je saradivao sa neprijateljem, a ko pružao otpor". Naglašavajući da "pokušava shvatiti kontekst zašto su ljudi donosili odluke takve kakve su donosili", ona za jedan *primjer* uzima sarajevskoga gradonačelnika iz vremena NDH Mustafu Softića, te se na taj način odmah poništava autoričino pitanje opozitnosti *saradnje* ili *otpora*, jer biti tada na takvoj funkciji znači biti dijelom aparata ustaške države i ne znači, dakle, *saradivati* nego biti dio sistema, a pogotovo se ne može govoriti o *pružanju otpora* sa takve pozicije - bez obzira na neke Softićeve postupke o kojima autorica govori, pa i taj da je on postavio "srpskog dogradonačelnika i pet srpskih predstavnika u Gradsku općinu". (A svoju tvrdnju da je ovo učinio Softić kao gradonačelnik autorica sama obesmišljava tako što kasnije kaže da su *lokalni gradski zvaničnici* "uglavnom bili postavljeni od strane ustaša i Mini-

ne nakon 1945, pri čemu se godina završetka rata ponekada uzima i kao oznaka svojevrsnoga *epistemologijskog reza*, građanična između dva razdoblja³⁰⁵, ali time se ovdje ne bavim.³⁰⁶

Prioritetno mi je, dakle, da u našoj katastrofičnoj suvremenosti doprinesem očuvanju ideala s kojima su antifašisti, u samopožrtvovnoj borbi tokom Drugoga svjetskog rata, u Bosni i Hercegovini prije svega, predvodili oslobodilački pokret i spašavali ljudski sadržaj čovjekova svijeta. A kada je u ovome posrijedi Nisim Albahari - za mene je, dakako, i zavičajni razlog na najvišoj vrijednosnoj ravni.

starstva unutarnjih poslova".) Ni u ostalome što je iznijela - autorica nije tretirala NDH kao tvorevinu koja je nastala kao posljedica fašističke ideologije, nego je tragala za gestama koje pokazuju da je NDH "bila nevjerovatno komplicirana, da postojeća historiografija nije kompletna, i da mi, kao historičari, moramo preispitati šta mislimo o njoj". (Emily Greble-Balić: "Preispitivanje historije i historiografije Jugoslavije tokom Drugog svjetskog rata: slučaj Sarajeva", u: *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije. Zbornik radova*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2007, 163-172. str.)

305 Dražen Katunarić: "Revizija povijesti poezijom - Nekoliko bilješki o ustaškom revizionizmu", *Evropski glasnik*, Zagreb, 2016, br. 21. - Dostupno na: [<https://radiogornjigrad.wordpress.com/2017/01/03/revizija-povijesti-poezijom-nekoliko-biljeski-o-ustaskom-revizionizmu/>]

306 U bitnome, "dekontekstualizacija socijalizma manifestuje se kao uporno odbijanje da se u obzir uzmu polazne tačke jugoslovenske stvarnosti 1945. godine u smislu upoznavanja sa stvarnom alternativom komunističkim rešenjima, uz uvažavanje stvarne istorije, a ne na osnovu projekcije sopstvenih želja na prošlu stvarnost. Odustajanje od takvog pristupa i racionalan uvid u rešenja koja su nuđena od strane ondašnjih protivnika komunista lako bi pokazali da su alternative komunističkoj vlasti bile prožete nacionalizmom i šovinizmom, posedujući veoma tanak demokratski potencijal u pitanjima od suštinskog značaja. Možemo samo navesti da ogromna većina ondašnjih srpskih političara, na primer, nije mogla da zamisli makedonsku ili bošnjačku nacionalnu posebnost, a još manje crnogorsku, pa se vredi pitati kako bi izgledala demokratska građanska država u kojoj se guši nacionalna emancipacija čak tri naroda. Kada je reč o hrvatskim građanskim političarima, ideja potpunice nacionalne ravnopravnosti srpskog naroda u Hrvatskoj njima je izgledala ništa manje jeretička nego što je srpskim građanskim političarima izgledala ideja o nacionalnoj posebnosti Crnogoraca. (Milošević: "O antikomunizmu kao izvoru legitimacije", 77. str.)

Dječak iz Tešnja

Unuk *Šabetaja*, sin Abrahama i Rahele (djevojački Danon) - Nisim Albahari rođen je 28. januara 1916. godine u Tešnju³⁰⁷, "u sadašnjoj ulici Zibe Galijašević, odmah uz Gornju Čaršiju".³⁰⁸ Abrahama Albaharija Tešnjaci su zvali Mamin³⁰⁹, o čemu je mnoštvo svjedočanstava, a iz kazivanja Nisimove sestre Blanke, koje prenosi Drenka Ostojić-Levi, doznajemo da je Nisimov otac u Tešnju imao jednu trgovačku radnju mješovite robe, a, uz to, "bavio se izvozom drveta, suvih šljiva, kozije kože. Spadali su među bolje stojeće u čaršiji. Živjeli su u vlastitoj kući na 4 vode. Bila je to kombinacija bosansko-austrijske arhitekture. U prizemlju je bila magaza u kojoj se nalazila roba za radnju i gdje su poslovali hamali."³¹⁰

307 U Matičnu knjigu rođenih u Tešnju Nisim Albahari upisan je tek 28.7.1983. godine, kako tu stoji: "na osnovu pravosnažnog rješenja SUP-a Tešanj broj: 03-200-1-10/83. od 26.7.1983. godine".

308 Smail Terzić: "Heroj Nisim", u: *Sto godina učiteljstva*, 106. str. - Ova ulica danas nosi ime Enesa Galijaševića.

309 Tauber kazuje da je "skoro svaki gazda u čaršiji imao svoj nadimak na ladinu ili nekoj kombinaciji s bosanskim ili turskim jezikom i kako je bio poznat po tom nadimku, a ne po svom stvarnom imenu. Neki su dobijali nadimke po zanatima kojima su se bavili, neki po moralnim i drugim osobinama", a u priloženom *Ladino rječniku* on tumači da *mamparo* znači *zaštitnik, branilac*. Moguće je da je ovim slijedom nastao i nadimak Mamin, jer šta bi drugo bila glavna karakteristika čovjeka koji je imao tako brojnu porodicu kao Abraham nego da joj bude zaštitnik i branilac...? (Eli Tauber: "Sefardska usmena baština", u: *Jevrejskošpanski jezik u Bosni i Hercegovini*, 279. i 288. str.)

310 Drenka Ostojić-Levi: "Sjećate li se Blanke?", *Jevrejski glas*, septembar-oktobar 2016, br. 71, 15. str.

U jednome memoarskom zapisu iz 1987. godine Nisim Albahari govori i o neobičnoj brojnosti svoje porodice: "U septembru 1922. g. upisan sam u prvi razred Osnovne škole u Tešnju. Poveo me stariji brat po nagovoru majke koja je rekla: 'Vodi Nisima i upiši ga u školu da se ne vrzma po kući, makar ne imao punih sedam godina.' Bilo nas je mnogo male djece u kući, a moja majka rodila je sedamnaestoro djece. Ja sam bio deseto dijete po redu rođenja."³¹¹ Ipak, prema *Imeniku* je Nisim u školu upisan 6.9.1921. godine. Tu piše i da je rođen 1914. godine, što je, nema sumnje, navod koji je svjesno dat administraciji kako bi on mogao ranije biti upisan u školu.

Zgrada osnovne škole u Tešnju koju je pohađao i Nisim Albahari (srušena je 1970. i na tom mjestu izgrađen je hotel)

Upis djece Abrahama Albaharija u osnovnu školu (u *Imeniku*, kao i u nekim drugim slučajevima, on je ponekada evidentiran i kao *Avram*³¹²) omogućuje da se, pored Nisima, ustanove

311 Nisim Albahari: "Sudar pogledom sa upraviteljem škole Perom Miloševićem", u: *Sto godina učiteljstva*, 38. str.

312 Uzrok ove transformacije u tome je što je "čitanje hebrejskog rukopisa bez vokala (naročito kod nedovoljno educiranih) omogućavalo proizvoljnu interpretaciju ličnih imena. Karakterističan primjer je ime Abraham. Zbog čitanja hebrejskog slova 'B' i 'V' i nepisanja vokala, Abraham je u latiničnom pismu najčešće pisan kao Avram [...]." (Danilo Nikolić: "Lus Sefardis di Saraj tujvjernu sus sovrinombris /Nadimci kod sarajevskih Sefarda/", *Jevrejski glas*, april 2011, br. 49, 15. str.)

imena njih jedanaest. Tu, međutim, nema Hajima - iako je, kako ćemo vidjeti, izvjesno da je i on završio ovu školu. Pribrojivši i njega, te Morica koji je, bez podataka o godini rođnja, naveden u *Rodoslovlju*, utvrdio je slijedeći popis Nisimove braće i sestara: Šabetaj (rođen 1898.), Menahem (1899.); Mošo (nema podatka o rođenju, ali upisan je u školsku 1916/17, pa se može pretpostaviti da je rođen 1899.); Jakob (1901.); Moric; Salomon (1905.); Merjama (1905.); Hana (1911.); Samuel (1917.); Blanka (1919.); Hajim (1921.); David (1922.); Regina (1925.).

Nedostaju, dakle, podaci za troje, a u tekstu D. Ostojić-Levi stoji da su neka djeca Abrahama i Rahele umrla u mlađim danima, još dok je porodica živjela u Tešnju.³¹³

Iznoseći sjećanja na Peru Miloševića, učitelja i upravitelja tešanjske škole tokom njegova četverogodišnjeg osnovnog školovanja, Nisim piše da mu je Milošević u četvrtom razredu bio *neposredni učitelj*, te ga opisuje kao jako cijenjena čovjeka, autoritativnu osobu od znanja i obrazovanja, serioznu, uticajnu i "velike inteligencije koja je prevazilazila domen njegove profesije. [...] Mnogo je čitao, a u svom stanu je imao mnogo knjiga što mi je palo u oči, jer sam imao priliku da to vidim kada nas je kao đake odvodio do svoje kuće koja je imala divnu cvijetnu baštu u kojoj se nalazilo nekoliko pčelinjih košnica koje je on sa velikom ljubavi održavao. Građani Tešnja, kada ih je trala neka nevolja, odlazili su kod njega da se posavjetuju, što mu je stalno povećavalo ugled."³¹⁴

Zaključujući da u "analima tešanjske škole, koja je jedna od najstarijih u Bosni i Hercegovini, mora da svijetli njegovo ime i njegov period", Albahari iskazuje koliko mu je značilo to školsko doba u Tešnju, jer "smo mi od njega, našeg cijenjenog i poštovanog upravitelja, zaista naučili ono što ostavlja pečat za kasnije dane života".³¹⁵

313 D. Ostojić-Levi: "Sjećate li se Blanke?", II. dio, *Jevrejski glas*, decembar 2016, br. 72, 26. str. - U *Rodoslovlju* autorica kaže da su Abraham i Rahele imali trinaestero djece, a potom navodi imena njih dvanaest - koja se nalaze i na gore predočenom spisku.

314 Albahari, isto.

315 Isto, 38-39. str.

Dao je Albahari u tom tekstu i zanimljivu, toplu uspomenu iz svoga tešanjskog djetinjstva, koja zavređuje da bude prenesena u cijelosti:

"Pero Milošević nije nikad digao ruku na đaka niti je djecu kinjio. Sva djeca su ga poštovala, dobro učila i stidjela se da pred njim pokažu neznanje ili neposlušnost. Jednog dana u proljeće 1926. god. desio se neobičan slučaj koji mi je ostao u doživotnoj uspomeni. Na gradsko Vašarište, nedaleko od škole, stigao je putujući cirkus sa 'ringišpilom' - okretaljkom, sa verglom i svim drugim napravama, za djecu od neobične privlačnosti. Galama i muzika na daleko se čula. Ja sam sa još četiri dobra đaka otišao i buljio u okretaljku i slušao čarobne riječi vlasnika cirkusa kako izvikuje, hvali i poziva da se sjeda u korpe koje vise na lancima ili da se uzjaše na drvene konjiče, šarene i propete, koji se vrte u krug. Vrijeme je odmicalo i mi zakasnismo u školu više od dva sata. Kada smo stigli u razred, naš upravitelj bio je vrlo ljut. Pitao je: 'Gdje ste do sada?' Mi smo pognute glave kazali istinu, a on je izrekao dvije riječi - 'Baš na cirkusu.' Zvučalo je bolno, kao da je nešto mnogo izgubio, kao da smo mu nešto od srca otkinuli. Postavio nas je pored zida na strani učionice da stojimo na očigled svih đaka. Nešto je poluglasno za sebe govorio i nakon desetak minuta poslao nas da sjednemo na svoje mjesto.

Osjećali smo krivnju i bilo nam je teško što se upravitelj uznemirio. Sjedio sam u prvoj klupi; sav sam podrhtavao. Gledao sam pravo u upravitelja stalnim pogledom, a on na mene. Taj pogled mi je teško padao. Vidjelo se da je saosjećao sa mnom. Nastojao sam da ne zaplačem, a on je odjednom uzviknuo: 'Stisni, stisni!' Tada mi počеше suze niz obraz, više radi upravitelja, nego radi mene."³¹⁶

Smail Terzić piše da je Nisim otišao u Sarajevo kada je završio osnovnu školu "i imao nepunih jedanaest godina. To je bila želja njegovog oca Mamina, trgovca u Tešnju, koji je savjetovao Nisimu da ide na 'više' škole."³¹⁷ U prvi razred sarajevske

316 Isto, 39. str.

317 Terzić, isto.

Prve muške realne gimnazije Nisim je upisan u školskoj 1927/1928. godini (11 godina napunio je 28.1.1927.).

Porodica Abrahama i Rahele preselila se iz Tešnja u Sarajevo 1932. godine: prema *Imeniku*, 1. septembra tē godine Nisimova sestra Regina upisana je u tešanjsku osnovnu školu, a tu, u nedatiranoj bilješci, stoji i da se ona "odselila u Sarajevo", dok za njihova brata Hajima postoji informacija da, nakon završene osnovne škole, "1932. godine dolazi u Sarajevo gdje nastavlja gimnazijsko obrazovanje".³¹⁸

Već je kazano da nisu pouzdani podaci koje Kantić prenosi iz *kazivanja starijih Tešnjaka*. A oni su Kantiću govorili i to da je Abraham Albahari "u Tešnju počeo trgovati hodajući sa korpom po Čaršiji. Kasnije je kupio jedan mali ćepenak, a kada je, tridesetih godina, selio iz Tešnja u Sarajevo, ovdje je prodao kuću i nekoliko dućana, jedan do drugog, na Gornjoj čaršiji."³¹⁹ Međutim, prema svjedočenju Blanke Albahari, koje je zabilježila D. Ostojić-Levi, porodica je i nakon odseljenja ljeti dolazila u Tešanj, a Nisim, Samuel i Blanka roditeljsku kuću u Tešnju prodali su poslije rata.³²⁰ To potvrđuju i podaci iz tešanjškoga Zemljišnoknjižnog ureda: 2.11.1946. godine kuću je od njih troje kupio Muho Mehinagić.³²¹

Nema sumnje da je ovdje posrijedi poznati stereotip o bogatom Jevreju. A *stariji Tešnjaci* kazivali su i to da je Nisim "često pričao kako je njegov otac, u ovoj brojnoj porodici, uveo jedan 'primamljiv' vid štednje. Pred večeru okupio bi on djecu, i svakom od njih koji neće večerati dao po 'petaka'. Ujutro, međutim, svi koji su htjeli doručkovati trebali su platiti po 'petaka'."³²² Stvarnō ekonomsko stanje ove porodice raskriva se i kroz kazivanje još jednoga *starijeg Tešnjaka* - da je Abraham Albahari njegovu ocu "ostao 600 dinara dužan po odseljenju u

318 Mišo Grđić: "Hajim Albahari", u: *Otrgnuti od zaborava*, 17. str.

319 Kantić, 73. str.

320 Ostojić-Levi, II. dio, 28. str.

321 Gruntovni uložak br. 4339. - Tu je registrirano i da je ovu kuću Abraham Albahari 17.6.1912. godine kupio od Adem-age Mešića.

322 Kantić, isto.

Sarajevo", a da je Abraham taj novac vraćao tom Tešnjaku dok je ovaj bio na školovanju u Sarajevu.³²³

Albahari koji su već bili nastanjeni u Sarajevu živjeli su na Alifakovcu, pa je i Abraham u tom dijelu grada imao kuću.

Reklama za trgovinu Arona Albaharija, polubrata Nisimova oca (iz *Godišnjaka La Benevolencije i Potpore* - Sarajevo, 1933.)

Do preseljenja porodice Nisim se vraćao u Tešanj i sudjelovao u životu rodnoga grada, te i u inicijativi za osnivanje TOŠK-a; bio je i prvi golman ovoga nogometnog kluba koji je prve utakmice igrao u ljeto 1930. godine. Objavljena je i njegova izjava o tim događajima:

"Kao četrnaestogodišnjak, đak trećeg razreda Gimnazije, u zajednici sa svojim vršnjacima i sa nešto starijim drugovima, imao sam udjela u pokretanju inicijative da se u Tešnju organizuje nogometni klub. Glavni akteri tada su bili: Aljo Šehagić, Pero Marković, Smail Širbegović, Huso Dolamić, Ašir-aga i Mujaga Mujčić, Hakija Srkalović i drugi. Začuđujuće je bilo to što su stariji ljudi u Tešnju bili strastveni navijači. Prvi, početni tim pod nazivom TOŠK sačinjavali su slijedeći igrači: trener i vođa navale bio je Aljo Šehagić, bekovi Mustafa Bešlagić, Rašid i Muhamed Đonlagić, Huso Dolamić, Rašid Deljkić, Esad Jusufović, a krila su bili Perica Marković i Smail Širbegović, golman sam bio ja, a mene je zamijenio 'Bešlo', pa je onda na

323 Isto, 81. str.

gol došao Rašid Deljkić. Ja sam neopaženo uzimao platno iz radnje moga oca, od kojeg smo pravili potkoljenice i golman-ske koljenice, a kasnije - građani su počeli izdašnije da pomažu, jer je to bio jedini klub na općini. Drugarstvo je bilo na velikoj visini. Sjećam se jedne prilike kada nam je jedan navijač iz Raduše, čijeg imena se sada ne mogu sjetiti, poklonio dva se-peta trešanja i nekoliko somuna."³²⁴

Tim TOŠK-a 1930, golman Nisim Albahari - stoji drugi zdesna

Osim informacija o nekim zbivanjima i njihovim akterima, u prethodnim se Albaharijevim sjećanjima na učitelja Miloševića i na osnivanje TOŠK-a odražava aroma davnoga, nestalog svijeta, a, što je najznačajnije, i najljepše, i njegova svijetla emocija spram tešanjskoga djetinjstva - koje ga je primarno formiralo, makar da je to tada bila, kako i sam kaže, "relativno zabačena i učmala sredina"³²⁵. Dodatnu sublimnost svemu daje činjenica da on ovo kazuje iz svoje pozne životne dobi...

324 Hasan Brkić: "TOŠK - od općinske do Premijer lige BiH", *Tešanjski almanah*, I, 2000, br. 1, 231. str.

325 Albahari, isto. - Ali on piše da ni u Sarajevu, i 15-tak godina kasnije, nije bilo mnogo bolje: "U ekonomskom pogledu, u opštoj zaostalosti, u predratnom Sarajevu je bio, zaista, težak život. Pečat društvenoj atmosferi davala je zaostala privreda (nerazvijena industrija sa jako naglašenim zanatsko-esnafskim oblicima proizvodnje), a društveni odnosi bili su, još uvijek i u velikoj mjeri, opterećeni feudalnim shvatanjima i psihologijom sitno-sopstveničke uskogrudnosti i čaršijskom gramzivošću." ("Od aprilskog rata do ustanka", 10. str.)

U gimnaziji i naprednoj omladini

Nisim Albahari i sâm priznaje: "Moram odmah istaći da nisam pripadao grupi boljih đaka, pa mi se najviše usjeklo u sjećanje da se u našoj gimnaziji moralo mnogo učiti ako se je težilo 'proći'." ³²⁶ I doista, kao đak sarajevske Prve muške realne gimnazije oscilirao je u uspjehu: bio je i *dobar* i *vrlodobar*, kako u kojem razredu, te je, tako, na kraju četvrtoga razreda usljed vrlodobrog uspjeha oslobođen polaganja *nižega tečajnog ispita*. ³²⁷ Ali znao je biti i među lošijima, pa je, na primjer, 1933. godine kao đak šestoga razreda upućen na popravni ispit iz historije. ³²⁸

No, kako se u Tešnju zbivala njegova prvotna dječeačka socijalizacija, kroz osmogodišnje školovanje u sarajevskoj gimnaziji, posebno u višim razredima, Albahari je doživljavao svoje mladalačko sazrijevanje i formiranje fundamentalnih spoznaja o svijetu općenito, kao i o tadašnjoj društvenoj zbilji. Istovremeno se odvijalo kristaliziranje njegovih stajališta, te svijesti o potrebi izravnoga političkog angažmana - za šta je, nesumnjivo, kao ličnost bio izrazito predisponiran.

Vrijeme je to narastajućih snaga fašizma i nacizma u Evropi. Napadom na Etiopiju 1935. godine Italija započinje osvaja-

326 Nisim Albahari: "Neka sjećanja iz života moje generacije za vrijeme školovanja u Prvoj muškoj realnoj gimnaziji u Sarajevu", u: *Spomenica 75-godišnjice Prve gimnazije u Sarajevu (1879-1954)*, Odbor za proslavu, Sarajevo, 1955, 25. str.

327 *Trideset i šesti izveštaj Prve muške realne gimnazije u Sarajevu objavljen 1931 godine*, Sarajevo, 1931, 24. str.

328 *Trideset i osmi izveštaj Prve muške realne gimnazije u Sarajevu objavljen za školsku godinu 1932/1933*, Sarajevo, 1933, 62. str.

nja u Africi i na Mediteranu, njemačka vojska 1936. ulazi u demilitariziranu Rajnsku oblast, zbiva se i njemačko-talijanska intervencija na strani fašističkih pobunjenika u Španiji: "fašističke sile su započele pohod protiv komunizma i 'svih demokratskih i naprednih snaga kao i protiv demokratskih buržoaskih država'."³²⁹

Na unutarnjem planu - vladajuća politika Kraljevine Jugoslavije tada lavira između moći zapadnih zemalja i tzv. *sila osovine*, što je, kako je Albahari o tim zbivanjima pisao 1977. godine, "sve više povećavalo neposrednu opasnost za državni integritet i samostalnost zemlje. Tako su, stavljajući se sad na stranu jednih, sad na stranu drugih, odnarođeni vlastodršci, oslanjajući se na najreakcionarnije snage u zemlji i rukovođeni sebičnim interesima, omogućili prodiranje fašizma, razvijanje fašističke propagande i petokolonaških organizacija, kao i špijunskih agentura koje su imale sve više uticaja u vrhovima države i vojske. To je išlo na ruku imperijalističkim planovima Hitlerove Njemačke i Musolinijeve Italije."³³⁰

U Njemačkoj je nacizam došao na vlast u januaru 1933, a KPJ je na svojoj četvrtoj konferenciji, održanoj u Ljubljani decembra 1934. godine, otvorila put stvaranju širokoga antifašističkog narodnog fronta i uključivanja komunista u borbu za ostvarivanje svakodnevnih ekonomskih i političkih interesa radnika i seljaka. "Bio je to početak zaokreta u politici KPJ s kursa 'klasa protiv klase' na kurs masovnog demokratskog i revolucionarnog pokreta. Orijentacija KPJ na stvaranje Narodne fronte, u koju se pozivaju i druge političke snage, nosila je u sebi i tendenciju napuštanja sheme sa dvije etape revolucije."³³¹

U ovome je od velikoga značaja bila i *plenarna sjednica CK KPJ* održana u Splitu 9-10. juna 1935, a na petoj konferenciji,

329 Dušan Bilandžić: *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918-1985*, III dopunjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1985, 34-35. str.

330 Albahari: "Od aprilskog rata do ustanka", 8. str.

331 Bilandžić, 35. str.

održanoj 19-23. oktobra 1940. godine u Zagrebu, KPJ je definitivno izgradila vlastitu platformu, saobraznu jugoslavenskoj stvarnosti i vremenu - koje je, izvjesno, već bilo ratno. Osnovno je to što je KPJ tada pozvala na konstituiranje narodnoga antifašističkog fronta za odbranu zemlje kao imperativa komunista, te što u dokumentima i rezoluciji konferencije nema proklamacija o *dvjema etapama revolucije*: buržoasko-demokratskoj i proleterskoj koja, po modelu oktobarske revolucije u Rusiji 1917. godine, nastaje prerastanjem prve etape u dru-³³²gu.

Tih se godina i u Sarajevu intenzivno osjećaju društvene protivrječnosti, pa politička i klasna borba poprima sve oštrije forme. O zbivanjima u gimnaziji Albahari je 1955. godine objavio tekst *Neka sjećanja iz života moje generacije za vrijeme školovanja u Prvoj muškoj realnoj gimnaziji u Sarajevu*. Opisujući ukupnu situaciju u školi, na koju su se snažno reflektirale dramatične podvojenosti tadašnjega društva, on tu, uz ostalo, govori o oblicima rada *fronta napredno orijentirane omladine* koji je u gimnaziji rastao i stalno jačao. S njime i Albahari rano dolazi u kontakte, i sudjeluje u različitim kulturnim, sportskim i političkim akcijama, pa tako i u školskoj književnoj družini *Omladina* - zabranjenoj od uprave škole zbog socijalne li-

332 "Na osnovi analize partijskih dokumenata u razdoblju od sredine 30-ih godina do sloma Jugoslavije", piše Bilandžić, "mogla bi se ovako skicirati politička platforma KPJ: organiziranje radnika, seljaka, inteligencije protiv reakcionarnog režima Kraljevine Jugoslavije kako bi se ostvarila demokratska, ekonomska i socijalna prava za radnike i seljake, a nacionalne slobode za sve narode i narodnosti Jugoslavije. Ta platforma strukturalnih revolucionarnih promjena uključivala je i zahtjev i poziv KPJ za formiranje N[arodne] F[ronte] u borbi za odbranu nezavisnosti zemlje, a protiv fašističke agresije preko koje se revolucionarni radnički pokret uključuje u svjetsku frontu borbe protiv imperijalizma. Po logici klasnih interesa, buržoazija je odbila suradnju s KPJ. Građanske su stranke sve vrijeme znale samo jedan stav: s komunistima ne treba pregovarati, njih treba progoniti. Međutim, po logici klasnih i nacionalnih interesa program KPJ će postepeno privući široke narodne mase, a izolirati reakcionarne i konzervativne društvene snage. Bit će to put koji će na vlast dovesti radničku klasu i KPJ, a ne doktrina 'munjevitog' i čistog 'klasnog' rata između proletarijata i buržoazije." (Isto, 40. str.)

terature koju je grupa općenito popularizirala, a konkretna *likvidacija* sekcije zbila se zbog afirmacije života i djela Maksima Gorkog.³³³

Dolazi tada do žestoke političke diferencijacije i među đacima u gimnaziji, do razvijanja žučnih diskusija, sukoba, katkada i do tuča. "U periodu moga školovanja najbolje organizovana grupa bila je jedna manja grupa klerikalno nastrojenih đaka koja se vrlo često sastajala i širila profašističku propagandu. Iz redova ovih đaka regrutovao se u periodu rata jedan broj ustaških funkcionera i zločinaca. Iza ovih, u stvari, stajao je vrlo reakcionarni katolički kler koji je, kako je već poznato, vršio svoju razornu petokolonašku ulogu i trovao ovu omladinu. [...] Grupu klerikalne omladine pomagali su posve neznatni po broju ljotićevci, koji se u suštini nisu razlikovali od njih."³³⁴

Nakon što je opisao brojne probleme u kojima je djelovala gimnazijska *napredna omladina*, jer su njene aktivnosti bile strogo nadzirane, zatim i stalnu suradnju sa pripadnicima studentske organizacije (iz koje apostrofira Slobodana Principa i Pavla Goranina), Albahari zaključuje: "Pored svih poteškoća u kojima se tada radilo, pokazalo se da trud napredne omladine i njihovih profesora nije bio uzaludan. Stalno je rastao broj đaka čije se antifašističko uvjerenje učvršćivalo kroz mnoge akcije i događaje. To je u teškim danima okupacije zemlje 1941. godine nedvosmisleno opredijelilo mnoge đake naše gimnazije da se svrstaju u redove boraca koji su s oružjem u ruci branili zemlju od okupatora i njegovih slugu, a dobar broj od njih nesebično je žrtvovao i svoj život za slobodu svoga naroda."³³⁵

Ovaj Albaharijev tekst protkan je i antrfileima - kratkim portretima, i tekstualnim i fotografskim, deset narodnih heroja koji su pohađali sarajevsku Prvu mušku realnu gimnaziju:

333 Albahari: "Neka sjećanja", 27-28. str.

334 Isto, 27. str. - Na drugome mjestu Albahari piše da je *petokolonaška aktivnost* vršena "od sveštenstva svih konfesija". ("Od aprilskog rata do ustanka", 10. str.)

335 Isto, 30. str.

Miljenko Cvitković, Rudolf (Rudi) Čajavec, Petar Dokić, Jusuf Džonlić, Pavle Goranin, Milić Keljanović, Ognjen Prica, Vladimir Tomanović, Vojo Todorović i, naravno, Nisim Albahari.

U gimnaziji je Albahari primljen u SKOJ, a 1935. godine i u KPJ. Koliko su tada uslovi za prijem u Partiju bili rigorozni, može se pretpostaviti ako se iznese podatak da je ona koncem 1934. godine u cijeloj Jugoslaviji imala svega 2.828 članova.³³⁶ S početka okupacije 1941. godine u Sarajevu je bilo 279 članova Partije, što je utvrdio upravo Albahari, a i takav broj posljedica je partijske odluke, donesene pred dizanje ustanka, da se izvrši "izlazak iz prestroge zatvorenosti, jer bio je veliki broj onih koji su ispoljavali spremnost da se bore u prvim redovima pokreta"³³⁷, ali komunisti su, "usljed neprevaziđenih mjerila,

336 Bilandžić, 34. str. - Treba, međutim, imati na umu da je u početku ilegalnoga perioda - nakon državne zabrane njena djelovanja 1921. godine - KPJ sa 65.000 pala na oko 1.000 članova. (Isto, 30. str.)

337 Albahari: "Od aprilskog rata do ustanka", 51. i 66. str. - "Nacionalna struktura članstva", piše on, "odražavala je politiku Partije da u svoje redove uključuje pripadnike svih naroda i narodnosti. To se najbolje vidi iz ovih podataka: u gradskoj organizaciji - 93 Srbina, 63 Muslimana, 54 Hrvata, 61 Jevrej i 8 ostalih [...]" (Isto, 66. str.) Svoj spisak od 279 članova Albahari je sačinio konsultirajući "nekoliko desetina preživjelih aktivista Partije iz perioda april-juli 1941. godine" (isto, 60. str.), ali Iso Jovanović ustvrdio je 1957. da je članova KP u Sarajevu pred rat bilo preko 100, a pred početak ustanka oko 180 (vidjeti: Budimir Miličić: "Organizacioni razvoj i idejna strujanja u mjesnoj organizaciji KP Sarajeva 1937-1941. godine", u: *Četvrta i peta konferencija KPJ za Bosnu i Hercegovinu u istorijskom razvitku revolucionarnog pokreta 1938-1941. Zbornik radova sa naučnog savjetovanja održanog u Mostaru 5. i 6. oktobra 1978. godine*, Institut za istoriju i Komisija Predsjedništva CK SK BiH za istoriju, Sarajevo, 1980, 386. str.), dok je Uglješa Danilović 1976. godine pisao da je "partijska organizacija u Sarajevu u početku 1941. godine brojala oko 300 članova" ("Razvoj partijske organizacije u Sarajevu u periodu 1937-1941.", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 1, 165. str.). Prema Avdi Humi, u cijeloj Bosni i Hercegovini Partija je neposredno pred rat "imala nešto više od 800 organizovanih članova, oko 200 skojevaca i veliki broj simpatizera" ("Razvitak ustanka u istočnoj Bosni i borba Partije za bratstvo i jedinstvo naroda i jedinstvo ustaničkih redova", u: *Istočna Bosna u NOB-u*, knj. 1, 77. str.), a Rasim Hurem navodi da je Partija tada u Bosni i Hercegovini imala oko 830 članova, "od čega u B. krajini oko

propustili da u svoje redove uključe, naročito nakon okupacije, veliki broj istomišljenika, spremnih i sposobnih na izvršavanje svakog zadatka, što su oni djelom svakodnevno i dokazivali"³³⁸.

Po završetku gimnazije Albahari je radio u Sarajevu kao privatni namještenik - knjigovodstveni službenik, istovremeno nastavljajući revolucionarnu aktivnost.

180 i u Hercegovini oko 140. Izlazi da je u istočnoj Bosni, te u srezovima Travnik i Livno, bilo u to vrijeme oko 500 članova KPJ. Od ukupno 830 na selo je otpadalo svega 178 članova KPJ organizovanih u 29 ćelija." (*Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine*, Svjetlost, Sarajevo, 1972, 53. str.)

338 Moni Finci: "Sarajevo 1941. godine", u: *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, "Veselin Masleša", Sarajevo, 1973, 408-409. str.

Do podizanja ustanka

Poseban značaj za širenje antifašističkih i patriotskih ideja u sarajevskoj jevrejskoj omladini imala je Jevrejska radnička omladinska zajednica *Matatja* (osnovana 1923. godine). KPJ je, naime, stvarala uporišta u legalnim organizacijama, te je u njih stoga upućivala svoje članove. Moni Finci, koji je u ovom društvu od početka 1936. bio *prvi sekretar* i *pročelnik kulturne sekcije*, opisao je 1976. partijsko djelovanje u *Matatji* do okupacije zemlje i zabrane rada društva u aprilu 1941. godine. On kazuje o predratnom uticaju društva, ističući "jačanje snage, masovnosti i popularnosti 'Matatje' na sve određeniju borbenu orijentaciju jevrejske radničke omladine i njenu pozitivnu društvenu ulogu"³³⁹, a pri kraju teksta donosi riječi *prvoga sekretara* i *pročelnika kulturne sekcije* (dakle vlastite) izrečene na glavnoj skupštini *Matatje* 25.4.1940. godine koje su i u tadašnjoj štampi objavljene:

"Na ovoj grudi, gdje naši preci žive preko četiri stoljeća, mi osjećamo da smo u svojoj zemlji i otadžbini. Nema sumnje da će jevrejska omladina, u času kad domovina to zatraži, s ljubavlju i požrtvovanjem braniti zemlju."³⁴⁰

Na drugome mjestu Finci je svjedočio da je Partija koncem 1934. godine s njime u *Matatju* uputila Eliezera Lezu Pereru, Urija Šnetrepla i Nisima Albaharija - "koji su ranije djelovali u cionističkom pokretu i bili iz njega isključeni".³⁴¹ Romano piše

339 Moni Finci: "O radu u »Matatji«", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 1, 575. str.

340 Isto, 576. str. - O *Matatji* vidjeti i: Avram Pinto: *Jevreji Sarajeva*, 148-149. str.

341 Moni Finci: "Djelovanje KPJ u kulturnim i sportskim društvima i organizacijama u Bosni i Hercegovini između dva rata", u: *Naučni skup*

da je Albahari bio jedan od najagilnijih partijskih oslonaca u *Matatji*³⁴², a da je pred rat u redovima tog društva bilo oko 400 skojevaca i članova KPJ.³⁴³

Podatak da je Albahari pripadao cionističkom pokretu, koji je imao za cilj stvaranje jevrejske države na tlu Palestine³⁴⁴, kazuje da se i on u početku kolebao, ali i da je već kao izrazito mlada osoba donio ključne životne odluke. Nakon Prvoga svjetskog rata, "kojim su se u Evropi završili određeni procesi u smislu nacionalnog buđenja, odnosno ujedinjenja - tzv. 'jevrejsko pitanje' nije više stvar samo teoretskih preokupacija uskog kruga jevrejske inteligencije nego se njegovim konkretnim rješenjem bave i dva izlaza nalaze ideolozi, entuzijasti i borci kojima pripada gro jevrejske omladine".³⁴⁵ Albahari je pripadao mnogobrojnijim bosanskohercegovačkim Jevrejima koji su, imajući "pred očima i svu težinu položaja mnogomilionskih jevrejskih masa, naročito u istočnoj Evropi, zatim činjenicu da je Oktobarska revolucija u Rusiji, proklamujući humane parole i platforme, isticala i već ostvarivala određena rješenja i, najzad, da je proces nadiranja fašističkog uticaja, a time i rasizma i antisemitizma u Evropi, išao neuporedivo bržim tempom nego što se moglo očekivati", odabrali put socijalizma kao opće-

Radnička klasa i KPJ u borbi za socijalizam u Bosni i Hercegovini. Povodom 50-godišnjice Saveza komunista Jugoslavije 6. i 7. novembra 1969., ANUBiH, Sarajevo, 1970, 182. str.

342 Romano, 41. str.

343 Isto, 216. str.

344 "Za razliku od židovskog pokreta *Habat Cion* (Ljubav prema Cionu), koji se ogradio od svake političke djelatnosti i samo težio repatrijaciji Židova u Palestinu - Erec Jisrael, tada u okviru Osmanskog Carstva, tzv. hercelijanski ili politički cionizam od samoga je početka u programu imao za cilj stvoriti državu, pa time i sigurno sklonište za židovski narod u njegovoj povijesnoj domovini. To je unijeto i u tekst programa koji je prihvaćen na Prvom cionističkom kongresu održanu 1897. u švicarskom gradu Baselu, te otuda i naziv *Baselski program*." (Jennie Lebl: "Leopold pavle Lebl, prehercelijanski cionist, beogradski rođak Theodora Herzla", *Novi Omanut*, 2005, br. 69, 4. str.)

345 Moni Finci: "U avangardi društvenog progressa", u: *Spomenica 400 godina*, 192. str.

nacionalnoga rješenja, "ne u smislu jednostrano shvaćene nacionalne asimilacije nego u jednom budućem neizbježnom nadnacionalnom jedinstvu - koje treba da donese odgovor ne samo na jevrejsko pitanje nego na brojna goruća pitanja savremenog društva u njegovom daljem kretanju i razvitku"³⁴⁶, kako je taj problem ocrtao Moni Finci, vrsni poznavalac i tumač ukupnih društvenih gibanja u povijesti bosanskohercegovačkih Jevreja, prvenstveno sarajevskih.

Grupa komunista Jevrejske radničke omladinske zajednice *Matatja*, Sarajevo, 1935. *Stoje*: Albert Maestro, briački radnik, ubijen 1941. u logoru; Moni Finci, pročelnik Kulturne sekcije, nosilac Partizanske spomenice 1941; Albert Kamhi, privatni namještenik, rezervni major JNA; Nisim Albahari; Eliezer Lezo Perera, ubijen u Gospiću 1941; Hajim Levi, elektr. radnik, poginuo 1941. kao borac Odreda "Zvijezda"; *sjede*: Moric Kabiljo, član Kulturne i Dramske sekcije; Bulkica Daniti, rukovodilac Dječije grupe, ubijena 1941. u logoru; Jahiel Katan, književnik, strijeljan 1942. u logoru

Nakon policijske *provale* koja se dogodila 1932, rad Partije u Sarajevu obnovljen je 1934. godine, a Albahari svjedoči da je ova partijska organizacija svoj najveći uspjeh u javnom djelovanju "postigla u jesen 1935. godine kada je zbor Udružene opozicije pretvorila u manifestaciju protiv reakcionarnog režima, za demokratske slobode i prava radnih ljudi, protiv fašiz-

346 Isto.

ma, za uspostavljanje diplomatskih odnosa sa Sovjetskim Savezom, za slobodne klasne sindikate i za jedinstveni Narodni front. Na zboru je učestvovalo oko 5.000 ljudi. Poslije zбора mi komunisti povelі smo narod gradskim ulicama, uzvikujući parole protiv režima."³⁴⁷

U februaru 1936. godine policija je uspjela da razotkrije partijsku organizaciju u Sarajevu, te je tokom tri sedmice uhapšeno oko 90 članova i simpatizera Partije.³⁴⁸ Uhapšeni, među njima i Albahari, odvedeni su u zatvor koji se nalazio u zgradi zvanoj *Beledija*. Tu su podvrgnuti ispitivanju i teškome mučenju koje su nad njima vršili policijski agenti - specijalisti za istrage nad komunistima što su za ovu priliku dovedeni iz Beograda i Zagreba. Albahari je zabilježio da ga nije iznenadilo što su "tom prilikom uhapsili i saslušavali i jednu grupu profesora naše gimnazije, među kojima su bili dr. Stjepan Tomić, dr. Kalmi Baruh, Branko Šotra i drugi. Branko Šotra doveden je u istu zatvorsku ćeliju u Belediji gdje sam se i ja nalazio. Bio je podvrgnut maltretiranju policije kao i svi drugi i pošto smo dugo bili zajedno on mi je govorio o tome kako i sami napredni profesori imaju poteškoće i smetnje u borbi protiv konzervativnih shvatanja nekih profesora, što je očito govorilo o tome da je i u nastavničkom kadru vladalo previranje i politička diferencijacija."³⁴⁹

Opisujući metode mučenja kojemu je i sam bio izložen, Albahari kazuje: "Prvo su ljude stavljali uza zid da stoje i stalno gledaju u istu tačku. Kada bi se žrtva fizički i psihički zamorila, čopor agenata bi je prinuđivao na priznanje. Ako im to ne bi pošlo za rukom, uslijedila bi batinanja volovskom žilom. Poslije toga je dolazila 'škola', jedna soba u potkrovlju zgrade, gdje bi ljudima vezali noge i ruke i objesili ih tako o jednu motku postavljenu između dva stola, sve dok ne bi izgubili svijest. Mi smo ovu proceduru mučenja nazivali vješanje o čengele. Kada

347 Nisim Albahari: "Hapšenje u Sarajevu 1936. godine", u: *Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta*, knj. 4, Kultura, Beograd, 1960, 335. str.

348 Isto, 336. str.

349 Albahari: "Neka sjećanja", 28-29. str.

bi se žrtva onesvijestila, polijevali su je vodom. Ako im ni tada nije uspijevalo da iznude priznanje, onda bi čovjeka ponovo vješali na čengele i batinali volovskom žilom po tabanima, sve dok koža ne popuca."³⁵⁰

Kroz dva mjeseca ovakvoga *istražnog postupka* - policija je saznala gotovo sve o radu partijske organizacije u Sarajevu. Potom je 39 uhapšenih predato Sudu za zaštitu države³⁵¹, a nakon demonstracija koje su izvedene u sudskom zatvoru Albahari je, u grupi od 35 optuženih "koji smo se, po njihovoj ocjeni, najviše isticali u demonstracijama"³⁵², prebačen u zatvor u Suboticu. Odatle su odvedeni u zatvor na Adi Ciganliji, a suđenje je održano u Beogradu tokom decembra.³⁵³ Albahari je osuđen na godinu dana robije - koju je izdržao u *Glavnjači*.

"Beogradska Glavnjača je", svjedočio je Albahari, "bila najgori zatvor, s najtežim režimom. Nadzor nad zatvorenicima su vršili žandarmi. Od hrane se primao samo hljeb. Spavalo se na golom betonu. Pomiješali su nas s kriminalcima. U ćeliji je bilo oko 40 uhapšenika. [...] Zbog nesnošljivih uslova i postupaka žandarma u Glavnjači došlo je do štrajka glađu. [...] Poslije sedam dana, u stvari osmog dana, uprava zatvora je pristala na naše zahtjeve. Partijska organizacija i javnost Beograda saznali su za naš štrajk glađu, pa je i to uticalo da su morali pri-

350 Albahari: "Hapšenje u Sarajevu", 336. str.

351 M. Finci piše da je među 39 optuženih bilo "dvadeset radnika, devet intelektualaca, studenata i đaka, devet službenika i priv. namještenika i jedna domaćica, od kojih pet Srba, sedam muslimana, jedanaest Hrvata i, sa sekretarom Mjesnog komiteta Erihom Košom, šesnaest Jevreja". (Isto, 198. str.)

352 Albahari, isto, 337. str.

353 Odbranu je zastupao i sarajevski advokat dr. Savo Besarović, inače Srbin, o kojem Albahari bilježi: "Za vrijeme okupacije ovaj advokat je bio ministar u vladi Pavelića i osuđen po oslobođenju na smrt od Suda narodne vlasti u Sarajevu." (Isto, 338. str.) - Besarović je rođen u Sarajevu 1889, a bio je Pavelićev kolega sa studija i prijatelj. Ušao je u Sabor, a oktobra 1943. i u Vladu NDH. Strijeljan je u Sarajevu 6.11.1945. godine. (Vidjeti: Husnija Kamberović: "Smrtne presude Vrhovnog suda Bosne i Hercegovine iz 1945. godine", *Prilozi*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2011, br. 40, 167-168. str.)

hvatiti naše uslove. Poslije ovog štrajka od studentske organizacije smo dobijali pakete s hranom, mada u prvo vrijeme nismo ni znali ko nam ih šalje. Sam štrajk je bio vrlo težak, jer smo bili iscrpljeni i izgladnjeli. Tako je, na primjer, peti dan štrajka Leo Lušić, prikriveno od nas, pokušao da prereže vene staklom. Na vrijeme smo spriječili krvoliptanje i uspjeli da ga prikrijemo od žandarma, pa je Leo zajedno s nama produžio štrajk."³⁵⁴

"Događaji iz 1936. godine", piše Finci, "kao i niz drugih koji su im prethodili i slijedili, dokazivali su, između ostalog, da je na javnu pozornicu stupila nova generacija jevrejske omladine sa jasnom i borbenom idejnom orijentacijom i širokom osnovom. Ona je razvijala, u duhu opštih progresivnih stremljenja, značajnu idejnu i praktičnu aktivnost u 'Matatji', u sindikatima, u radionicama i poduzećima, na školama i na univerzitetu."³⁵⁵

Pola stoljeća nakon ovih događaja Albahari je govorio o tom periodu - prevladavajući narrative poslijeratne historiografije u kojima je glorificirana onovremena orijentacija KPJ i njeno praktično djelovanje. Kritički se kratko osvrnuvši i na tadašnju politiku Partije koja je, u skladu sa stajalištem Kominterne, do sredine 1935. godine Jugoslaviju tretirala kao vještačku tvorevinu koju treba razbiti oružanim ustankom i revolucijom³⁵⁶ - Albahari je, zapravo, anticipirao pitanja koja historijska nauka otvara tek u 21. stoljeću.³⁵⁷ "Teško je danas pojmi-

354 Albahari, isto, 338-339. str.

355 M. Finci, isto, 199. str.

356 KPJ je sredinom 1935. proklamovala svoju odluku o očuvanju cjelovitosti Jugoslavije i odbrani njenih granica od talijanskoga i njemačkoga fašizma, ali i nakon toga "izjave pojedinih partijskih prvaka posrednim putem su upućivale na razgradnju zajedničke države". (Dušan Bojković: "Nacionalna politika Komunističke partije Jugoslavije 1935-1937: formiranje komunističkih partija Slovenije i Hrvatske", *Tokovi istorije*, Beograd, 2013, br. 3, 63. str.)

357 Opširnije vidjeti: Ivana Dobrivojević: "Rezultati novijih istraživanja o delovanju KPJ u doba šestojanuarskog režima kralja Aleksandra", u: *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*, 129-162. str.

ti", piše on 1989. godine, "kakav je bio život aktivista radničkog pokreta tog vremena neopisive strahovlade monarhije i njenih metoda protunarodnih ugnjetavanja i nacionalnih progona. Odani revolucionari živjeli su i djelovali u procjepu po zlu nezapamćenih progona svega što je i u najmanjoj mjeri moglo da liči na neke ljudske slobode i demokratizam, a istovremeno bili su i sami žrtve pogrešne političke linije vlastite Partije koja je u to vrijeme nerealnim stavovima, kursom na oružanu revoluciju, sektaškim zatvaranjem od masa i izbjegavanjem širih oblika društveno-demokratskog djelovanja, sama srljala gotovo u samoubilačke postupke kojim je izlagala vlastite kadrove najvećim žrtvama. Tako su najvjerniji i najodaniji članovi KPJ, izvršavajući takve zadatke, padali u ralje policijskog režima kojem je takva politika Partije upravo išla na ruku."³⁵⁸

Nakon dolaska s robije 1937. godine Albahari se iznova uključuje u politički život, uz ostalo i kroz intenzivno djelovanje u sindikatima. Angažirao se u radu sindikalnoga pokreta u Savezu privatnih namještenika, gdje se naglašeno isticao u "aktivnosti na povećanju organizovanosti i političkom i drugom djelovanju".³⁵⁹ Potom je aktivan i u SBOTIČ-u, a kada je 1938. godine formiran Mjesni međustrukovni odbor od komunističkih radnika u Ujedinjeni radnički sindikalni savez, i Albahari je bio u tom tijelu - uz Hasana Brkića, Milutina Đuraškovića, Lezu Pereru i druge. Odbor je radio na uključivanju što većega broja radnika u sindikalnu organizaciju, razbijanju sektaškoga odnosa prema radu u sindikatima, ocjenjivanju mogućnosti pokretanja tarifnih i štrajkačkih akcija, organiziranjem kulturnih i drugih priredbi i podizanju idejne svijesti među radnicima.³⁶⁰

358 Nisim Albahari: "Predgovor", u: Đorđe M. Nijemčević: *Risto Mikičić u revolucionarnom radničkom i socijalističkom pokretu Bosne i Hercegovine 1925-1941. god.*, Društveno-političke organizacije i Skupština opštine, Modriča, 1989, 6. str.

359 Zijo Smailagić: "O djelovanju Saveza privatnih namještenika", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 1, 465. str.

360 Mladen Knežević: "Borba za jedinstvo i sindikalno organizovanje radničke klase u periodu 1937-1941. godina", *isto*, 407-408. str.

U aprilu 1940. godine, poslije odsluženja vojnoga roka, Albahari se vratio u Sarajevo i odmah se javio sekretaru Pokrajinskoga komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu Isi Jovanoviću, pa je povezan i kooptiran u Mjesni komitet KPJ za Sarajevo.³⁶¹

Grupa članova predratnoga Mjesnog komiteta KPJ Sarajevo: Milutin Đurašković, Hasan Brkić, Iso Jovanović, Dane Olbina, Lepa Perović, Nisim Albahari, Jovanka Čović i Mladen Knežević (snimljeno u toku 6. kongresa KPJ u Zagrebu novembra 1952.)

Kao instruktor ispred MK KPJ u partijskoj ćeliji Vojno-tehničkoga zavoda (VTZ) u Sarajevu, koja je formirana u oktobru 1939, do maja 1940. godine radio je Uglješa Danilović, a od tada ovu ulogu preuzima i sve do ustanka vrši Albahari. O značaju te aktivnosti govori i činjenica da je ovaj zavod (koji je formiran 1926. kao odjeljak Vojno-tehničkoga zavoda iz Kragujevca) od 1933. do 1941. godine zapošljavao između 1.300 i 1.700 radnika. Veliku pažnju radu partijske organizacije u tom preduzeću poklanjao je i vrh Partije, pa je, tako, koncem 1939. godine kao delegat CK KPJ na sastanak partijske ćelije VTZ došao Milovan Đilas.³⁶²

361 Milutin Đurašković: "O učešću u partijskom i sindikalnom radu", *isto*, 248. str.

362 Više o ovome vidjeti u: Kazimir Franković: "Vojno-tehnički zavod i rad partijske organizacije", *isto*, 255-264. str.

Opisujući tadašnje rukovodstvo sarajevskih komunista, Avdo Humo za Albaharija kaže slijedeće: "Bio je omiljen među radnicima i Nisim Albahari, privatni namještenik, dobar poznavalac sarajevskih prilika i ljudi, okretan kao čigra, racionalan kako u mišljenju tako i u konkretnim postupcima. U razgovorima nije imao suvišnih riječi, težio je brzim zaključcima. Imao se utisak da bi se uvijek dočekao na noge odakle god bi ga čovjek bacio. Na radu je bio hrabar čovjek."³⁶³

Kao izrazito agilni partijski aktivist, u decembru 1940. Albahari je uhapšen i odveden u koncentracioni logor u Ivanjici (Srbija), gdje je ostao do vojnoga puča izvršenog 27.3.1941. godine - nakon čega je nova vlada, sa generalom Dušanom Simvićem na čelu, amnestirala političke zatvorenike i raspustila vojne logore. U tom činu se "uglavnom i sastojao njen doprinos demokratizaciji zemlje. Hitleru je upućivala izraze lojalnosti, uvjeravajući ga da protokol o pristupanju Trojnom paktu ostaje na snazi. S Britanijom je vodila tajne pregovore, tražeći od nje pomoć u trupama i ratnom materijalu; sa Sovjetskim Savezom je povelala pregovore o zaključivanju pakta o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći. U isto vrijeme, pod izgovorom da ne izazove Njemačku, otezala je s proglašenjem opće mobilizacije, iako je bilo očividno da će uskoro doći do njemačke agresije na Jugoslaviju."³⁶⁴

"Dvadeset devetog marta 1941. god.", piše Albahari o tim događajima, "vratio sam se u Sarajevo iz vojnog koncentracionog logora u Ivanjici koji je formirala izdajnička vlada Cvetković-Maček u cilju sprečavanja otpora komunista i drugih patriotskih snaga u zemlji protiv kapitulacije koju su oni pripremali. Raspuštanje ovog logora uslijedilo je kao rezultat ogromnog pritiska naroda i radničke mase, a posebno poslije masovnih demonstracija u Beogradu i drugim mjestima u zemlji 27. marta kada su svi poštteni građani odlučno i nedvosmisleno digli svoj glas protiv pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu. Velike demonstracije održane su i u Sarajevu i građanstvo je

363 Avdo Humo: *Moja generacija*, Svjetlost, Sarajevo, Prosveta i Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1984, 519. str.

364 *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, Izdavački centar Komunist, Narodna knjiga i Rad, Beograd, 1985, 170. str.

bilo pod impresijom tih događaja, a naročito u neizvjesnom iščekivanju šta će se dalje zbivati. Partijska organizacija u gradu živo je radila i nije bilo dana kada nije bilo sastanaka. Trebalo je stalno biti u kontaktu sa ljudima i obavljati razne zadatke. Pokrajinski komitet, a i Mjesni komitet KPJ izdali su letke kojima je obavještan narod o neposrednoj opasnosti od fašista i o izdaji građanskih političkih partija. U ovim lecima Partija se obraća srpskom, hrvatskom i muslimanskom stanovništvu pozivajući ga u borbu za nacionalnu nezavisnost, ukazujući na potrebu bratstva i jedinstva i na potrebu nužnosti zajedničke borbe protiv okupacije Jugoslavije."³⁶⁵

U vrijeme jugoslavenske kapitulacije on se, dakle, nalazio u Sarajevu, gdje je organizirao izvlačenje komunista iz zarobljeničkih logora. Partija je i u Sarajevu odmah bila orijentirana na pripremu oružanoga ustanka, a nakon savjetovanja KPJ održanog u Zagrebu početkom maja 1941. godine - taj se angažman intenzivira i konkretizira kao najznačajniji smjer djelovanja. Dok su trajale pripreme za ustanak, Albahari je naglašeno angažiran u organiziranju prikupljanja oružja i sanitetskoga materijala, jačanju partijske organizacije u gradu i povećanju njene spremnosti za prihvaćanje novih zadataka. U MK bio je neposredno zadužen za prikupljanje, zakopavanje i čuvanje oružja jugoslavenske vojske nakon kapitulacije i razoružanja.³⁶⁶

Teška represija jugoslavenskih vlasti nad pripadnicima Partije odvijala se, dakle, i godinama pred okupaciju, a potom su se u Sarajevu pojačale mjere terora od strane ustaša. Tih mjeseci uhapšeni su brojni istaknuti komunisti, što je u znatnom broju slučajeva završavalo smrtnim ishodom. Naročito su se ove mjere intenzivirale nakon 22. juna kada je Njemačka napala SSSR (ove su države 23.8.1939. godine sklopile pakt o nenapadanju). "Tada je policija pristupila mnogo masovnijoj i

365 Nisim Albahari: "Sarajevo u prvim danima okupacije i formiranje prvih partizanskih odreda u njegovoj okolini", u: *Ustanak naroda Jugoslavije 1941. Zbornik*, knj. 1, Vojnoizdavački zavod JNA "Vojno delo", Beograd, 1964, 88. str.

366 Iso Jovanović: "Sjednica Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu 13. jula 1941.", u: *Istočna Bosna u NOB-u*, knj. 1, 67. str.

organizovanijoj hajci protiv komunista i napredne omladine. Odmah izdaje naredbu kojom se zabranjuje svako sastajanje i kretanje u grupama po ulicama, a prekršiocima ove naredbe se prijeti prijekim sudom i najstrožijom kaznom."³⁶⁷

Ustaška policija imala je namjeru da već 23. juna uhapsi 99 sarajevskih komunista, i to na osnovu od jugoslavenske policije naslijeđene evidencije i kartoteke. Zbilo se, međutim, da su Albahariju dostavljena imena onih koji će biti uhapšeni, a on ih je sve obavijestio da se sklone u strogu ilegalnost. "Spisak mu je dala Ela Momčinović, svastika člana KP iz VTZ Franje Šehtla, koja je radila u policiji kao daktilograf, pa je, prilikom kucanja imena za hapšenje, napravila jednu kopiju više i odmah je donijela Nisimu, koji je u to vrijeme bio instruktor ćelije u VTZ i njihova veza sa Mjesnim komitetom."³⁶⁸ Uhapšeni su tada samo oni koji su imali iluziju da će potom biti pušteni, ali "životi sviju njih su završeni u Jasenovcu".³⁶⁹ Nakon nekoliko dana policija je sačinila još jedan spisak sa imenima 20 komunista kojima je bilo namijenjeno hapšenje, "ali i taj spisak smo istim putem dobili i na vrijeme sklonili partijske kadrove i svoje drugove".³⁷⁰

Početak oružane borbe protiv okupatora označilo je savjetovanje KPJ održano maja 1941. godine u Zagrebu. Uz ostalo, tada je zaključeno da se pristupi obrazovanju vojnih komiteta pri svim partijskim rukovodstvima sa zadatkom da organiziraju prikupljanje oružja i ratnoga materijala, stvaraju borbene grupe i vrši njihova priprema za oružane akcije, da se ustroji obavještajna služba i dr. Formiran je tada Vojni komitet PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu, kojemu je na čelu bio Uglješa Danilović, a poseban organ takve vrste u MK za Sarajevo nije postojao - nego je za taj rad bio zadužen upravo Albahari.³⁷¹ "Ovaj

367 Albahari: "Od aprilskog rata do ustanka", 57. str.

368 Milutin Đurašković: "Hapšenje u Kaknju i bjekstvo iz sarajevskog zatvora", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 2, 207. str.

369 Isto.

370 Albahari, isto.

371 Dževad Softić: "Udarne grupe - oblik borbe NOP-a u gradu", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 4, *U borbi do punog oslobođenja*, Istorijski arhiv, Sarajevo, 1981, 143. str.

posao", piše on, "poprimio je najkonkretnije oblike. U pogledu sakupljanja oružja, u gradu smo se postavili tako da ne stvaramo posebna veća skladišta oružja i opreme, nego smo nastojali da svaki član KP i skojevac ima najpotrebnije naoružanje (pištolj, bombu, municiju i drugu potrebnu opremu neophodnu za vojnika). Tako smo postigli da je svako od njih oružje shvatao kao nasušnu potrebu za svoj revolucionarni rad. Nije bilo gotovo nijednog druga koji je izašao u partizane bez oružja. Bilo je drugova koji su imali i više oružja nego što im je lično trebalo, pa je Partija sa tim dijelom oružja raspolagala prema potrebi. U gradu smo, prilikom izvršavanja važnijih zadataka i kretanja ulicama, nosili oružje, a posebno kada smo organizovali obezbjeđenje prilikom prebacivanja pojedinih drugova. Neki drugovi posjedovali su veoma kvalitetne pištolje - njemački 'parabelum', a najčešće vojno-državni 9 mm iz bivše jugoslavenske vojske. Neki komunisti imali su i puške."³⁷²

Aktivnosti KP razvijale su se istovremeno i u okupiranim gradovima i u ruralnim područjima. Partijske organizacije u gradovima vršile su regrutiranje novih pripadnika partizanskih jedinica, pribavljale materijalne resurse za borbu, propagirale njene ideološke osnove i uspjehe NOP-a, inicirale sabotaže i diverzije... "Historičar Marko Hoare, u novijoj studiji rata u Bosni i Hercegovini pridaje veliki značaj urbanim partijskim organizacijama: 'Iako je vojna snaga partizanskog pokreta ležala u jedinicama sastavljenim od seljaka, njegov um i srce su se nalazili u urbanim organizacijama Komunističke partije.' Nigdje ovo nije bilo tačnije nego u Sarajevu."³⁷³

U Sarajevu su se tokom okupacije razvili svi oblici borbe koji su bili karakteristični za pokrete otpora u većim evropskim gradovima.³⁷⁴

372 Albahari, isto, 51-52. str.

373 Donia, 216-217. str.

374 Esad Čengić: "U okupiranom Sarajevu", u: *Istočna Bosna u NOB-u*, knj. 1, 152. str.

Formiranje ustaničkih jedinica oko Sarajeva i prve borbe s neprijateljem

Uvjeren sam da je neostvariva ambicija da se iz cjeline žestoko konvulzivnih ratnih događaja, koji su uslijedili na sarajevskom prostoru i općenito u istočnoj Bosni³⁷⁵, izluči angažman neke individue, pa da se, tako, formira njen *ratni portret*. A u slučaju Nisima Albaharija, s obzirom na specifičnu prirodu zadataka što ih je izvršavao kao borac i, primarno, kao *organizator i politički mobilizator masa*, to nije moguće postići drukčije nego prateći šire ratne pokrete na ovom području i, u tom horizontu, kretanje partizanskih jedinica i partijskih formacija u kojima se on nalazio. Pa da se, na taj način, nastoji doslutiti ono što je, u svemu, moguća konzekvenca Albaharijeva djelovanja - koje se, i kad bi ga bilo moguće konkretnije pratiti i opisati, ne bi dalo razumjeti bez uvida u zbivanja kojima je pripadalo.

U poratnome vremenu Albahari je objavio nekoliko tekstova koji sadrže i elemente autobiografske vrijednosti, što ima veliki značaj u nastojanju da se ocrtaju konture njegova ratnog puta. Ovo se u posebnom obimu odnosi na period koji je Albahari proveo u oslobođenoj Tuzli kao načelnik Odsjeka OZN-e pri Štabu Trećega korpusa NOVJ.

* * *

Politbiro CK KPJ donio je 4. jula odluku o dizanju ustanka, a 10. jula u Sarajevo je, kao delegat CK za pomoć pri provođe-

375 Područje koje se nazivalo *istočna Bosna* "u operativno-političkom značenju u toku rata 1941-1945. [...] proteže se od linije Ivan-sedlo-Fojnica-Busovača-Lašva, zatim r. Bosnom do ušća u Savu, uključujući mjesta koja leže na r. Bosni na zapadu do r. Drine na istoku". (Hurem: *Kriza narodnooslobodilačkog pokreta*, 24. str.)

nju ustanka na teritoriji Bosne i Hercegovine, iz Beograda stigao Svetozar Vukmanović Tempo. O pokretanju ustanka u Bosni i Hercegovini odluka je donesena na sjednici PK KPJ održanoj 13. jula, i to na taj način da oružani oblik borbe započne iz selā, a u gradovima da se vrše diverzije.³⁷⁶ Istoga dana i MK Sarajeva održao je sjednicu - na kojoj je razmatrano konkretno provođenje direktiva o ustanku. Odmah su neki od istaknutih članova Partije izišli iz grada kako bi radili na formiranju prvih ustaničkih jedinica u okolini Sarajeva.

I Albahari sutradan odlazi u Semizovac radi organizovanja partizanskoga odreda. Na taj prostor došli su tada i Rato Dugonjić i Josif Radić. "Mene je u ovaj kraj", svjedoči Albahari, "prebacio Vidoje Koprivica, član KPJ, koji je radio u Željezničkoj radionici, a živio u selu Crnotina. S njime me je povezao Dane Olbina. Istog dana (14. jula) sa mnom je trebalo da pođe i književnik Eli Finci, koji nije došao u zakazano vrijeme na mjesto sastanka sa Danom Olbinom i Vidojem Koprivicom. Kasnije sam saznao da je on toga dana oputovao u Dalmaciju i da je preko tamošnje organizacije otišao u partizane. Bilo je predviđeno da Eli Finci kao rezervni oficir bude vojni rukovodilac Semizovskog odreda. U Crnotini sam zatekao Ratu Dugonjića, koji je tamo stigao nekoliko dana ranije."³⁷⁷

"Počelo je privikavanje", zapisao je Radić o tim danima, "da se što tiše govori, spava u šumi i svako veče mijenja bivak. Prikuplja se oružje i municija. Za nedjelju dana naša grupa ima 12 drugova. Nisim nas uči rukovanju oružjem. Rastavio mi je zatvarač puške i imao sam velike muke da ga sastavim."³⁷⁸

Albahari je tada postavljen za zamjenika komesara Semizovačke čete - koja je trebala biti "okosnica za dizanje ustanka u području gornjeg toka rijeke Bosne [...]. Međutim, razvoj do-

376 Jovanović, 70. str.

377 Albahari: "Partijska organizacija sarajevske oblasti u periodu priprema ustanka", u: *Istočna Bosna u NOB-u*, knj. 1, 51. str. - Ovaj Albaharijev prilog predstavlja izmijenjenu i znatno proširenu verziju njegova teksta "Sarajevo u prvim danima okupacije".

378 Josif Joso Radić: "U prvim danima ustanka", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 2, 345. str.

gađaja je tekao drugačije."³⁷⁹ U selu Crnotini oni su uspjeli formirati prvu naoružanu grupu, koja je namjeravala izvršiti napad na žandarmerijsku stanicu u Podlugovima. Zbio se tada i prvi oružani okršaj između ustanika i neprijatelja, u čemu je i Albahari sudjelovao, a kasnije o tome i pisao:

"27. jula odlučili smo da izvršimo prvu akciju: da uništimo žandarmerijsku stanicu u Podlugovima i da zapalimo zalihu ulja i goriva koje se nalazilo u staničkom skladištu. Nas devetorica sastali smo se u noći između 27. i 28. jula na brdu Krsnac i odatle pošli nešto poslije pola noći. Preko rijeke Bosne prešli smo uskim visećim mostom i produžili pravo željezničkom prugom. Noć je bila tamna i padala je sitna kiša. Kada smo stigli u Ilijaš, susreli smo se sa ustaškom patrolom. Ustaše su bile iznenađene i nisu znale ko ide. Pretpostavljali su da su domobrani. Mi smo otkočili puške, a oni su povikali: 'Ovdje ustaška patrola, ne pucaj!' Opalili smo nekoliko metaka i jedan ustaša je pao. Druga dvojica su skočila u stranu i jedan je povikao: 'Šta vam je, jeste li poludjeli?', na što je Relja Bošković, omladinac iz našeg odreda, ispalio metak u njegovom pravcu i rekao: 'Evo šta je!' Pao je ranjen i ovaj ustaša.

Istovremeno se u susjednoj baraci ugasila lampa i otpočela je paljba na nas. To su bili Nijemci. Nismo znali da se tu u Ilijašu nalazi jedan vod njemačke vojske, koji je čuvao skladište i materijal firme 'Jugočelik'. Došlo je do kratke borbe. Pošto su Nijemci bili nadmoćni, mi smo, zaklanjajući se iza nasipa, poslije pet-šest minuta počeli da se povlačimo.

Vratili smo se preko mosta u pravcu Crnotine. Namjeravani napad na Podlugove bio je na taj način ometen. Ipak je ova borba, koja je bila prvi oružani sukob sa neprijateljem u ovom kraju, imala velikog odjeka. Poslije ove borbe Semizovski odred je brzo rastao, čemu je doprinio i ustaški teror, jer su u Ilijašu streljani neposredno iza ove akcije oko 30 Srba, većinom iz porodice Čelik. Ustaše su mislile da će brojnim ubistvima zaplašiti narod, ali je postignut suprotan efekat, jer je sve

379 Rudi Petovar i Savo Trikić: *Šesta proleterska istočno-bosanska brigada*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1982, 36. str.

veći broj mještana odlazio u šumu, priključujući se prvim partizanima u ovom kraju."³⁸⁰

Ipak, čini se da rast ovoga odreda i nije išao baš tako ubrzano kako piše Albahari, jer je vojni štab poslije navedene borbe donio odluku da se ustanici razbiju na više grupa (Albahari je tada poslan na prostor Vareša), što je, uz neke druge nepovoljne okolnosti, posljedovalo time da je Semizovačka četa već u početku izgubila homogenost i jedinstvenu komandu, a ustanak u dolini rijeke Bosne nije imao predviđeni intenzitet. "Dolaskom Hasana Brkića u ovaj kraj (25. VIII 1941.) i uspostavljanjem čvršćih veza sa Sarajevom i Romanijom, prilike su se donekle promijenile nabolje i poduzete su nove mjere za jačanje i proširenje baze budućeg Semizovačkog odreda, ili, kako se on kasnije zove, odreda 'Zvijezda'."³⁸¹

U nekoliko slijedećih sedmica više od stotinu članova KP i simpatizera priključilo se jedinicama u formiranju, a u toku rata "sarajevski ogranak KP poslao je oko 4.300 dobrovoljaca iz grada u partizanske jedinice u okolnim brdima, uključujući i pet stotina u početnom kritičnom periodu između jula 1941. i aprila 1942. godine".³⁸²

O ranom periodu ustanka Albahari piše slijedeće: "Obrazovan je vojni štab sarajevske oblasti, čiji je komandant bio Slobodan Princip Seljo, a komesar Hasan Brkić. Ovaj štab smjestio se u selu Luka u okolini Crepoljskog i imao je zadatak da koordinira i rukovodi svim odredima koji su bili u formiranju. Ti prvi odredi brojali su 10 do 20 ljudi, ali su se za nekoliko dana tako povećali da smo pristupili obrazovanju četa i bataljona. Nakon dva mjeseca u okolini Sarajeva formirano je nekoliko odreda koji su u septembru i početkom oktobra dobili svoja imena (Romanijski, Kalinovički, Zvijezda, Jahorinski). Oni su bili moćna snaga koja je zadala strah i brige ustašama i Nijemcima, ne samo u Sarajevu već i u okolini. Pored navedenih od-

380 Albahari: "Partijska organizacija sarajevske oblasti", 52. str.

381 Zdravko Antončić: *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941.*, Univerzal, Tuzla, 1983, 135-137. str. i dalje.

382 Donia, 217. str.

reda, postojao je veliki broj samostalnih četa. Na Romaniju su pošli Pavle Goranin i Slaviša Vajner Čiča koji su, u zajednici sa Grujom Novakovićem i Perom Kosorićem, za vrlo kratko vrijeme obrazovali nekoliko četa na širokom rejonu Romanije. Akcije su otpočele u Žljebovima, Sokolcu, Palama, Mokrom, okolini Prače i Rogatice i u Han-Pijesku. Brzo je oslobođena velika teritorija."³⁸³

383 Albahari: "Sarajevo u prvim danima okupacije", 97-98. str.

Zarobljavanje i bjekstvo iz zatvora

Albahari je 4. augusta upućen na prostor Vareš-Breza kako bi se, nakon dva ranija neuspjela pokušaja, i na tom području formirao partizanski odred. Trebalo je da se poveže sa radnicima iz Vareša i da im preda eksploziv koji je ponio - kako bi oni izvršili miniranje visokih peći u vareškoj željezari, pa da, potom, od tih radnika organizuje jezgro budućega odreda. "Za mene je to", piše Albahari, "predstavljalo veoma težak zadatak, jer u Varešu nisam nikoga poznavao, niti sam od drugova dobio ma kakvu adresu na koju bih se obratio. Da nevolja bude veća, lično sa eksplozivnim materijalom nisam nikada baratao. Međutim, o zadacima, ma kako oni teški bili, u te dane nije bilo diskusije i tražila se maksimalna snalažljivost svakog pojedinca na izvršavanju zadatka koji dobije."³⁸⁴

Zarobljen je tada u blizini Vareša. Način na koji je pokušao izvršiti dobiveni zadatak, izdaju koju je doživio i sâmõ zarobljavanje (zajedno sa Verom Kušec, studenticom medicine iz okoline Visokog), žestoka premlaćivanja i mučenja koja je pretrpio - Albahari je opisao u tekstu *Partijska organizacija sarajevske oblasti u periodu priprema ustanka*.

Sproveden je zatim u Sarajevo i iznova smješten u *Belediju*, koja je sada bila ustaški zatvor, odakle je prebačen u zatvor u zgradi Bogoslovije, zajedno sa Isom Jovanovićem, Lepom Perović, Vasom Miskinom i Milutinom Đuraškovićem - koji su ranije bili uhapšeni.³⁸⁵ "Bio sam zapanjen", kazuje Albahari, "kada

384 Albahari: "Partijska organizacija sarajevske oblasti", 53. str.

385 O efektima i posljedicama prvih diverzantskih akcija Esad Čengić razmišljao je 1971. godine ovako: "Pokušaj da se izvrši diverzija u Željezari Zenica imao je za posljedicu provalu u zeničkoj organizaciji na samom po-

sam vidio da se u zatvoru nalazi i sekretar Pokrajinskog komiteta Iso Jovanović, sekretar Mjesnog komiteta Lepa Perović i mnogi drugi partijski radnici iz Sarajeva. Pomislio sam kako će se moći provesti odluka Partije o dizanju ustanka kad je već toliko drugova uhapšeno?"³⁸⁶ I po svjedočenju Avde Hume, "rukovodstvo Partije i ustanka bilo je veoma oštećeno hapšenjem Ise Jovanovića i Vase Miskina Crnog, a sarajevsko rukovodstvo hapšenjem Milutina Đuraškovića i Nisima Albaharija".³⁸⁷

Beledija - sarajevski zatvor u kojemu je Nisim Albahari bio utamničen 1936. i 1941.

četku ustanka, koja je u ovom važnom rudarsko-metalurškom basenu u znatnoj mjeri neutralisala uticaj Partije tokom cijelog rata. Provala u Zenici dovela je i do provale u Sarajevu, kao i do hapšenja sekretara Pokrajinskog komiteta i sekretara Mjesnog komiteta Partije za Sarajevo. Prilikom nastojanja da se organizuje diverzija u Željezari Vareš, kao i u sarajevskoj željezničkoj radioni, i neke druge akcije na području Kaknja, poginuli su članovi Partije Ismet Šarić, Slavko Engl, strijeljana je veća grupa talaca, kao i grupa Jevreja, a u ruke policije pali su članovi Mjesnog komiteta Nisim Albahari, Vaso Miskin, Milutin Đurašković, kao i član Partije Vera Kušec. Povodom diverzije na most kod Bistrika i na prugu, u kojoj su učestvovali Alija Hodžić, Rešad Dizdarević, Spaso Mičić, Vojo Bogičević i Isidor Altarac, u ruke policije pao je Alija Hodžić, član Pokrajinskog komiteta SKOJ-a. Ove diverzije imale su određen politički značaj i predstavljale su prve vidne varnice konkretnog otpora neprijatelju, ali njihov efekat, sa gledišta materijalne štete, nije bio u srazmjeri sa žrtvama koje smo imali zbog organizovanja ovih akcija." (Isto, 153-154. str.)

386 Albahari, isto, 56. str.

387 Humo, 626. str.

Teške dane u zatvoru Albahari je opisao u istom tekstu. Sa Jovanovićem, Miskinom i Đuraškovićem na koncu je ipak uspio da pobjegne - 22. septembra³⁸⁸, samo dan prije izvođenja Albaharija i Jovanovića pred ustaški *prijeki sud*, što bi završilo strijeljanjem kao jedinom *propisanom sankcijom*. Ovim povodom se i CK KPJ obratio Mjesnom komitetu kratkim pismom - u kojem je Tito upozorio da treba preduzeti sve mjere kako bi se pokušalo izvršiti njihovo oslobađanje³⁸⁹, te je u gradu bila isplanirana i konkretna akcija.³⁹⁰ Kako je svjedočila Olga Marasović, njihovim bjekstvom "je partijsku organizaciju mimoišla opasnost koja bi joj vjerovatno nanijela gubitke u ljudskim životima i uhapšene drugove dovela u bezizlaznu situaciju".³⁹¹

Jedan od onih koji su trebali krenuti u oslobađanje - Esad Čengić kazuje da je odmah nakon ovoga bjekstva alarmirana sva policija u gradu, a da je uprava policije domobranskom zapovjedništvu uputila zamolnicu za pomoć u hvatanju bjegunaca, u kojoj o Albahariju stoji: "Nisim Albahari, rođen 1916. godine u Tešnju, nastanjen u Sarajevu, Alifakovac 10, uhapšen 10.8.1941. godine, radi toga što je imao namjeru da sa komunistkinjom Verom Kušec, Ismetom Šarićem i ostalima, pobjegne u četnike."³⁹²

388 Milutin Đurašković opisao je ovo bjekstvo u tekstu "Hapšenje u Kaknju" (212-215. str.)

389 Mile Perković: "Iz rada u Mjesnom komitetu KPJ i Mjesnom komitetu SKOJ-a", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 2, 750. str.

390 Adil Zulfikarpašić tvrdi da je upravo on imao zadatak da organizira ovu akciju. "Pravili smo planove, stvorio sam specijalnu grupu", govori on. (Milovan Đilas i Nadežda Gaće: *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*, II. izdanje, Bošnjački institut, Zürich, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1995, 79. str.) Ali u poslijeratnoj partizanskoj memoaristici njega u ovoj situaciji niko uopće ne spominje. Ako je njegov navod istinit, razlog za to što je Zulfikarpašić prešućen vjerovatno je u tome što je on ubrzo nakon oslobodjenja odbacio komunizam i emigrirao iz zemlje.

391 Olga Marasović: "Narodnooslobodilački pokret u gradu u prvoj godini ustanka", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 2, 479. str.

392 Čengić, 155. str. - Ustaško-domobranski dokumenti ustanike najčešće imenuju *četnicima* sve do pred kraj 1941. godine kada vođe četnika sklapaju sporazum sa okupatorima i ustašama o zajedničkoj borbi protiv partizana. (Opširnije: "Napomene redakcije", u: *Zbornik dokume-*

Miskin i Albahari sklonili su se u stan Ankice Pavlović, potomje Nisimove supruge, o čemu je ona svjedočila: "Prilikom bjekstva Vase Miskina Crnog i Nisima Albaharija iz ustaškog zatvora 22. septembra 1941, koji su pobjegli u moj stan, prihvatila sam ih, obavijestila partijsku vezu, pomogla da se naoružaju i sklone u druge stanove. Oni su, nakon šest dana, prebačeni u partizane, a sa njima je krenuo i Milutin Đurašković koji je, također, s njima pobjegao iz zatvora, dok je Iso Jovanović, koji je pobjegao iz zatvora kad i ostali, otišao na slobodnu teritoriju nekoliko dana kasnije. Prihvatanje ovih drugova iz zatvora odvijalo se prema uputstvima Svetozara Vukmanovića Tempa, a Olga Nakić i ja smo obavile taj posao, posebno muslim na njihov smještaj u sigurne stanove. Olga Nakić je Nisima Albaharija prebacila u stan Josipa Pajića u Kranjčevića stepenište ulici, a Vaso Miskin je prebačen u stan na Bistriku. Olga u muslimanskom zaru je manje padala u oči. Svi ovi drugovi su izašli na oslobođenu teritoriju na Romaniji, a izveli su ih kuriri Hodžić i Dovadžija."³⁹³

Skrivajući se od ustaške policije koja je za njim vršila potragu, Nisim je sa Ankicom i neposredno nakon okupacije boravio u ovom Pajićevu stanu. Tu su se u tom periodu okupljali sarajevski komunisti, "a kada je uslijedila direktiva o pripremama oružanog ustanka, tada je počelo i sakupljanje oružja, sanitet-

nata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom IV, knj, 1, Borbe u Bosni i Hercegovini 1941 god., Vojno-istorijski institut Jugoslovenske armije, Beograd, 1951, XVI-XVII str.)

393 Ankica Albahari: "Prvi kuriri sa partizanske teritorije", u: *Sarajevo u revoluciji, tom 2, 452-453. str.* - Kuriri koje Ankica spominje jesu Avdo Hodžić (1921-1943.) i Mustafa Dovadžija (1921-1942.). O njima Nisim piše slijedeće: "Svi partizanski odredi imali su čvrstu vezu sa partijskom organizacijom u gradu Sarajevu. Postojali su stalni kanali preko kojih su izlazili mnogi ljudi i stupali u okolne odrede, a iste te kanale koristili su kuriri koji su nosili poštu i druge izvještaje za Pokrajinski komitet dok se on nalazio u gradu. Na ovom zadatku proslavili su se kuriri Avdo Hodžić i Mustafa Dovadžija, mladi radnici koji su na desetine puta izlazili i silazili u grad. Oba su proglašeni narodnim herojima, jer su neustrašivo vršili svoje zadatke. Oni su često pratili Tempa i druge odgovornije partijske funkcionere kada su ovi iz Sarajeva izlazili u odred ili kada su se vraćali u grad." ("Sarajevo u prvim danima okupacije", 100. str.)

skog materijala i druge opreme. [...] Ovakva živost u našem stanu bila je i zbog Nisima kojem su na vezu dolazili mnogi drugovi"³⁹⁴, svjedoči Pajićeva supruga Lujza.

Zgrada u kojoj se nalazio stan Josipa Pajića

Taj stan u ulici Kranjčevića stepenište br. 3 "bio je jedan od najsigurnijih stanova za sklanjanje ilegalaca. Kod njega se nakon bjekstva iz ustaškog zatvora skrivao Nisim Albahari, a tu su odsjeli i Ivo Lola Ribar, Edvard Kardelj i Ivan Maček kada su u januaru 1942. godine iz Vrhovnog štaba sa Romanije krenuli u Zagreb."³⁹⁵

O događajima nakon bijega piše i Albahari, pa između ostaloga kaže: "Glas o našem bjekstvu brzo se pronio kroz Sarajevo. Bila je to neka vrsta pobjede naše Partije, a njoj su se posebno obradovali drugovi kojima je istoga dana bilo povjereno da izvrše težak zadatak. [...] Od drugova smo dobili sat, nalivpero, čokoladu i druge poklone. Čokoladu sam poslao svojoj

394 L. Pajić, 603. str. - U noći između 11. i 12. 12. 1942. Josip Pajić uhapšen je u svom stanu, te je nakon 3 mjeseca osuđen na smrt i ubijen u Lepoglavi, a njegova supruga nastavila je da radi za NOP sve do oslobođenja. (Isto, 609. str.)

395 Slavko Odić i Slavko Komarica: *Partizanska obavještajna služba 1941-1942. Šta se stvarno događalo*, knj. 3, Centar za informacije i publicitet, Zagreb, 1988, 451. str.

majci sa porukom da u kući budu obaviješteni da sam pobjegao, ali da se čine kao da o tome ništa ne znaju, te da i dalje nose hranu u zatvor. Toga dana su moju majku, kada je donijela ručak pred bogosloviju, uhapsili i zadržali u zatvoru."³⁹⁶

Prethodno su, tokom septembra, na slobodni romanijски prostor iz Sarajeva izišli Svetozar Vukmanović i Boriša Kovačević, a sada, nakon ovoga bjekstva, "centar za rukovođenje ustankom prenosi se na Romaniju".³⁹⁷ Tada su se na prostoru oko Sarajeva već prilično jasno nazirala tri ratna pojasa - sa svojim posebnostima političke i vojne naravi: istok i sjeveroistok, gdje je djelovao Romanijски odred; jug, sa Kalinovačkim odredom; sjever i zapad, sa Semizovačkom i Crnovrškom četom, te dijelovima Romanijškoga odreda.³⁹⁸

396 Albahari, isto, 65. str.

397 Uglješa Danilović: "Sarajevo i sarajevska oblast u ustanku naroda Bosne i Hercegovine (oktobar 1941-maj 1942.)", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 3, 24. str.

398 Ervin Stanko Salcberger: "Partizanski odred »Zvijezda«", u: *Istočna Bosna u NOB-u*, knj. 1, 224. str.

Sekretar OK KPJ za Odred »Zvijezda«

Na vojnom savjetovanju u Stolicama kod Krupnja (Srbija) 26.9.1941. godine donesene su neke od najznačajnijih odluka iz perioda ustanka, uz ostale i one za dalji formacijski razvoj partizanskih jedinica i štabova. Uočeno je da politička aktivnost u dotadašnjoj organizaciji ne zadovoljava potrebe ni u jedinicama ni u "organizovanju pozadine, narodne vlasti i dr. Posebno se javlja sve snažnija četnička propaganda, u cilju da se partizanski odredi oslabe ili potčine četničkom rukovodstvu."³⁹⁹ Stoga su rasformirani oblasni komiteti KPJ za sarajevsku i tuzlansku oblast, i data inicijativa za formiranje šest okružnih komiteta čija se nadležnost odnosila na prostor šest partizanskih odreda.

U skladu s ovim, sredinom oktobra formiran je partizanski Odred "Zvijezda" - "na prostoru ograničenom linijom Sarajevo - Kiseljak - Visoko - Breza - Semizovac - podnožje planine Ozren (sarajevski) - Vogošća - Sarajevo".⁴⁰⁰ Tada je obrazovan i Okružni komitet KP za "Zvijezdu", Albahari je postavljen za sekretara, a članovi su bili Hasan Brkić, Vojo Ljujić, Mirko Davidović, Branko Šurbat i, kasnije, Krsto Košarac.⁴⁰¹ Koncem oktobra formiran je i Okružni komitet SKOJ-a. Intenzivirana je potom politička djelatnost, svakodnevno su izvođene oruža-

399 Petovar i Trikić, isto.

400 Hurem: *Bosna i Hercegovina*, 139-140. str.

401 Salcberger, 226. str. - Navodeći prve članove ovoga OK, Iso Jovanović kaže da je nekoliko dana kasnije uključen i Omer Maslić ("Pokrajinski komitet KPJ za BiH u pružanju pomoći razvoju ustanka u sarajevskoj oblasti", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 3, 64. str.), dok Antičić izostavlja V. Ljujića i M. Davidovića, a pribraja Mladena Terzića. (Isto, 362. str.)

ne akcije, te se ovaj odred do kraja 1941. godine "snažno razvio i organizaciono učvrstio. Sa proširenjem oslobođene teritorije širila se i partijska aktivnost: primani su novi borci i pozadinski radnici u KPJ, razgranavana organizaciona mreža i učvršćeno jedinstvo fronta i pozadine. [...] Koncem 1941. godine Okružni komitet i Štab odreda 'Zvijezda' uspostavili su više ilegalnih kanala sa Sarajevom, odakle su stizali novi kadrovi i materijalna pomoć."⁴⁰²

Odluku o formiranju Odreda "Zvijezda" donijeli su 28. septembra Tempo i Iso Jovanović u štabu komandanta Romanijškoga odreda Slaviše Vajnera Čiče.⁴⁰³ "Upravo tih dana Nisim Albahari je sa Romanije došao na područje Zvijezde sa uputstvom Pokrajinskog komiteta KPJ i Glavnog štaba NOPO za Bosnu i Hercegovinu o formiranju ovog odreda i 7. oktobra prenio ovu odluku Hasanu Brkiću Aci, koji se tada nalazio u obilasku Crnovrškog bataljona kao politički komesar Štaba sarajevske oblasti. Tada je Nisim prebacio na dvadeset natovarenih konja oko 250 pušaka i odgovarajuću količinu municije za potrebe partizanskih jedinica na tom terenu. To su bile mahom puške - partizanke, iz naše fabrike u Užicu. [...] Sve ovo oružje prebačeno je u vareški kraj i sa njim su odmah naoružane dvije novoformirane čete Vareškog bataljona (pored jedne ranije postojeće)."⁴⁰⁴

Pregled vojnih akcija Odreda "Zvijezda" do kraja 1941. godine, kako kaže Zdravko Antonić, veoma je otežan, jer su podaci oskudni, a arhiva ove partizanske formacije uništena je u toku rata. "Istraživačima jedino preostaje da se služe podacima iz neprijateljske provenijencije i sjećanjima preživjelih učesnika. Pa i na osnovu njih vidi se da su jedinice odreda 'Zvijezda' ispljavale veliku borbenu vrijednost i uništavale značajne potencijale neprijatelja."⁴⁰⁵

402 Antonić, 362-363. str.

403 Salcberger, 224. str.

404 V. Radić, 108-109. str.

405 Antonić, 314-315. str. - Rekonstrukciju vojnoga djelovanja ovoga odreda autor je dao na 314-319. str.

Borci "Zvijezde" 19. oktobra iznova su oslobodili Srednje, 15-tak km udaljeno od Sarajeva (prvi put oslobodila ga je 23. septembra Crnovrška četa⁴⁰⁶). Sa najvećim brojem zaposlenih, administracijom preduzeća, šumskom upravom, željezničkom stanicom, osnovnom školom, pilanom, zanatskim radionicama, magacinima, prodavnicama - ovo naselje predstavljalo je centar tog područja, a sada je postalo središte "naše male republike".⁴⁰⁷

Srednje se tih mjeseci razvija kao žarište političkoga i društvenog života zamašne oslobođene teritorije. Tu se nalazilo sjedište PK KPJ i Glavnoga štaba NOV i DV za Bosnu i Hercegovinu, a i Štab Odreda "Zvijezda" od druge polovine oktobra sjedište je imao u Srednjem, tu je bila i Komanda mjesta, kao i sjedište Okružnoga komiteta KP koji je, na čelu sa Albaharijem, rukovodio partijskim organizacijama u jedinicama i na prostoru Odreda: u Srednjem, te u Zenici, Visokom, Varešu i Kaknju - gdje su partijske ćelije djelovale pod okupacijom.⁴⁰⁸ Tu je bio i Okružni komitet SKOJ-a.

U Srednjem je radilo nekoliko malih bolnica, radionica za izradu ručnih granata i popravku oružja, uspostavljen je željeznički saobraćaj između selā Ljubinje i Ivančići, izrađivani su kožni opanci, štampane su vijesti i umnožavan list *Borba*, što je distribuirano po jedinicama, uspostavljeni su općinski komitet KP i prvi odbor Antifašističkoga fronta žena, a u decembru je održan zbor delegata sa područja "Zvijezde" i konstituiran općinski Narodni odbor. "Tu su se jedinice odmarale i odatle vozom odlazile na vareški i olovski front. Postojali su mlinovi, pekare, magacini, radionice, pilana i električna centrala, a otud i električno svjetlo, što je u Srednjem omogućavalo takoreći normalan život i rad."⁴⁰⁹ Sokolski dom u Srednjem pretvoren je u partizanski dom kulture - gdje su se održavali zborovi i konferencije, svi veći i značajniji narodni i vojni sku-

406 Petovar i Trikić, 36. str.

407 V. Radić, 121. str.

408 Isto, 112. str.

409 Moni Finci: "Dva bosanska proleterska bataljona", *Godišnjak*, Društvo historičara Bosne i Hercegovine, XII/1961, Sarajevo, 1962, 119. str.

povi, kao i kulturno-zabavni život: osnovan je i omladinski hor... Zidove *velike sale* ovoga doma motivima iz borbe oslikao je glasoviti umjetnik Ismet Mujezinović. Tu je sredinom januara 1942. godine održano i Pokrajinsko savjetovanje SKOJ-a, na kojemu su konkretizirani zadaci što su proistekli iz savjetovanja u Ivančićima, a, također kao konzekvenca Ivančića, u Srednjem je oformljen i 13. marta proglašen Prvi proleterski istočnobosanski udarni bataljon.

Portret Ervina Salcbergera (crtež Ismeta Mujezinovića, nastao u Srednjem 28.3.1942.)

U svemu ovome direktnu i iznimno značajnu ulogu imao je Nisim Albahari kao sekretar OK KP za "Zvijezdu".⁴¹⁰

Krajem oktobra konačno je formiran i Vareški bataljon, koji je imao dvije vareške, Vlahinjsku i Visočku četvu. Kako saopćava prvi komandant ovoga odreda Ervin Salcberger Stanko - uz Crnovrški i Niškički bataljon, te samostalnu Semizovačku četvu, Odred "Zvijezda" u svome sastavu imao je tada oko 1.200 boraca.⁴¹¹

410 Osim navedenih priloga V. Radića, R. Andrić, E. S. Salcbergera, R. Petovara / S. Trikića, M. Fincija - o ovome i: Salom Šuica: "Partizanski arsenal", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 3, 271-275. str.

411 Salcberger, 226. i 228. str.

Do kraja 1941. godine oslobođena je prostrana teritorija od Sarajeva do rijeka Bosne, Krivaje i Drine, a i grad je sa tri strane bio potpuno opkoljen.⁴¹² Koliko su partizanske snage oko Sarajeva bile ojačale do pred konac 1941. godine, "najbolje govori činjenica da su se Tempo i drugi rukovodioci nosili ozbiljnom mislju da izvršimo napad na Sarajevo. Fašističke snage u Sarajevu bile su preplašene [...]. Svi odredi oko Sarajeva brojali su nekoliko hiljada partizana i sa tom snagom moglo se računati na uspjeh u akciji na Sarajevo", svjedoči Albahari, ali u nastavku dodaje: "Od ove akcije moralo se odustati, jer je u decembru došlo do unutarnje nesigurnosti i kolebanja u našim jedinicama zbog četničke izdaje i rovarjenja."⁴¹³

Uz vrlo složene probleme sa pripadnicima četničkoga pokreta⁴¹⁴, koji je bio "nastavak i svojevrsna sinteza ranije velikosrpske politike"⁴¹⁵, i drugi su faktori u to vrijeme doprinosili nastajanju duboke i teške krize ustanka u istočnoj Bosni. Previranja koje se tokom decembra odvijalo u ustaničkim redovima na teritoriji odredā "Romanija" i "Zvijezda" sugestivno je opisao Momi Finci:

"Pod uticajem neprijateljske aktivnosti i propagande - u kojoj su vođe i ideolozi četništva, u prvom redu oficiri Draže Mihajlovića, zauzimali počasno mjesto - a donekle i usljed sve težih uslova borbe, kod znatnog dijela ustaničkih masa množe se znakovi njihovog kolebanja; u nekim jedinicama i znakovi nediscipline i istupa na štetu linije i ugleda narodnooslobodilačke borbe. Prilikom oslobođenja Olova 17. decembra 1941. godine i likvidacije pojedinih uporišta njegove spoljne odbrane

412 M. Finci: "Sarajevo 1941. godine", 415. str.

413 Albahari: "Sarajevo u prvim danima okupacije", 101. str.

414 "Prvi dokaz da su četnički elementi započeli voditi svoju politiku na slobodnom području Odreda ['Zvijezda'] bilo je misterizno ubistvo Krste Košarca, jednog od istaknutih partizanskih radnika u pozadini. Koristeći se sklopljenim sporazumom sa Glavnim štabom NOP odreda za BiH, major Jezdimir Dangić i Boško Todorović slali su u nekoliko navrata svoje ljude u ovaj kraj da preuzmu komandne pozicije nad partizanskim jedinicama", piše Antonić. (Isto, 318. str.)

415 Hurem: *Bosna i Hercegovina*, 242. str.

došlo je, na primjer, do oštrog sukoba i maltene do fizičkog obračuna između partizanskih jedinica i onih pod dominantnim uticajem četničkih elemenata zbog njihove namjere da pale od stanovništva napuštena sela, zato što su muslimanska. Dobro pripremljen napad na Vareš, preduzet nekoliko dana ranije, nije uspio najviše usljed držanja, odnosno izdaje, u napadu bataljona pod četničkom komandom. Ubrzano raslojavanje u mnogim četama i bataljonima oba odreda prijetilo je da dovede ili je već dovodilo do punog rascjepa. Iz sarajevske čete Odreda 'Zvijezda' jedan vod sa četnički nastrojenim komandirrom napustio je položaje na Varešu i pošao, razoružan, u pravcu Drine, dok je drugi, brojniji i jači, odan borbi, ostao na položaju. Česti i veliki požari na horizontu, oko Kladnja i na drugim mjestima, govorili su takođe o teškim posljedicama bratoubilačke borbe koju su četnički, odnosno ustaški elementi nastavljali ili nanovo podsticali.

Te i takve pojave dokazivale su da ustanak zapada u krizu čiji razmah iz dana u dan postaje sve ozbiljniji. Simptomi te krize pojavljuju se, istina, od prvih dana ustanka, a njihovi su korijeni i dublji - ali u ovim krajevima ona počinje da kulminira i ulazi u kritičnu fazu upravo krajem 1941. godine. Bila je to i jedna od posljedica prve neprijateljske ofanzive u zapadnoj Srbiji kad su se četnici, kao izdajnici, sluge i pomagači, konačno i otvoreno angažovali na strani okupatora."⁴¹⁶

416 M. Finci: "Dva bosanska proleterska bataljona", 112. str.

Kriza ustanka i savjetovanje u Ivančićima

Početakom 1942. godine Vrhovni štab (Tito, Edvard Kardelj, Aleksandar Ranković, Moša Pijade, Svetozar Vukmanović i Sreten Žujović) sa Prvom proleterskom brigadom stigao je u okolinu Sarajeva i smjestio se u selo Čevljanovići, gdje je boravio od 5. do 17. januara.⁴¹⁷ S obzirom na ukupnu vrlo tešku situaciju, PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu ranije je odlučio da se na oslobođenoj teritoriji odreda "Zvijezda" održi partijsko savjetovanje na kojem će se analizirati stanje i odrediti dalje djelovanje. Na ovom savjetovanju, održanom 7. i 8. januara 1942. godine u Ivančićima, primarno su trebali biti razmatrani načini prevladavanja krize ustanka u istočnoj Bosni. No, savjetovanje je uveliko nadišlo svoj povod i predstavljalo je "jedan prevashodno jugoslovenski događaj, kako po sastavu i broju učesnika tako i po problemima o kojima je raspravljano i donesenim zaključcima".⁴¹⁸

Po sjećanju Nisima Albaharija, uz navedene članove Vrhovnoga štaba - sudjelovali su i članovi PK KP za Bosnu i Hercegovinu, sekretari i neki članovi oblasnih i okružnih komiteta KP, neki članovi Pokrajinskoga i Okružnog komiteta SKOJ-a, te komandant Romanijskoga odreda Slaviša Vajner Čiča.⁴¹⁹

417 V. Radić, 116. str.

418 Antoniće, 510. str.

419 Nisim Albahari: "Tito u Ivančićima. Sjećanje na pokrajinsko savjetovanje KPJ za Bosnu i Hercegovinu koje je održano u januaru 1942. godine", *Oslobođenje*, XXV, 8.1.1969, br. 7399, 2-3. str; 9.1.1969, br. 7400, 2-3. str. Tekst je potom objavljen u: *1941-1942. u svjedočenju učesnika narodnooslobodilačke borbe*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1975, knj. 11, 97-103. str. i u: *Pokrajinsko savjetovanje KPJ za Bosnu i Hercegovinu (Ivančići, 7. i 8. januara 1942. godine)*, Institut za istoriju i

U tekstu *Tito u Ivančićima* Albahari je opisao tok i vlastito viđenje vrijednosti konferencije, također i svoj susret sa Titom, koji se zbio dan ranije u Čevljanovićima kod Srednjeg, gdje ga je u zajedničku posjetu Titu pozvao Tempo. "Pružio nam je srdačno ruku", piše Albahari, "bio je naročito raspoložen i odmah je počeo vrlo prijatan razgovor. Bio sam jako uzbuđen, jer je to bio moj prvi susret sa sekretarom naše Partije i vrhovnim komandantom." Tito je zatim naglas pročitao strogo povjerljivi raspis Pavelićeva komandanta oružanih snaga Slavka Kvaternika, upućen višim oficirama domobranstva, u kojemu se ovaj žalio na stalne gubitke koje trpe u ljudstvu i materijalnim sredstvima.

"Sjećam se dobro", nastavlja Albahari, "na jednom mjestu stoji i ovo: 'Nema dana da ne dobivam izvještaje o tome kako je komunistička, odmetnička banda zaplijenila jednu, dvije, pa i deset strojnica i mnogo pušaka, a naše domobranstvo ne može se pohvaliti ni sa najmanjim uspjehom, nikada ni jedne strojnice. Streljivo se uzalud i nepromišljeno troši. Nekoliko odmetnika zapuca u pravcu naših snaga, tada nastaje kukavičko i besciljno pucanje koje traje po nekoliko sati ili cijelu noć. Naši vojnici bacaju oružje i predaju se ne samo pojedinačno nego i u grupama, pa čak i satnijama.'

Pošto nam je drug Tito pročitao ovaj raspis, kaže:

'Zar je ovo vojska, zar je ovo država?'

Svi se smijemo. Ja razmišljam o tome kako je snažna naša Partija, kako odmah dospije do najpovjerljivijih dokumenata neprijatelja. Poslije ovog razgovora drug Tito se interesovao o

Oslobođenje, Sarajevo, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1983, 61-68. str. - Prema Antoniću, savjetovanju su iz Bosne i Hercegovine prisustvovali: Nisim Albahari, Hasan Brkić, Karlo Batko, Pavle Goranin, Hama Grebo, Svetolik Gospić, Uglješa Danilović, Rato Dugonjić, Milutin Đurašković, Iso Jovanović, Jusuf Jakupović, Boriša Kovačević, Brana Kovačević, Milutin Kosovac, Vojo Ljujić, Vaso Miskin, Cvijetin Mijatović, Pašaga Mandžić, Olga Marasović, Lepa Perović, Slobodan Princip, Tomislav Ramljak, Betika Romano, Slaviša Vajner Čiča, Avdo Humo, Esad Čengić, Ferid Čengić i "sekretar MK SKOJ-a iz Sarajeva". (Isto, 510-511. str.)

političkoj situaciji na terenu odreda 'Zvijezda', a zatim nas je izveo pred zgradu, gdje se nalazila jedna parna lokomotiva koju je drug Tito pregledao i pokazao nam šta joj manjka da bi mogla raditi."⁴²⁰

U najznačajnijem, sadržaj savjetovanja u Ivančićima mogao bi se sažeti na slijedeći način. Ocijenjeno je da su politička i vojna situacija u tom dijelu Bosne složene i teške. Zaključeno je da su postignuti veliki rezultati, posebno vojni, ali i da su napravljene greške i propusti koji su se nepovoljno odražavali na razvoj ustanka. Prvenstveno je trebalo jasno definirati odnos prema četnicima, jer su iskustva iz Srbije, gdje su oni u jeku njemačke ofanzive zabilježili partizanima nož u leđa, i iz Bosne pokazivala da njih nije moguće uključiti u borbu protiv okupatora. Stoga će se prekinuti suradnja sa četničkim štabovima, a prema četničkim jedinicama na ovom prostoru uspostavljat će se odnos u skladu sa njihovim držanjem. Intenzivirat će se politički rad s ciljem razotkrivanja petokolonaške četničke uloge; neodložno će se izvršiti čišćenje partizanskih jedinica od četničkih elemenata koji će biti razoružani, a oružje će se predavati u ruke pouzdanih boraca. Posebno je bilo važno što prije eliminirati takve pojedince iz štabova bataljona i četa. Također će se ojačati disciplina u partizanskim jedinicama, a formirat će se udarne i pokretne jedinice koje će intenzivirati partizanske akcije i oslobađati se držanja frontova. Odvažnije će se prići stvaranju partijske organizacije u vojsci i na terenu, jer je politički rad neophodno što šire razvijati. I rad Pokrajinskoga komiteta trebalo je bolje organizovati, a političke kadrove prije svega angažirati na političkim zadacima. Odlučeno je i da se formira Dobrovoljačka vojska, kako bi se prijelaz iz četničkih jedinica olakšao onima koji su bili onemogućeni da se bore - što je bilo u duhu općenite politike obuhvatanja širokih narodnih masa u NOB. Dobrovoljačke jedinice bit će orijentirane na odbranu selā od ustaškoga terora, a smatralo se da će od njihovim političkim radom nastati partizanske jedinice.

420 Albahari, isto, 8.1.1969, br. 7399, 2-3. str.

Albahari piše da su u Ivančićima osuđena i "superljevičarska mišljenja u proleterskoj revoluciji".⁴²¹ O ovom problemu on navodi i slijedeće: "U okviru diskusije, koja je bila vrlo živa i polemična, bilo je istupanja koja su zahtijevala političko rasvjetljavanje i raščišćavanje pogleda političke linije daljnjeg razvoja ustanka. Kao najizrazitiji momenat u tom pogledu, sjećam se da je drug Tempo između ostalog rekao: 'Nama četnici bacaju rukavicu klasne borbe u lice i mi je prihvatamo.' Međutim, takav stav nije mogao biti prihvaćen na savjetovanju, pa su drugovi Tito i Kardelj u svojoj riječi, osvrćući se na to, ukazali na narodnooslobodilački karakter ustanka, na potrebu rasplamsavanja ustanka u najširim slojevima naroda obuhvatajući sve one koji su spremni da se bore protiv okupatora i njegovih slugu. Drug Tito je naglasio da nije bitno u tom momentu polaziti sa usko klasnih pozicija i pokretati pitanje vlasti i društvenog uređenja, jer da će se o tom narod, poslije završetka rata i oslobođenja zemlje, slobodnom voljom opredijeliti."⁴²² Hurem je prenio i Albaharijevu izjavu iz emisije *Radio-Sarajeva* od 13.12.1966. godine: "Naročito se mnogo diskutovalo o našim odnosima prema četnicima, o politici bratstva i jedinstva, o mjerama za šire uključivanje muslimanskih masa u narodnooslobodilački pokret i u redove naše vojske, obzirom da je u Bosni i Hercegovini to predstavljalo jedan od najvažnijih političkih zadataka."⁴²³

Ali, neki historičari smatraju da je ova problematika bila iznimno kompleksna i da su tzv. *lijeva skretanja* u presudnoj mjeri doprinosila tome da NOP tada stigne na sâm rub ambisa. Tako, Rasim Hurem tvrdi da je isticanje "revolucionarne sadržine i revolucionarnih ideja narodnooslobodilačke borbe vodilo izvjesnom sužavanju političke platforme narodnooslobodilačke borbe. Ova politika dobila je u praksi vojnih i političkih foruma narodnooslobodilačkog pokreta u nekim jugoslaven-

421 Nisim Albahari: "Prevazilaženje krize ustanka 1942. godine i novi polet narodnooslobodilačke borbe u istočnoj Bosni", u: *Istočna Bosna u NOB-u*, knj. 2, 8. str.

422 Albahari: *Tito u Ivančićima*, 9.1.1969, br. 7400, 2. str.

423 Hurem: *Kriza narodnooslobodilačkog pokreta*, 97. str.

skim zemljama, među ostalim i u Bosni i Hercegovini, vid aktivne konfrontacije sa gornjim slojevima društva, na prvom mjestu sa bogatijim seljacima. Ona se najrječitije izrazila u borbi protiv 'pete kolone' i u njenom uništavanju, koje je dobilo razmjere i pravce koji prevazilaze okvire i smisao terora odozdo i pretvaralo se mjestimično u kampanju pogroma i nasilja u znaku ekstremističkog načela da svako ko nije saveznik, u stvari je protivnik koga treba tući."⁴²⁴ Hurem nedvosmisleno zaključuje: "Naglašavanje klasnog smisla narodnooslobodilačke borbe bilo je osnovni faktor krize narodnooslobodilačkog pokreta."⁴²⁵

Postojale su, navodno, procjene u NOP-u, pa i kod samoga CK KPJ i Vrhovnoga štaba, da će se rat do kraja 1942. okončati porazom njemačkih i talijanskih okupatora, te su već 1941, a posebno s početka 1942. godine borbu usmjeravali ka tzv. *drugoj etapi* revolucije. "Nakon pola godine rata, kada se ustanički pokret nepovratno rascijepio i polarizovao u dva smjera - partizanski i četnički, kada je četničko 'izdajstvo' zadobilo značajan prostor u srpskom narodu njegovom političkom podrškom, pojedini uticajni partijski i vojni rukovodioci počeli su gubiti glavu zanemarujući liniju narodnooslobodilačke borbe i vraćajući se doktrinarnim formulama o etapama socijalističke revolucije. To skretanje partizana od borbe protiv okupatora na borbu protiv kulaka, buržoazije i pete kolone skupo je stajalo NOP", piše Enver Redžić - koji smatra da su i nakon savjetovanja u Ivančićima u NOP-u zadržane obje ove političke linije: "Na pokrajinskom savjetovanju nije inaugurisana strategija 'druge etape revolucije', ali se ono nije okrenulo licem i odlučno prema liniji narodnooslobodilačke borbe."⁴²⁶

Međutim, o problemu odnosa sa četnicima i krizi NOP-a postoje i radikalno oprečna mišljenja i tvrdnje. Jedna od njih pojavila se 1973. godine kada je u sarajevskom Institutu za istoriju narodni heroj i "istaknuti partizanski aktivista Pašaga

424 Isto, 280. str.

425 Isto, 281. str.

426 Enver Redžić: *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Oko, Sarajevo, 1998, 406. str.

Mandžić kritizirao (je) Huremovu knjigu, i to upravo zbog toga što autor nije dovoljno naglasio ove greške partizanskog pokreta i sporazume o saradnji sa četnicima, premda su ti sporazumi bili 'grdna kompromitacija NOP-a u istočnoj Bosni' i ključni za nedovoljnu uključenost Muslimana u partizanski pokret. Mandžić je smatrao da je 'dubina krize u istočnoj Bosni odraz krize u rukovodstvu istočne Bosne tada, a u Huremovoj knjizi o tome nema ništa'. On je naveo da su Rodoljub Čolaković i Svetozar Vukmanović Tempo formirali četničko-partizanski štab u istočnoj Bosni bez konsultacija sa Pokrajinskim komitetom CK KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Preko tog štaba su se, prema Mandžićevu mišljenju, infiltrirali četnički oficiri iz Srbije u partizanske odrede, a sve se to negativno manifestiralo na ukupan partizanski pokret i dovelo do krize pokreta u istočnoj Bosni. [...] Mandžić je bio spreman o tome iznijeti svoj stav i na naučnom dijelu kolektiva Instituta, ali je Rodoljub Čolaković bio puno brži i ubrzo poveo kampanju koja je sa političke scene izbrisala Pašagu Mandžića."⁴²⁷

Jezgrovit i vrlo jasan sud po ovom pitanju dao je nedavno Srđan Milošević: "Tokom Drugog svjetskog rata (1941-1945), odvijao se jedinstveni proces narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije u Jugoslaviji. Komunistička partija Jugoslavije, kao organizator borbe protiv okupatora, bila je na stanovištu da je jedinstvo oslobodilačke i revolucionarne borbe uspostavljeno činom svrstavanja buržoazije jugoslovenskih naroda na stranu okupatora i njenog predominantnog stupanja u kolaboraciju. Ovakvo objašnjenje pojavljuje se tek od 1944/1945, a do tada je revolucionarna komponenta bila stvar koja se dešavala *via facti*, ali bez zvaničnih političko-ideoloških uobličavanja u vrhovima pokreta."⁴²⁸

427 Husnija Kamberović: "Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu - preispitivanja prošlosti ili historijski revizionizam?", u: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam*, 177-178. str.

428 Srđan Milošević: "Od stagnacije do revolucije", u: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2017, 329. str.

Zgrada u Ivančićima u kojoj je održano savjetovanje

Albahari je pisao i o tome kako je Tito komentirao dva njegova prijedloga koja su bila sadržana u izlaganju što ga je iznio na savjetovanju kao sekretar Okružnoga komiteta KPJ za Odred "Zvijezda":

"U vezi mog izlaganja drug Tito je napravio dvije kritičke primjedbe. Naime, ja sam između ostalog predložio da iskoristimo prisustvo Prve proleterske brigade, pa razoružamo neke čete koje su skoro u cijelosti prešle u četnike. Radilo se i o oružju, tj. puškama koje su oni imali, a koje smo mi u prvim mjesecima ustanka dobili iz naše tvornice u Užicu. Drug Tito je na ovo primijetio: 'Nisu u pitanju puške nego ljudi, odnosno borci kojima treba objasniti suštinu stvari i nastojati da oni oružje upotrijebe protiv neprijatelja.'

Druga primjedba odnosila se na moj prijedlog da likvidiramo neke četničke glavešine za koje smo znali da su tajno pripremili puč protiv našeg štaba, a koji su održavali veze i dobivali instrukcije od Gestapoa iz Sarajeva. Drug Tito je, u odgovoru na ovo, ukazao na to da je najvažnija politička likvidacija; da cijelom narodu bude jasno da se radi o banditima i izdajnicima, a da je potom sve ostalo laka stvar. Međutim, on misli da mi u tom pogledu nismo dovoljno politički radili, što je potpuno odgovaralo istini."⁴²⁹

429 Albahari: "Tito u Ivančićima", 9.1.1969, br. 7400, 3. str

Ipak, još dok je savjetovanje trajalo pripadnici Crnovrške čete, Prve čete Crnogorskoga bataljona i Prve proleterske brigade razoružali su tri četničke čete, zaplijenivši 162 puške i 2 mitraljeza, a potom su formirane partizanske čete - nakon "političke obrade i selekcije".⁴³⁰

Kad se pomnije razmotre značenja koja su sadržana u Albaharijevoj sintagmi *superljevičarska mišljenja* i u njegovim prijedlozima - da se razoružaju čete koje su *skoro u cijelosti prešle u četnike* i da se *likvidiraju četničke glavešine* - raskriva se njegovo stajalište da kriza ustanka u istočnoj Bosni nije proizvedena *lijevim skretanjima*, te da je Albahari u ovome izrazito blizak Mandžićevu stavu da je uspostavljeni odnos sa četnicima bio temeljni uzročnik tē krize, jer su sporazumi s njima omogućili masovne četničke pokolje nad Bošnjacima.⁴³¹

Valja pri tom imati na umu i da je u svojim nakon rata objavljenim tekstovima Albahari na mnogo mjesta kazivao da je borba za uključenje *muslimanskih masa* imala ključni značaj za uspjeh NOP-a, ali i da je konstantno govorio o njihovu stradanju od četnika, "tih najvećih ubojica muslimanskog življa"⁴³², što je Bošnjake udaljavalo od pokreta. Tek partizansko "distanciranje od četnika i otvoreni sukob s njima", piše on, "kao i pojedini slučajevi partizanske zaštite muslimanskih sela od četničkih napada, približavali su zaplašeno i ugroženo muslimansko stanovništvo politici bratstva i jedinstva i borbi protiv okupatora i njegovih saradnika. Mora se istaći da je ovaj

430 V. Radić, 119. str.

431 Etnonim *Bošnjak* koristim sa argumentacijom A. Jahića koji smatra "da nema razloga naučne naravi zbog kojih se naziv 'Bošnjak' ne bi mogao koristiti za Bošnjake u onim razdobljima historije u kojim je taj termin bio zanemaren, osporavan, zabranjivan, potisnut, dakako ako se respektiraju njegovo diskurzivno porijeklo i historijski kontekst. U tom smislu, nema straha od modernizacije, učitavanja savremenog smisla u realitet minulog vremena." (Adnan Jahić: "O upotrebi naziva 'Bošnjak' u savremenoj historiografiji", *Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*, Bošnjačka zajednica za grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Zagreb, Bošnjački institut - Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo, 2014, 147. str.)

432 Albahari: "Prevazilaženje krize ustanka", 9. str.

proces išao dosta sporo, ali on je bivao sve vidljiviji i konkretniji. Treba shvatiti da su gorka iskustva Muslimana u pokolju i paljevini njihovih sela, kao i nužno bježanje u druge krajeve, u tzv. muhadžirluk, stvorili opštu nesigurnost i strah, jer ljudi često nisu znali šta donosi dan, a šta noć."⁴³³

Ne treba gubiti iz vida da ove bitne semantičke diferencije uspostavlja umna osoba - koja dobro zna da *superljevičarsko* nije isto što i *lijevo*, te da se ni *mišljenje* i *skretanje* ne mogu izjednačavati, jer je *mišljenje* apstrakcija, a *skretanje* je već djelatan čin... Evidentno je, naime, da je Albahari na ovaj način obezvrijedio problem *lijevoga skretanja* kao faktora krize ustanka u istočnoj Bosni, ali u zahtjevima za akciju prema četnicima, što ih je iznio u Ivačićima, bio je rezolutan: *odmah!* Jer, neusmnjivo, sporazume s njima razumijevao je i označavao kao suštinski problem.⁴³⁴

433 Isto, 12. str. - Na tešanjском području spas je pronašlo više od 4.000 Bošnjaka izbjeglih iz istočne Bosne. (Nisim Albahari et al: "Predgovor", u: Hozić, 5. str.)

434 "Bilo je i slučajeva", piše Hurem, "da su ustanici u partizanskim odredima nerado primali Muslimane i Hrvate, a ponegdje su ih i ubijali. Da bi ostali u NOP odredu, Muslimani i Hrvati su se najčešće predstavljali kao Srbi. Izuzetak je bio Drugi krajiški NOP odred na Kozari u kome su se Muslimani i Hrvati mogli slobodno sa svojim imenom predstavljati." (*Bosna i Hercegovina*, 135. str.) - I Albahari je u partizanima nosio konspirativno ime *Rajko*. Govoreći o ovoj pojavi, Adil Zulfikarpašić kazuje da je 1941. došao na Romaniju, i: "Tamo sam našao Hasana Brkića, on se takođe zvao Aco. Našao sam Nisima Albaharija. I on je imao srpsko ime. Onda je bio Čiča s Romanije, vrlo popularan. Bio je, mislim, Hrvat iz Rijeke. [...] Sjećam se da sam jednom prilikom bio na nekom zboru, gdje mi Albahari reče: 'Pazi, oni znaju da si ti musliman, neko im je rekao.' [...] U Krajini, gdje je bio Đuro Pucar, nije se tako radilo. Tu su svi Bošnjaci-muslimani nosili svoja prava imena. I Osman Karabegović i Šefket Maglajlić i mnogi drugi. U istočnoj Bosni poslije su muslimani ubijani. Ali Derviš Numić, Akif Bešlić, ja, Hasan Brkić, pa Ferid Čengić, svi smo imali srpska imena, i onda su se oni pitali: 'Kako to da nema nijednog muslimana da se bori s nama?' A tamo je bila jedinica Muje Hodžića, koju su činili muslimani, naši simpatizeri iz Šatorovića kod Rogatice. To je u cijelosti bio muslimanski bataljon koji se borio u partizanima. Onda su ih iz istočne Bosne preselili u hrvatski kraj, kod Vareša, da ovamo ne smetaju. Eto, to je bila politika, po mom mišljenju vrlo loša politika Ro-

I kad se stvari tako pogledaju, ispostavlja se da je 1969. i 1971. Albahari, zapravo, napisao ono zbog čega će Mandžić, kad je 1973. godine ustvrdio isto, stradati i doslovno biti slomljen kao *muslimanski nacionalista*. Njegov sin tvrdi da je Mandžić tada (1975.) u stvari ubijen od strane UDB-e.⁴³⁵

Albahari, međutim, tokom NOR-a nije bio na pozicijama s kojih se moglo značajnije uticati na razvoj tih događaja, ali nisu to mogli ni članovi najvišega partijskog foruma u Bosni i Hercegovini, jer su Čolaković i Tempo prilikom sklapanja sporazuma sa četnicima i formiranja zajedničkih ustaničkih štabova u potpunosti ignorisali PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu (kojeg je i Mandžić bio član).⁴³⁶

Tempo u memoarima bilježi da je i Tito na kraju savjetovanja između ostaloga "naglasio da će razvoj oružane borbe sve više zavisiti od toga u kojoj se mjeri budu uključivale, pored srpskih, hrvatske i muslimanske mase. Da bismo to ostvarili, Tito je istakao potrebu stvaranja udarnih vojnih jedinica koje će biti sposobne da iznenadnim napadima zauzimaju veća okupatorska i ustaška uporišta, ali koje isto tako moraju da budu u stanju da zaštite muslimansko i hrvatsko stanovništvo i da obezbijede poštovanje narodnooslobodilačke vlasti u pozadini."⁴³⁷

doljuba Čolakovića i Ise Jovanovića. Čolaković je bio nosilac te linije favoriziranja srpstva, s kojim su se muslimani, po njemu, trebali identificirati. Duboko sam uvjeren da je to bila velika pogreška, koja je rezultirala uništenjem naših kadrova, naročito na Ozrenu." (Đilas i Gaće, 80-81. str.)

435 [<http://www.balkanplus.net/moj-otac-nije-umro-ubijen-je-ponalogu-udbe>]

436 O ovome vidjeti i poglavlje "Pašaga Mandžić i tuzlanska grupa", u: Šaćir Filandra: *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo, 1998, 240-251. str; također: Tomislav Išek: "Slučaj Pašage Mandžića. Paradigma težine traganja za povijesnom istinom", u: *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata - kako se sjećati 1945. godine*. Zbornik radova, Institut za istoriju, Sarajevo, 2006, 195-203. str.

437 Svetozar Vukmanović Tempo: *Revolucija koja teče*. Memoari, Komunist, Beograd, 1971, 263-264. str.

Značaj prostora istočne Bosne, objašnjavao je Albahari 1971. godine u tekstu *Prevazilaženje krize ustanka 1942. godine i novi polet narodnooslobodilačke borbe u istočnoj Bosni*, bio je veliki i za NDH i za "nedićevsko-dražinovske planove o proširenju i protezanju četničke vlasti nad Bosnom i Hercegovinom".⁴³⁸ Teški zločini ustaške Crne legije nad Srbima i četnički pokolji nezaštićenoga bošnjačkog stanovništva do krajnjih su granica razbuknuli šovinizam i bratoubilačku borbu, što je radikalno otežalo široko prihvaćanje proklamacije NOP-a o zajedničkoj borbi protiv okupatora i njegovih unutarnjih pomagača. "Izgledalo je da se ustaše i četnici nadmeću ko će više zločina počinuti; teško je to opisati - narod je bio bespomoćan, a partizanske snage malobrojne da svugdje priteknu u pomoć."⁴³⁹

Da bi se mogao razumjeti splet različitih interesa i sva težišta uslova u kojima se odvijala borba partizanskih snaga na ovom području, treba imati na umu da je tu trajalo i sukobljavanje njemačkih i talijanskih pretenzija: "Nijemci su činili sve da pojačaju svoje snage u gradovima istočne Bosne, naročito poslije neuspjeha i poraza koje su pretrpjeli u početku ustanka."⁴⁴⁰

Očigledno u skladu sa zaključcima iz Ivančića, o čemu je pisao u tekstu *Tito u Ivančićima*, Albahari ovdje kazuje i o subjektivnim momentima koji su doprinijeli dubini krize: "Tokovi oružane borbe nametali su nam shvatanja da svoju snagu i uspjehe gledamo gotovo isključivo kroz vojničke pobjede, a zapostavili smo politički rad u masama i na oslobođenoj teritoriji i na terenu koji kontroliše okupator i njegovi saradnici, naročito u gradovima, gdje se odvijala politička diferencijacija, vrlo često bez našeg prisustva. Istina, naša partijska organizacija bila je malobrojna, pa nije mogla dospjeti da organizaciono obuhvati sveukupnu teritoriju. S druge strane, nismo na vrijeme stvarali pokretne vojne jedinice, koje bi umjesto sta-

438 Albahari: "Prevazilaženje krize ustanka", 5. str.

439 Isto, 6. str.

440 Isto.

cioniranja i frontalnog čuvanja oslobođenih teritorija, prešle na sistematsko i neprestano zadavanje udaraca neprijatelju gdje on to najmanje očekuje, tj. nismo brzim i pokretnim snagama obezbijedili naše prisustvo i manifestovanje naše politike, koja ne bi bila samo vojnički izraz snaga nego i širenje propagande narodnooslobodilačkog pokreta, što je u tom periodu narodnooslobodilačkog rata bilo od mnogo presudnijeg značaja."⁴⁴¹

Uglješa Danilović, koji je u Ivančićima bio prisutan kao član PK KPJ, o odlukama savjetovanja pisao je 1971. godine i ovo: "Da se uspješno provesti te političke, organizacione i vojne mjere, u postojećim uslovima za partizansko ratovanje, uz brojnost i naoružanje odreda u istočnoj Bosni, mogao se očekivati povoljan razvoj događaja. Međutim, jedan faktor je iznevjerio. To je bilo vrijeme. Nije se moglo za mjesec dana obaviti sve ono što je trebalo uraditi, a neprijatelj nam nije ostavljao ni toliko vremena. Počela je ofanziva."⁴⁴²

441 Isto, 7. str.

442 Uglješa Danilović: "Križa ustanka u istočnoj Bosni u proljeće 1942.", u: *Istočna Bosna u NOB-u*, knj. 1, 389. str. - Uz navođenu literaturu, o ovome vidjeti npr. još i: Uglješa Danilović: "Savjetovanje u Ivančićima", u: *Istočna Bosna u NOB-u*, knj. 1, 467-479. str; Dragutin Kosovac: "Partijsko savjetovanje KPJ za Bosnu i Hercegovinu u Ivančićima", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 2, 584-594. str; Petovar i Trikić, 79-80. str; Antonić, 510-520. str.

Druga i treća neprijateljska ofanziva

Nakon njemačke ofanzive u zapadnoj Srbiji i sloma *Užičke republike* koncem 1941. godine, težište ustanka prenijelo se u istočnu Bosnu, gdje je došao i Vrhovni štab. Snage okupatora bile su nemoćne da se na tom prostoru odupiru stalnim partizanskim napadima, i stoga je njemačka komanda bila prisiljena da pokrene radikalnu ataku na partizanske jedinice. Sa više od 30.000 vojnika, uz podršku artiljerije, tenkova i avijacije, 15.1.1942. godine otpočela je njemačka, ustaško-domobranska i talijanska ofanziva, uz pomoć četnika, s ciljem uništenja partizanskih snaga - najprije na prostoru Sarajeva, Višegrada, Zvornika, Tuzle i Vareša (Prva proleterska brigada, Romanij-ski, Birčanski i Odred "Zvijezda"), a u drugoj fazi i na terenu između rijeka Bosne i Spreče (Ozrenski odred).

Vrhovni štab otkrio je namjere o ofanzivi, i data je direktiva da se ne vodi frontalna borba. Prva proleterska brigada izbjegla je opasnost od opkoljavanja, a tada je izvršen i poznati *ig-manski marš*. U prva dva dana probijeni su položaji, i partizanske snage povukle su se na susjedne prostore, ili u dubinu planinskih predjela. Nakon gotovo jednomjesečnih borbi, neprijatelj je imao oko 400 mrtvih, ranjenih i zarobljenih vojnika, 464 neprijateljska vojnika su promrzla, a u ozrenskoj etapi imali su još oko 330 izbačenih iz stroja. Zbog gerilskoga načina borbe, gubici ustanika nisu bili znatni. Međutim, usljed iznenadnoga napada, 21. januara kod željezničke stanice Pjenovac poginulo je 59 partizana, među kojima i komandant Romanij-skoga odreda Slaviša Vajner Čiča.⁴⁴³ Ovaj rezultat "Nijemci su

443 Petovar i Trikić, 83. str. - Vidjeti i: Milutin Đurašković: "Herojska smrt Slaviše Vajnera Čiče", u: *Istočna Bosna u NOB-u*, knj. 1, 423-426. str.

mogli zabilježiti isključivo zahvaljujući izdajničkoj ulozi četnika, koji su u ovoj ofanzivi, u duhu sklopljenog sporazuma s Nijemcima i Italijanima od 15. januara u Višegradu, otvoreno stali na njihovu stranu i predvodili njihove kolone ili su pak bez borbe napuštali položaje i ostavljali frontove otvorenim."⁴⁴⁴

Okupator u ovoj ofanzivi ipak nije imao većega uspjeha. Njegove su trupe prodrle na oslobođeni prostor, ovladale komunikacijama od rijeke Drine do rijeke Bosne, nanijele partizanskim jedinicama određene gubitke, u nekima izazvale i osipanje, prvenstveno u Romanijskom odredu - koji je poslije kraće krize konsolidiran. Ali nisu postigli glavni cilj: razbijanje i uništenje partizanskih snaga na tom strateški važnom ratnom području. Nemoćne da sačuvaju zaposjednutu teritoriju, neprijateljske snage su se povukle, zadržavši posade samo u nekoliko mjesta, "a poslije tzv. druge neprijateljske ofanzive politička i vojnička situacija u istočnoj Bosni bila je ponovo u znaku uspona narodnooslobodilačkog pokreta".⁴⁴⁵

Nakon ovih neuspjeha, njemačko-talijanske, ustaške i četničke snage započele su 31. marta i *treću ofanzivu*: zajedničke operacije protiv partizanskih jedinica i dobrovoljačkih odreda u Crnoj Gori, Sandžaku, Hercegovini, ali i ovoga puta posebno snažno u istočnoj Bosni. U početku ofanzive, koja je trajala do sredine juna, raspali su se neki dobrovoljački odredi i neke partizanske jedinice u istočnoj Bosni, a druge partizanske snage, zbog nadmoći neprijatelja i četničkih pučeva, uzmicale su prema planini Zelengori.

Avdo Humo piše da ono što je NOP tada "posebno ugrožavalo, a čega nismo bili svjesni, bila su organizovana četnička jezgra u našim redovima. Posebno su bili aktivni na Romaniji. Bilo nam je potrebno dosta vremena dok smo ih razotkrili. Nismo bili čak dovoljno ni svjesni njihovih određenih ilegalnih metoda rada, a oni su već počeli da rade organizovano u našim jedinicama. Stvarani su ilegalni četnički centri, koji će nešto kasnije izbiti svom snagom u vidu pučeva u našim odredima."⁴⁴⁶

444 M. Finci: "Dva bosanska proleterska bataljona", 116. str.

445 Antičić, 534. str.

446 Humo, 683. str.

Prethodno su, u skladu sa svojom velikosprskom ideološkom osnovom, četnici širili defetizam i kolebanje među ustanicima, po uputama vlade izbjegle u London i vođa četničkoga pokreta propagirajući strategiju čekanja *povoljnijega vremena*, odnosno savezničke invazije na Balkan, nakon čega bi oni napali "linije komunikacija sila Osovine, s ciljem podrške širim savezničkim naporima".⁴⁴⁷ Tako su četnici rastakali motivaciju za borbu, a u ofanzivi su "u više slučajeva išli na čelu okupatorskih kolona koje su nastupale protiv snaga NOP-a".⁴⁴⁸ U jeku ofanzive oni su pristupili pučevima u ustaničkim jedinicama. "Metodi izvođenja pučeva bili su u svim odredima gotovo isti. Izvršioци pučeva išli su za tim da uz pomoć jednog broja boraca pobiju starješine odane narodnooslobodilačkoj borbi, kao komandire i političke komesare četa, zatim štabove bataljona i odreda, a isto tako i pojedine borce komuniste u jedinicama i partijske radnike na terenu. Na taj način moglo se lakše postići to da se partizanske jedinice obezglave i razbiju."⁴⁴⁹

Na stanje u partizanskim odredima znatno je, piše Salcberger, "uticala i propaganda četničkih glavešina da će se istočna Bosna priključiti Srbiji i poziv da partizani treba da se stave pod četničku komandu".⁴⁵⁰ Ova propaganda nije bila bez osnova: u Beogradu su 2. februara 1942. godine vođeni razgovori između predstavnika NDH, vođe četnika u istočnoj Bosni Jezdimira Dangića, opunomoćenoga generala u NDH Edmunda Glaisea Horstenaua, njemačkoga poslanika u NDH Siegfrieda Kaschea i opunomoćenoga komandujućeg generala u Srbiji Paula Badera - o tome da 17 srezova istočne Bosne pređe u nadležnost četnika i da se priključe Nedićevoj Srbiji, na što predstavnici NDH nisu pristali.⁴⁵¹

447 Robert J. Donia i John V. A. Fine, Jr.: *Bosna i Hercegovina: iznevjerena tradicija*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2011, 126. str.

448 Hurem: *Kriza narodnooslobodilačkog pokreta*, 233. str.

449 Isto, 230. str.

450 Salcberger, 234. str.

451 *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1964, 207. str. - Opširnije o ustaško-

Usljed žestoke četničke agresivnosti i njihovih pučeva, od 18. do 30. aprila raspadaju se i gase Ozrenski, Majevički, Kalinovački i Romanijski odred, a nakon puča izvršenog u noći između 2. i 3. maja prestao je postojati i Odred "Zvijezda".⁴⁵² Četnici su pobili sve političke komesare ovoga odreda koji su se tog dana zatekli u četama.⁴⁵³ Neprijatelj je, na kraju, uspio ovladati teritorijama istočne Bosne, Crne Gore i Hercegovine. Na cijelom istočnobosanskom prostoru očuvana je tada slobodnom samo teritorija Birča koja je obuhvaćala sela oko rijeke Drinjače, sa centrom u Šekovićima, a kontrolirao ju je Birčanski odred.⁴⁵⁴

Rasim Hurem smatra da se tada zbio konačni rasplet odnosa sa četnicima: "Ishod duela između narodnooslobodilačkog pokreta i četničkog pokreta D. Mihailovića, kao i posljedice devijacija ulijevo, do kojih je došlo u okviru ovog duela, uzdrmali su pozicije narodnooslobodilačkog pokreta u većem dijelu Bosne i Hercegovine. Njegova sudbina je izgledala neizvjesna, ali je u sebi nosila nove, velike mogućnosti za njegov razvitak. Tokom trajanja ovog procesa, koji se završio sredinom 1942. godine, izvršena je potpuna diferencijacija i selekcija snaga u narodnooslobodilačkom pokretu. Od njega su otpali svi oni koji nisu htjeli, a i veliki broj onih koji u datim uslovima nisu mogli da ga slijede i time se pružila pokretu šansa da se od tada razvija po stalnoj uzlaznoj liniji. Konflikt sa četnicima izveo je narodnooslobodilački pokret u Bosni i Hercegovini na šire prostore. Stvorena je i praktična mogućnost da se Muslimani i Hrvati počnu u većem broju opredjeljivati za narodnooslobodilački pokret, čime je i sam ustanak prestao biti prevashodno ustanak srpskog naroda."⁴⁵⁵

-četničkoj suradnji na tom prostoru vidjeti: Rasim Hurem: "Sporazumi o saradnji između državnih organa Nezavisne države Hrvatske i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni 1942. god.", *Prilozi*, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, 1966, br. 2, 285-325. str.

452 V. Radić, 130. str; Salcberger, 234-236. str.

453 Hurem: *Kriza narodnooslobodilačkog pokreta*, 231. str.

454 Petovar i Trikić, 101. str.

455 Hurem: *Kriza narodnooslobodilačkog pokreta*, 282-283. str.

Obnavljanje i nova plima NOP-a u istočnoj Bosni

Nakon *treće ofanzive* ostaci partizanskih jedinica, kao i ruralnih organizacija KPJ, "nalazili su se u četničkom moru, dok se u gradovima konsolidovala vlast NDH [...]. U takvim prilikama prvi cilj komunista i svih pripadnika NOP-a u oblastima u kojima je on zapao u krizu bio je fizički se održati."⁴⁵⁶ Iako znatno oslabljene, ipak su se partijske organizacije uspijevale prilagoditi novim uslovima i raditi na okupljanju i uvezivanju razbijenih partizanskih skupina. Na koncu, u selima Kamenica i Stojanovići kod Zavidovića u maju su se "skoncentrisale sve snage preostale poslije izvršenih četničkih pučeva u odredima istočne Bosne. Od njih je formirana grupa udarnih bataljona."⁴⁵⁷ Od ove grupe, koju su činila tri bataljona, 10. maja je formirana, a odlukom Vrhovnoga štaba 2. augusta u Šekovićima i svečano proglašena Šesta proleterska istočnobosanska brigada.

Kao sudionik, ovu tešku dvomjesečnu dramu impresivno je dočarao Avdo Humo u knjizi *Moja generacija*.⁴⁵⁸

U *trećoj ofanzivi* pala je, dakle, i teritorija Odreda "Zvijezda", gdje je Nisim Albahari ostvarivao svoju ratnu ulogu kao sekretar OK KPJ za taj prostor. I on je početkom maja boravio u blizini Zavidovića, a ratni put nastavlja najprije kao zamjenik političkoga komesara Četvrte čete Prvoga bataljona⁴⁵⁹, potom i

456 Isto, 270. str.

457 Vojo Ljujić: "Formiranje grupe udarnih bataljona", u: *Istočna Bosna u NOB-u*, knj. 1, 430. str. - Ljujić je bio komandant Grupe, potom i prvi komandant Šeste istočnobosanske brigade.

458 Vidjeti: Humo, 681-720. str.

459 Mitar Minić: "Prvi proleterski istočnobosanski bataljon", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 3, 335. str.

kao politički komesar Trećega bataljona - na zadacima koji su bili od iznimnoga značaja za održanje i ponovno razbuktavanje ustanka.

Posebno je značajno to što ove partizanske snage od ljeta 1942. sve do aprila 1943. godine nisu imale vezu sa CK KPJ i Vrhovnim štabom, koji su se nalazili u Bosanskoj krajini. Stoga je dan nakon osnivanja Šeste brigade u Šekovićima održano savjetovanje kojemu su prisustvovali komunisti iz Brigade i partijski radnici PK KPJ što su se nalazili na ovom prostoru. "Tu je analizirana postojeća situacija u istočnoj Bosni i ocijenjeno da postoje uslovi za obnavljanje ustaničkog zamaha. Istaknuto je da u Majevidici i Semberiji postoje povoljni uslovi za borbu i širu mobilizaciju boraca Narodnooslobodilačke vojske."⁴⁶⁰

U jesen 1942. godine Šesta brigada otpočela je sa intenzivnijim akcijama, naročito od septembra kada su se njene snage prebacile na Majevidicu. Dva bataljona Brigade, s njima i Albahari, 5. oktobra prešla su u Srem, gdje su sa vojvođanskim partizanskim jedinicama sudjelovali u borbama protiv njemačkih snaga, a potom se vraćaju u Bosnu.⁴⁶¹

"Poslije jednomjesečnog boravka u Sremu", piše Albahari, "povratkom bataljona 6. brigade i sa njima Fruškogorskog partizanskog odreda u istočnu Bosnu, otpočinju uspješne borbe i akcije naših snaga na području Majevidice i Semberije. To su napadi na Lopare i druga domobranska uporišta, kao i na četničke snage koje, preplašene, počinju da se povezuju i pripremaju za protivnapad. Borci 6. brigade, poslije povratka iz Srema zajedno sa borcima iz Vojvodine, pokazuju izvanredan moral, naročito ohrabreni uspješnom borbom protiv Nijemaca u Sremu. Bilo je jasno da se već možemo upustiti i u odlučnije bitke, a u prvom redu moralo se usmjeriti na likvidaciju četnika."⁴⁶²

"Četnici su vremenom propali", smatra Robert J. Donia, "zato što je, za razliku od partizana, njihov pokret bio transpa-

460 Albahari, "Prevazilaženje krize ustanka", 17. str.

461 Opis borbi u Sremu vidjeti u: Petovar i Trikić, 170-182. str.

462 Albahari, isto, 18. str.

rentno velikosrpski, i djelovao pod komandom lidera iz Srbije te nikad nisu uspjeli imati stvarno domaće bh. vodstvo."⁴⁶³ U tom periodu oni su se u potpunosti inkorporirali u sistem okupacije. Ne samo otvarajući frontalnu oružanu borbu protiv KPJ kao organizatora partizanskoga otpora nego i kontinuiranim zvjerskim zlodjelima nad Bošnjacima, također i nad Hrvatima, oni su stvorili situaciju u kojoj im je preostalo jedino savezništvo sa okupatorom, i time su istovremeno udarili "temelj za početak svoga sloma. Izrazit klasno-politički front kojim je obilovao ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941. godine, završen je narednih godina potpunim raskrinkavanjem četništva i njegovim vojnim i političkim porazom."⁴⁶⁴

Likvidacija četnika, o čemu kao o primarnom zadatku govori Albahari, ubrzo je doista i otpočela. Nakon niza uspješnih napada protiv četničkih jedinica na ovom prostoru, dobivene su informacije iz kojih se moglo "zaključiti da Nijemci sa domobranima iz okolnih garnizona i majevičkim, trebavskim, ozrenskim, pa čak i romanijskim četnicima, pripremaju ofanzivu širih razmjera na naše snage".⁴⁶⁵ Da bi se to preduprijedilo, naređeno je da se sve partizanske snage prikupe u selu Trnova, a tu su 27. novembra PK KPJ, Glavni štab za Bosnu i Hercegovinu, Glavni štab za istočnu Bosnu i Štab Šeste brigade na zajedničkom sastanku razmotrili situaciju. "Pretpostavljalo se, a to se uskoro pokazalo i kao tačno, da su Nijemci pokrenuli četnike da se oni prvo obračunaju sa nama, poslije čega bi i oni stupili u akciju."⁴⁶⁶

Donesena je tada odluka da se hitno izvrši napad na četnike koji su se tih dana koncentrirali u selu Maleševci na Majevidici, gdje ih je ukupno bilo oko 1.500⁴⁶⁷ - kako bi se oni razbili i spri-

463 Robert J. Donia: "Bosna i Hercegovina u vrtlogu. Promjene u prikazivanju Drugog svjetskog rata u literaturi na engleskom jeziku od 1945. do 2005. godine", u: *60 godina*, 22. str.

464 Antončić, 540. str.

465 Vukašin Subotić: "Velika pobjeda partizana nad četnicima na Maleševcima", u: *Istočna Bosna u NOB-u*, knj. 1, 753. str.

466 Isto, 754. str.

467 Petovar i Trikić, 203. str.

ječila zajednička ofanziva sa Nijemcima i ustašama. Razvrstani u tri kolone, borci Šeste brigade i Sremskoga odreda, ukupno sedam bataljona, 27. novembra krenuli su prema Maleševcima, udaljenim oko 35 km, sa zadatkom da usiljenim maršem do jutra stignu na početne položaje i da u 6 sati započnu napad. "Četnički komandanti su cijelu noć slavili izvršenu koncentraciju i veselili se predstojećoj 'pogibiji' partizana, pa su u ranu zoru, mnogi već pijani, otišli na počinak. [...] Kada je borba završena, vidjela se sva veličina pobjede partizana. Prilikom planiranja napada nije se pretpostavljalo da će kolona naići na tako veliku koncentraciju, i da će ova borba biti prekretnica u razvoju ustanka na Majeveci, pa i u cijeloj istočnoj Bosni. U borbi je poginulo, i bilo ranjeno oko 250 četnika. Samo na položaju Mramorje izbrojana su 144 mrtva. Zarobljeno ih je oko 600, a ostali su uspjeli da se probiju prema Koraju i Posavini."⁴⁶⁸

Bio je to poraz od kojega se četnici u sjevernom dijelu istočne Bosne nikada nisu oporavili. "Povezivanje naših jedinica sa Vojvodinom i posebno sa Sremom i poraz četnika na Maleševcima", konstatira Albahari, "predstavljaju presudan momenat za kraj krize ustanka u istočnoj Bosni. Nastupa novi polet ustanka i period jačanja naših snaga i ostvarivanje zadataka koje je drug Tito u svom pismu od 12. januara 1943. naznačio, a koji su već u toku novembra i decembra 1942. bili ostvarivani, a o čemu se u Vrhovnom štabu nije znalo zbog nepostojanja međusobnih veza."⁴⁶⁹

U kontekstu uloge Šeste brigade u *prevazilaženju krize ustanka u istočnoj Bosni*, dio borbenoga puta jedne od "naših najboljih ratnih brigada"⁴⁷⁰, koja je odlikovana Ordenom narod-

468 Isto, 206-207. str. - "Drugi udarac dobili su četnici sa Romanije kad su u martu 1943. bili pošli na Šekoviće. Oni su na prostoru Šekovića takođe bili tučeni i razbijeni i poslije ovih borbi u istočnoj Bosni nisu više predstavljali ozbiljniju snagu." (Rudi Petovar i Miloš Zekić: "Šesta istočnobosanska brigada u bici na Sutjesci", u: *Sutjeska. Zbornik radova*, knj. 1, Vojnoizdavački zavod JNA "Vojno delo", Beograd, 1958, 206. str.)

469 Albahari, isto, 19. str.

470 Miloš Zekić: "Borbeni put Šeste proleterske istočnobosanske brigade", u: *Istočna Bosna u NOB-u*, knj. 1, 635. str. - Brigada je brojala 6.233

nog heroja, Ordenom oslobođenja i Ordenom bratstva i jedinstva, opisao je i Nisim Albahari 1971. godine.⁴⁷¹

Sa Trećim bataljonom ove brigade Albahari je sudjelovao i u bici na Sutjesci u maju i junu 1943. godine⁴⁷², prekretnom događaju u ratu na jugoslavenskom prostoru. Odmah nakon proboja iz obruča neprijateljskih snaga, partizanske jedinice izišle su na slobodnu romanijsku teritoriju, a potom su u istočnoj Bosni munjevitim akcijama u narednih 20-tak dana oslobodile cijeli prostor između Sarajeva i Tuzle: Han-Pijesak, Vlasenicu, Srebrenicu, Olovo, Kladanj, Zvornik, Stupare. Okupatori su ubrzo iznova ovladali dijelovima tada oslobođene teritorije, ali plima oslobodilačkoga pokreta i u istočnoj Bosni snažno se širila, i nije više bila zaustavljiva ni novim neprijateljskim ofanzivama.

U proljeće 1943. godine formiran je Oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu, kojemu je primarni zadatak bila popuna i konsolidacija partijske organizacije, jer "posljedice prošlogodišnjeg četničkog razdora su se još uvijek vidno osjećale".⁴⁷³ Nisim Albahari bio je član ovoga partijskog organa.⁴⁷⁴

Sredinom te godine formiran je i novi Okružni komitet KPJ za Romaniju, koji su činili Grujo Novaković (sekretar), Savo Pređa i Veso Racković, a u njegov sastav "Pokrajinski komitet će nakon par nedjelja uputiti iz VI brigade Nisima Albaharija".⁴⁷⁵ U tadaš-

borca, a više od trećine njena sastava poginulo je tokom rata. (Petovar i Trikić, 668. str.)

471 "Borbeni put Šeste proleterske istočnobosanske brigade bio je dug više hiljada kilometara, a trajao je pune tri godine: od maja 1942, [...] pa do maja 1945, kada ga je kod Dravograda, na granici prema Austriji, završila." (Zekić, 613. str.)

472 Uz Albaharija, Štab Trećega bataljona činili su tada komandant Marko Ećimović, Veso Racković i Akif Bešlić. (Petovar i Trikić, 276. str.)

473 Stevo Popović: "O formiranju i radu Oblasnog komiteta KPJ za istočnu Bosnu", u: *Istočna Bosna u NOB-u*, knj. 2, 351. str.

474 "Albahari Abrahama Nisim", u: *Narodni heroji Jugoslavije*, knj. 1, Mladost, Beograd, 1975, 20. str.

475 Ratko Jovičić i Dušan Jovanović: "Borbe obnovljenog Romanijskog NOP odreda", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 4, 323. str.

njim zadacima za rasplamsavanje borbe u istočnoj Bosni prvenstveno je trebalo širiti etiku bratstva i jedinstva i vršiti brojnije uključivanje Bošnjaka u NOP. Okružni komitet za Romaniju imao je i konkretan zadatak da izvrši ponovno formiranje Romanijskoga odreda, koji treba prerasti u brigadu, što je i postignuto u vrlo kratkom vremenu, pa je ovaj odred u augustu imao preko 70 boraca, a u novembru više od 600.⁴⁷⁶

"Od oktobra 1943. godine obavljao sam dužnost sekretara Okružnog komiteta KPJ za Romaniju"⁴⁷⁷, piše Albahari - dok Drago Borovčanin, navodeći sve personalne izmjene koje su se zbivale u ovom partijskom tijelu, obnovljenom nakon bitke na Sutjesci (Albahari je prisutan u svim sastavima OK KPJ za Romaniju), tvrdi da je Albahari za sekretara postavljen u martu 1944. godine. Borovčanin se pri tom poziva na kazivanje prethodnoga sekretara Nikole Cvijetića, ali dodaje i slijedeće: "To se može zaključiti i iz dokumenata (izvještaja) koje u ime OK KPJ za Romaniju potpisuje Nisim Albahari od marta pa dalje."⁴⁷⁸

"Period avgust - septembar protekao je u neprekidnoj aktivnosti naših jedinica u istočnoj Bosni. Sve brigade su se sredile i popunile. Težište borbi prenijeto je na prostor Majevice, Posavine, Trebave i Ozrena. Oslobođeni su gradovi: Bijeljina, Bосanski Šamac, Modriča, Gradačac i Gračanica. Formirani su novi partizanski odredi: na Ozrenu Ozrenski i na Trebavi i u Posavini Trebavski i Posavski."⁴⁷⁹

476 Borovčanin, 118. str. - "Pod pojmom Romanija podrazumijevaju se dva područja. Uže koje zahvata samo planinu Romaniju sa najbližim obroncima, i šire koje obuhvata plato od Milan-planine na sjeveru, planine Bature i rijeke Drine na istoku, željezničke pruge od Višegrada do Sarajeva na jugu, Sarajeva na zapadu i preko Crepoljskog i Olova na sjeverozapadu. Ovo šire područje Romanije poznato je iz NOB-e i revolucije, jer je to područje oslobodio Romanijski partizanski odred 1941. godine, a Okružni komitet KPJ za Romaniju od 1941. do 1945. godine drži ovo područje." (Isto, 99. str.)

477 Nisim Albahari: "Formiranje Odsjeka zaštite naroda i borba sa snagama kontrarevolucije", u: *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji*, knj. 3, 1987, 1108. str.

478 Borovčanin, 121-122. str.

479 Miloš Zekić: "Prelomna jesen 1943. u istočnoj Bosni", u: *Istočna Bosna u NOB-u*, knj. 2, 93. str.

Vlasenica, Kladanj, Srebrenica i Zvornik ponovo su oslobođeni polovinom septembra. U isto vrijeme u istočnu Bosnu stigao je i Štab Trećega korpusa sa Drugom krajiškom brigadom; pored dvije postojeće - obrazovana je i Treća vojvođanska brigada; u partizanske redove sve više stupaju Bošnjaci i Hrvati, te je u septembru konstituirana i Šesnaesta muslimanska brigada.⁴⁸⁰

480 Hoare tvrdi da je uključenje Bošnjaka u NOP bilo od presudnoga značaja za uspjeh jugoslavenske revolucije, i to argumentira na slijedeći način: "Revolucije uvijek, u značajnoj mjeri, uobličavaju događaji u njihovom epicentru. Isto kao što je Pariz uobličio karakter Francuske revolucije, a Petrograd uobličio Oktobarsku revoluciju, tako se može pretpostaviti da je Bosna i Hercegovina uobličila karakter jugoslavenske revolucije. Jeste da je BiH zemlja, a ne grad, ali njeno stanovništvo 1941, od nekih 2,4 miliona, samo je malo veće od stanovništva Petrograda 1917. Za razliku od francuskih i ruskih revolucionara, Tito i njegov Vrhovni štab i Centralni komitet su, jer je tako bilo neophodno, imali nestalno sjedište i od kraja 1941. do sredine 1944. se kretali od jednog do drugog mjesta u Bosni: iz Foče u Drvar, preko Bihaća i Jajca. Upravo zato je Bosna ključ za razumijevanje jugoslavenske revolucije. Međutim, da bi NOP ustanovio dovoljno čvrstu bazu u Bosni, morao se suočiti s činjenicom da je bosansko stanovništvo nacionalno heterogeno. Od ukupno 2.323.555 stanovnika 1931. godine, 1.028.139, odnosno 44,25% bili su pravoslavci, uglavnom Srbi, 718.079, odnosno 30,9% bili su muslimani, 547.949, odnosno 23,58% bili su katolici, uglavnom Hrvati, a 29.388, odnosno 1,27% pripadali su drugim vjerskim denominacijama, prvenstveno Jevreji. Srbi su inicijalno bili nacionalnost koja se u Bosni mogla najbrže mobilizirati u partizane, zbog genocidnog progona kojem su ih podvrgle ustaše - hrvatski fašisti na čelu NDH. Shodno tome, u ranim fazama partizanskog ustanka u Bosni, bosanski partizani u suštini su, na nivou jedinica, bili srpska vojska. No, bosanski pokret otpora mogao je biti uspješan samo ako je obuhvatao i barem dio nesrpske većine - prvenstveno muslimana. To je bilo naročito bitno jer su u bosanskim gradovima muslimani bili možda i najznačajniji element, pošto su 1931. činili 50,43% urbanog bosanskog stanovništva, naspram 23,23% katolika i 22,34% pravoslavaca. Imati vlast u zemlji značilo je imati najvažnije gradove, a bosanski gradovi se nisu mogli držati bez političke baze među urbanim muslimanskim stanovništvom; isto kao što je Bosna bila ključ za vlast u Jugoslaviji, tako su i muslimani bili ključ za vlast u Bosni. No, bosanski muslimanski narod 1941. godine nije bio polariziran po klasnim linijama, a većina muslimanskog stanovništva - uglavnom seljaka - u političkom vodstvu je slijedila muslimansku elitu. To je tražilo da NOP,

Ukupno uzevši, vojno-politička situacija u istočnoj Bosni početkom jeseni 1943. godine bila je za NOP iznimno povoljna. Tome je vrlo značajno doprinijela i opća situacija u zemlji, prvenstveno stoga što su Nijemci po kapitulaciji Italije bili prisiljeni da popune prazninu koja je tada nastala na znatnom dijelu okupirane teritorije. Stoga su oni morali oslabiti svoje garnizone na drugim teritorijama, pa tako i u istočnoj Bosni.

U oktobru su na Romaniju došle jedinice Trećega korpusa i odmah su pristupile razbijanju četnika pristiglih iz Srbije na zapadni romanijski prostor, zatim i drugih četničkih formacija, kao i njemačko-ustaških uporišta. Do kraja novembra oslobođeni su Sokolac, Rogatica i druga romanijska naselja. "To je stvorilo povoljne uslove za politički rad na terenu. Aktivnost partijske organizacije u to vrijeme postaje sveobuhvatnija. Romanijski odred, kao neposredni rezultat rada partijske organizacije, izrastao je u jaku i čvrstu vojnu formaciju, pa se osamostalio i kadrovski ojačao tako da Okružni komitet i partijska organizacija nisu morali o njemu voditi više neposrednu brigu. Taj posao je preuzela partijska organizacija odreda koja je takođe ojačala i postala organizaciono sređena."⁴⁸¹

Za partizane je u ovom trenutku najznačajniji objekat djelovanja bio tuzlanski industrijsko-rudarski bazen. Stoga je štab Trećega korpusa donio odluku da se izvrši napad na Tuzlu i okolna neprijateljska uporišta. Tuzla je prvi puta oslobođena 2.10.1943. godine, i tu je Oblasni komitet od 9. do 11. oktobra održao *plenarnu sjednicu* na kojoj je, između ostaloga, odlučeno da se imenuje novi sastav OK KPJ za Romaniju⁴⁸², kada je, prema Albahariju, vidjeli smo, on postavljen za njegova sekretara. Grad je ostao slobodan do 11. novembra, a u tom periodu

ako je želio stvoriti solidan oslonac među muslimanskim masama, mora da kooptira pripadnike muslimanske elite. Upravo zato je priča o tome kako su jugoslovenski partizani osvojili podršku dijela muslimanskog stanovništva i dijela muslimanske elite ključni dio priče o trijumfu jugoslovenske revolucije." (Isto, 5-6. str. - Citirano prema navedenom mjestu, prijevod A. Sadiković.)

481 Borovčanin, 118-119. str.

482 Popović, 356-357. str.

u partizanske redove stupilo je oko 5.000 novih boraca: "Prije svega muslimanske i hrvatske mase u ogromnoj većini su aktivirane i stale na stranu narodnooslobodilačkog pokreta. Mnoga srpska sela gdje su četnici imali uticaj takođe su se sve više opredjeljivala za našu borbu."⁴⁸³

Nakon cjelokupnoga romanijskog područja - oslobođeni su Višegrad, Goražde, Foča i Kalinovik, potom i Vareš gdje su uništene visoke peći i onesposobljen rudnik. Osim Brčkog, cijela istočna Bosna bila je slobodna... "Naše jedinice bile su na prilazima Sarajeva. Iako je konačna pobjeda bila još daleko, ona nam se činila tada kao da je sasvim blizu"⁴⁸⁴, svjedočio je narodni heroj Miloš Zekić, treći po redu komandant Šeste istočnobosanske brigade.

483 Zekić, 101-102. str.

484 Isto, 103. str.

Šef Odsjeka OZN-e pri Štabu Trećega korpusa NOVJ

Prvotni oblici partizanske obavještajne službe začeti su po odluci donesenoj na savjetovanju u Stolicama, "a jedinstvena organizacija formira se u toku 1943. i 1944. godine".⁴⁸⁵ Ustanovljenje ove službe u istočnoj Bosni započelo je nakon *treće neprijateljske ofanzive*, za šta je od Glavnoga štaba i PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu bio zadužen Todor Vujasinović - koji je potom bio i prvi povjerenik OZN-e za Bosnu i Hercegovinu.⁴⁸⁶

U tekstu *Formiranje Odsjeka zaštite naroda i borba sa snagama kontrarevolucije* Albahari je 1987. godine ovako opisao situaciju u kojoj dolazi do zasnivanja OZN-e kao vojne obavještajne i kontraobavještajne službe, i njenu strukturu: "U proljeće 1944. godine vojnopolitička situacija bila je povoljna za saveznike i sve je ukazivalo na skori završetak rata sa fašističkim agresorom. U Jugoslaviji oslobođena je velika teritorija, a ofanzivom koja je u to vrijeme vođena u Srbiji žarište borbi prenosilo se iz centralnih u istočne dijelove zemlje. Gubeći tle pod nogama, okupator i njegovi saradnici - četnici, ustaše, zelenokadrovci, balisti i ostali kvislinzi postaju još okrutniji. Na oslobođenim i poluoslobođenim teritorijama ustaške grupe i četničke 'trojke' činile su strašne zločine. Špijuni, okorjeli zločinci i drugi kontrarevolucionari organizovano i pritajeno djeluju i na oslobođenoj teritoriji. Imajući to u vidu, vrhovni komandant NOV i POJ drug Tito donosi 13. maja 1944. godine u Drvaru odluku o formiranju Odjeljenja zaštite naroda - OZN-e, pri Povjereništvu [za narodnu odbranu] NKOJ. Ovim je defini-

485 Albahari, isto, 1107. str.

486 Savo Pređa: "Partizanska obavještajna služba", u: *Istočna Bosna u NOB-u*, knj. 2, 570-573. str.

tivno razdvojena bezbjednosna od obavještajne funkcije. OZN-a postaje jedinstvena, centralizovana organizacija postavljena na vojničkim principima. U republikama i pokrajinama formiraju se odjeljenja, u oblastima odsjeci, a u srezovima povjereništva OZN-e."⁴⁸⁷

Po nalogu Nacionalnoga komiteta oslobođenja Jugoslavije (NKOJ), u augustu 1944. godine formiran je Odsjek OZN-e i pri Štabu Trećega korpusa NOVJ umjesto dotadašnjeg povjereništva. Oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu donio je odluku "da se OZN-i stavi na raspolaganje što bolji partijski kadar".⁴⁸⁸ O svome postavljenju Albahari kaže slijedeće: "Na poziv Oblasnog komiteta KPJ došao sam u Šekoviće. Drugovi su mi saopštili da se formira OZN-a, da sam postavljen za šefa Odsjeka te da se više ne vraćam na Romaniju."⁴⁸⁹ Zamjenik mu je bio Drago Mažar, pomoćnik Milutin Đurašković, a u Odsjeku su još radili Hasan Grabčanović, Mile Ilić, Mirko Brenjo, Dragiša Maksimović, Savo Pređa i drugi. Imali su na raspolaganju jednu, a od početka 1945. godine i drugu četvu vojnika - kojima su komandiri bili Salko Alispahić i Mijo Kerošević.⁴⁹⁰ Tada su formirana i povjereništva pri vojnim područjima, a oficiri OZN-e postavljeni su pri štabovima divizija, brigada i odreda. Nakon što je 17.9.1944. godine Tuzla iznova i definitivno oslobođena, sjedište Odsjeka OZN-e smješteno je u ovom gradu. Organizacije Odsjeka djelovale su i u neoslobođenima gradovima, pa je, tako, OZN-om u Sarajevu rukovodio Vladimir Perić Valter.⁴⁹¹

Opisujući djelovanje ovoga odsjeka OZN-e, Albahari kazuje da su konsultacije vršene isključivo sa sekretarom Oblasnoga

487 Albahari, isto. - Više o strukturi OZN-e vidjeti poglavlje "Stvaranje i razvoj obavještajne službe od formiranja Odeljenja zaštite naroda 13. maja 1944. do kraja rata", u: Milovan Dželebdžić: *Obaveštajna služba u narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1987, 41-49. str.

488 Pređa, 573. str.

489 Albahari, isto, 1108. str.

490 Isto.

491 Pređa, 573-574. str.

komiteta KPJ Cvijetinom Mijatovićem, te povremeno i sa komandantom Trećega korpusa Vladom Popovićem koji je tada u istočnoj Bosni bio i jedini član CK KPJ, ali da OZN-a nije bila potčinjena vojnoj komandi. "U osnovi", naglašava Albahari, "naša oštrica bila je usmjerena protiv neprijatelja, u prvom redu fašističkog neprijatelja, njegovih oružanih i drugih oblika djelovanja, špijunaže, petokolonaša i svih drugih aktivnosti usmjerenih protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Osim toga, naš zadatak je bio da razvijemo budnost i obezbijedimo čistotu vlastitih redova pokreta. U to vrijeme u istočnoj Bosni postala je aktuelna i borba protiv ostataka četničkih i ustaških bandi. Jer, u pozadini široko oslobođene teritorije, skrivene po šumama, djelovale su razne neprijateljske grupe. Zadatak organa OZN-e bio je uništenje četničko-ustaških i drugih neprijateljskih grupacija. Zatim zadatak ove službe bio je i posao zaštite privrede, zaštite opštenarodne svojine, zaštite i omogućavanja potpunijeg snabdijevanja naroda, vojske i slično."⁴⁹²

Nisim Albahari, Nikola Cvijetić i Milutin Đurašković
(u oslobođenoj Tuzli 1944.)

492 Albahari, isto, 1109. str. - "Partizanske snage", pišu Donia i Fine, "žestoko su progonile sve rivalske naoružane formacije pred kraj rata, ubijajući hiljade Nijemaca, ustaša i četnika u posljednjim danima sukoba. Pojedinačne jedinice četnika i ustaša pobjegle su u iste one planine koje su ranije pružale skrovište partizanima, nastavljajući sa manjim gerilskim akcijama godinama nakon završetka rata. Jugoslavenska policija je izvijestila da je posljednja takva jedinica zarobljena 1955. godine." (Isto, 141. str.)

Kroz niz vrlo zanimljivih sekvenci Albahari je u nastavku izložio ono što je smatrao najznačajnijim, uz to i ilustrativnim za "vrlo kratko vrijeme, od septembra 1944. do aprila 1945. godine, koliko sam se nalazio u Tuzli".⁴⁹³ Iznio je činjenice o uspješnom osposobljenju tuzlanske električne centrale i lukavačke fabrike sode što su ih Nijemci razorili pri povlačenju, a posebno je zamašan posao bio saslušavanje velikoga broja neprijateljskih funkcionera i oficira zarobljenih prilikom oslobođenja Tuzle, kao i proučavanje njihovih zaplijenjenih arhiva. Među zarobljenima bili su šef Ustaške nadzorne službe (UNS-a) Stjepan Vujica i šef policije Branko Bauer, kao i veliki župan Bahrija Kadić koji je, "na neki način, uspio naročito među muslimanskim živiljem da stvori utisak da je dobar čovjek, da nije do kraja na strani neprijatelja i da štiti i pomaže narod".⁴⁹⁴ Međutim, pored arhiva policije i UNS-e, pronađena je i tajna Kadićeva arhiva, sakrivena u zidu njegova kabineta, iz koje se vidjelo da je on "stalno lično obavještavao Pavelića, a i druge ustaške organe u Zagrebu, o stanju u tuzlanskoj župi. [...] Iz te korespondencije se, takođe, vidjelo da je veliki župan sve radio, ne samo uz odobrenje, već i precizna uputstva lično Pavelića i njegovih najviših oficira."⁴⁹⁵

Ističući da je Tuzla u najvećem procentu stanovništva bila uz partizane i narodnooslobodilački pokret, Albahari svjedoči da je ipak bilo začuđujuće to što niko od "građana ili članova porodica uhapšenih ne dolazi da nešto pita ili eventualno da interveniše za nekog".⁴⁹⁶ Međutim, opisao je posjetu jedne grupe Tuzlaka koja je tražila da ih on primi. "Kad smo se upoznali, vidim da su to skoro sve poznata imena i da su saradnici NOP-a, dakle naši ljudi, organizovani u narodnom frontu. Iz onog našeg skromnog spremišta počastim ih kafom ječmenušom, a zatim počnemo razgovor. Prvi je uzeo riječ muftija Kurt i otprilike rekao slijedeće: 'Mi smo, znate, stariji ljudi i želja nam je da vam kažemo nešto što mislimo da bi trebalo da vam kažemo, a to je da sada

493 Isto, 1110. str.

494 Isto.

495 Isto, 1111. str.

496 Isto, 1113. str.

treba dobro da otvorite oči. To što vi radite mi razumijemo, bili ste skoro četiri godine u šumi, strašno ste se napatili, borili se i iskrvarili i sad prelazite u uslove kada organizujete svoju vlast, novu državu. Morate dobro paziti da pri tom ne napravite greške.' Poslije tog njegovog govora upitao sam ga da li smo možda negdje pogriješili, uhapsili nekoga a da nije trebalo i slično. [...] Ustežući se malo, reče da misli da smo pogriješili što smo uhapsili sudiju Jusufa Jašaragića, jer misli da je pošten čovjek. Dok je govorio, ja sam razmišljao da li da mu pokažem dokumenat koji smo našli u zaplijenjenoj arhivi, koji je potvrđivao Jašaragićevu krivicu. Naime, u ladici moga stola nalazila su se dva originalna dokumenta, spiska sa po 120 ljudi predviđenih za hapšenje i upućivanje u koncentracione logore, potpisao ih je sudija Jašaragić. Na tim spiskovima bila su i imena nekolicine prisutnih. [...] Tada odlučim da pokažem muftiji Kurtu spiskove, pogledao ih je i prosto zanijemio. Vraćajući te spiskove, izjavio je: 'Stvarno, ja nemam ništa više da pitam.'⁴⁹⁷

Albahari, između ostaloga, piše i o prodoru četnika u decembru 1944. godine iz jugoistočne Bosne s ciljem da zauzmu Tuzlu, a samo iz Srbije tada ih je stiglo oko 10.000. Tom prilikom dvije čete OZN-e držale su red u gradu dok je bitka trajala u njegovoj okolini, a snage od oko 3.500 partizana zaustavile su i potisnule četnike.

Opisuje on i druge tadašnje događaje, a jedan od posebno zanimljivih je to što su se, usljed demoralizacije prouzročene četničkim porazima, u martu 1945. kod Gradačca predala dva člana Nacionalnoga komiteta Draže Mihailovića - "Đuro Vilović, Hrvat, rodom iz Hrvatskog primorja, a drugi je bio Mustafa Mulalić, Musliman. [...] Dopremljeni su u Tuzlu i mi smo počeli da ih saslušavamo, prvo Mulalića, a onda Vilovića. Vilović se prije rata, pored ostalog, bavio i književnošću. Napisao je knjigu pod nazivom 'Deset HP' (10 konjskih snaga). Pošto sam tu knjigu pročitao ranije, to mi je pomoglo da uspostavam kontakt sa njenim autorom. Naravno, ta činjenica je ohrabrila Vilovića, i počeo je vrlo slobodno, čak i duhovito da priča o svemu

497 Isto.

što smo ga pitali. Na određen način, davao je utisak čovjeka koji je srećno prošao i vladao se bezbrižno. Pitali smo ga, između ostalog, da nam kaže kakva je situacija u Dražinom Nacionalnom komitetu. Odgovorio je da je i druge kao i njega uhvatio veliki strah i panika i da samo razmišljaju kako glavu da sačuvaju. Na pitanje šta Draža radi, odgovorio je da se bavi reorganizacijom vojske, radi na formiranju tri armije i dva korpusa, i to srpsku armiju na čelu sa generalom, rekao je tada i ime generala, ali se ne sjećam više tog imena, hrvatsku i slovenačku. Novoformirane armije treba da nose imena ličnosti u skladu sa istorijskom prošlošću tog naroda, tako je srpska armija trebala da nosi ime 'Marko Kraljević', hrvatska 'Kralj Tomislav', slovenačka 'Princ Adrej' (Karađorđević). Za Bosnu i Hercegovinu trebalo je da formira korpus i da nosi ime 'Đerzelez Alija'. Time je želio da se dodvori Muslimanima, da im na određen način povlađuje, govoreći da su Srbi prijatelji Muslimana, pa prema tome i oni treba da imaju svoju vojnu jedinicu i slično. Sve ovo govori Vilović i sam se ironično podsmjehujući na račun Draže. Poslije saslušanja obavijestili smo OZN-u Jugoslavije o tome i dobili naređenje da Vilovića i Mulalića otpremimo u Beograd, što je i učinjeno. Suđeno im je zajedno sa Dražom Mihailovićem i velikom grupom ostalih četnika kao narodnim neprijateljima."⁴⁹⁸

Kazuje ovdje Albahari i o 13. SS "Handžar" diviziji - koja je imala preko 19.000 pripadnika i koja je počinila "strašne zločine svuda kuda se kretala, prvo u Sremu, a zatim u Semberiji, Posavini, Majevidi i Birču. U toku proljeća i ljeta 1944. godine jedinice NOVJ vodile su velike borbe protiv ove neprijateljske formacije, i kao što je 1942. godine morala biti fizički dokrajčena Francetićeve crna legija, tu sudbinu doživjela je i 13. SS 'Handžar' divizija."⁴⁹⁹

Ova je divizija konačno razbijena u jesen 1944. godine u okolini Gradačca, kada je i zarobljeno oko 760 kompletno naoružanih njenih vojnika. "U to vrijeme bio sam u Tuzli", piše on

498 Isto, 1116. str.

499 Isto, 1117. str.

dalje, "i sa Dragom Mažarom i Ismetom Mujezinovićem nalazili smo se u Štabu 3. korpusa na jednom dogovoru. Baš tada dolazi kurir i donosi depešu, predaje je komandantnu Korpusa Vladi Popoviću. Poslije čitanja depeše komandant, smiješeći se, počeo je da nas nudi cigaretama. Pogledao sam ga začuđeno i odbio da primim cigaretu, jer nikada nisam pušio. Vlado i dalje nudi sve nas, pa i mene, govoreći da ima razloga da sada zapalim, jer gotovo je sa 'Handžar' divizijom. Bila je to velika radost za sve nas, pa sam, naravno, i ja zapalio cigaretu. Iz daljeg razgovora saznali smo o brojnosti zarobljenika ove grupe esesovaca - handžarovaca, te da je potpuno naoružana čak i flakovima krenula prema Tuzli. Pošto u Tuzli nismo imali više od 300 naoružanih boraca, odmah sam pomislio, ako saznaju da u Tuzli nema jače jedinice, mogu lako zauzeti i sam grad. Zabrinuto sam upitao Vladu šta da radimo, a on lakonski odgovori: 'To je, Nisime, tvoja briga.' Odmah poslije toga vratili smo se u sjedište OZN-e i počeli razrađivati plan prihvatanja i razoružavanja handžarovaca. Odlučili smo kad stignu u Tuzlu da ih odvedemo pred zgradu škole na Pazaru, da im ja održim kraći govor i naglasim da im se pruža prilika da mnogi od njih isprave dosadašnje grijeha, a poslije toga da ih pozovemo da odlože oružje i da se u kupatilu koje se nalazilo u podrumu škole okupaju, a zatim će dobiti drugu, partizansku uniformu. Drago Mažar je dobio zadatak da sa jednom četom u međuvremenu pokupi oružje. Tako smo i uradili. Poslije nekoliko dana većinu smo, razbijene u manje grupe, rasporedili u naše jedinice. Prethodno smo, naravno, saslušavali, i sve one za koje smo ispitujući doznali da su činili zločine, izdvojili smo. Među njima je bilo okorjelih zlikovaca, jasno za takve smo imali poseban tretman, odnosno izveli smo ih pred sud i osudili na smrt."⁵⁰⁰

Zbog posebne povijesne *glasnosti* koju je izazvalo strijeljanje Šefkije Selimovića, brata književnika Meše Selimovića, izdavam ovdje još i to kako je Albahari opisao ovaj slučaj. Selimović je iz domobrana partizanima pristupio nakon prvoga

500 Isto, 1117-1118. str.

oslobođenja Tuzle, a sada, nakon novoga oslobođenja grada, rukovodio je Odsjekom za raspolaganje zaplijenjenom neprijateljskom imovinom, pa je prisvojio najbolji od svih raspoloživih namještaja. Iako se "u partizanima kažnjavalo i za mnogo manje pljačke narodne imovine, kažnjavalo se vrlo strogo, najčešće smrću"⁵⁰¹ - s obzirom na činjenicu da je poticao iz poznate tuzlanske partizanske porodice, uz konsultaciju sa sekretarom Oblasnoga komiteta KPJ Cvijetinom Mijatovićem odlučeno je da bude kažnjen samo oduzimanjem čina koji je imao. Međutim, s time se nisu složili u Štabu Korpusa, "smatrajući da baš zato što je ovaj počinitelj iz partizanske kuće treba da bude najoštrije kažnjen i bude primjer kako nova vlast dijeli pravdu. Uostalom", kaže Albahari, "objektivno, radilo se u tim prilikama o izuzetnom kriminalu. Poslije ovoga ponovo je došlo do konsultacija u Oblasnom komitetu i stalo se na stanovište da treba postupiti kako vojska zahtijeva. Šefkija Selimović je nakon toga predat u nadležnost vojnih organa, jer je kao vojnik tamo pripadao. Suđeno mu je pred vojnim sudom i osuđen je na smrt."⁵⁰²

Zaključujući ovaj tekst, Albahari piše: "Oko 10. aprila 1945. godine dobio sam depešu iz OZN-e za BiH da odmah krenem u oslobođeno Sarajevo na novu dužnost, što sam odmah i učinio."⁵⁰³

501 Isto, 1120. str.

502 Isto, 1120-1121. str.

503 Isto, 1121. str.

O Nisimovoj porodici

U Sarajevu je 1941. godine živjelo oko 11.400 Jevreja, ili oko 12,30 % ukupnoga stanovništva⁵⁰⁴, te je i procenat njihova stradanja bio najviši u ovom gradu - gdje je konačna konzekvenca Holokausta bila stravična. Prema Josipu Albahariju Čuču, ubijeno ih je oko 7.500⁵⁰⁵, Romano piše da se iz spiskova što ih je "sačinio Odbor za izgradnju spomen-parka u Sarajevu vidi da je iz Sarajeva stradalo oko 7.600 Jevreja"⁵⁰⁶, ali postoji i podatak Esada Čengića da je 8.800 sarajevskih Jevreja poginulo kao žrtve fašističkoga terora⁵⁰⁷, a približan ukupni broj jevrejskih stradalnika iz Sarajeva iznosi i Avram Pinto. On kaže da je 1. septembra 1941. godine oko 1.000 Jevreja odvedeno iz Sarajeva u logor Kruščica kod Travnika, zatim da ih je 15. i 16. novembra oko 3.000 otpremljeno u Jasenovac, a do kraja augusta 1942. godine ustaše su "poslale u logore preko 8.500 sarajevskih Jevreja".⁵⁰⁸ "Poslednja odvođenja su sprovedena 20. i 22. avgusta 1942. Ta dva transporta odvedena su preko Loborgrada za Aušvic. [...] U Sarajevu je još ostalo samo oko 120 Jevreja, većinom oni koji su bili u mešovitim brakovima."⁵⁰⁹ Benjamina Londrc navodi da je u koncentracione logore deportovano oko 9.000 sarajevskih Jevreja⁵¹⁰, a preživjelo je samo 40, u njemačkom zarobljeništvu rat je provelo 150 i nisu

504 A. Pinto, 15. str.

505 Albahari Čučo, 693. str.

506 Romano, 132. str.

507 Čengić, 153. str.

508 A. Pinto, 187. str.

509 Romano, isto.

510 Londrc: *Pravni položaj*, 96. str.

odvedeni u logore, a oko 1.000 ih je iz Sarajeva prebjeglo u talijansku okupacionu zonu i na taj su način izbjegli smrt.⁵¹¹

Nisimov brat Jakob i njegova porodica - vidjeli smo - vratili su se iz Sarajeva u Tešanj 1942. godine, i odatle su sa ostalim Jevrejima otpućeni na gubilište, a u Holokaustu se zbililo i stradanje Nisimovih roditelja, te neke braće i sestara koji su živjeli u Sarajevu. U već spomenutom sjećanju na Nisimovu sestru Blanku - Drenka Ostojić-Levi objavila je i Blankino kazivanje o tom događaju, ali oblikovano sa literarnom pretenzijom, bez ikakvih konkretnih podataka, pa taj tekst ne omogućuje da se ustanovi kada je izvršeno ovo hapšenje, kao ni to koja su djeca Rahele i Abrahama Albaharija s njima tada otpremljena u logor.⁵¹² A prema *Rodoslovlju*, "Hajim, Mento [Menahem], Mikica, Jakob, Moric, Regina, Hana, Šabetaj, svi su nastradali sa svojim porodicama od ustaša 1941-1942. g.". Hajim je, međutim, poginuo kao partizan, a u dokumentu naslovljenom *Spisak 269 logoraša Jevreja koji su se 1941. godine nalazili u koncentracionom logoru Jasenovac*, koji je objavljen u knjizi Antuna Miletića o jasenovačkom logoru, nalaze se i dva sina Abrahama i Rahele Albahari. Tu je pod brojem 167 evidentiran Šabetaj Albahari, rođen u Tešnju 28.2.1900, a pod brojem 181 Mento Albahari, rođen u Tešnju 15.4.1901. Oba su u Jasenovac "došli" iz Sarajeva: Šabetaj 28.10.1941, a Mento 27.10.1941. godine.⁵¹³

Rodoslovlje, dakle, kaže da su pripadnici Nisimove porodice nastradali sa svojim porodicama od ustaša 1941-1942., a i ovaj dokument pokazuje da oni nisu u jednom danu iz Sarajeva odvedeni u logor. Prema portalu Jasenovca, i Šabetaj i Menahem (Mento) Albahari u logoru su ubijeni 1942. godine, kao i njihov otac Abraham, dok za Nisimovu majku i drugu braću i sestre taj izvor ne donosi nikakve podatke.

511 Donia, 206. str; Londrc, isto. - O ovome vidjeti i: Božo Madžar: "Ljudske i materijalne žrtve Sarajeva u toku Drugog svjetskog rata", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 4, 650-653. str; također: Hurem: *Bosna i Hercegovina*, 96-98. str.

512 Ostojić-Levi: "Sjećate li se Blanke?", II. dio, 25-26. str.

513 Antun Miletić: *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945. Dokumenta*, knj. III, Narodna knjiga, Beograd, Spomen-područje Jasenovac, 1986, 86-87. str.

Rahela, majka Nisima Albaharija
(rad Marija Mikulića, ulje na platnu)

U jednom tekstu nalazimo i ovu konstataciju: "Samo četiri sarajevske porodice, za čudo, ne bjehu uništene, familija Maistro Danka, Kamhi Arona, Albahari Davida i Albahari Samija."⁵¹⁴ Međutim, porodica Davida Albaharija živjela je u Bosanskoj krajini (njena je ratna sudbina ovdje predočena), i u Sarajevu se doselila nakon oslobođenja, a Nisimov brat Samuel bio je tokom rata njemački zarobljenik. Stoga se ove dvije porodice Albahari ne mogu pribrojiti onim Jevrejima što su *u Sarajevu* preživjeli rat.

* * *

Ne donoseći druge informacije o njima, Nisim je kazao da su u ratu kao partizani poginula dva brata Albahari: Hajim i David.⁵¹⁵ To su, međutim, njegova braća, o kojima Romano piše slijedeće:

514 [<http://elmondosefarad.wikidot.com/nezaboravni-voljeni-rabin-nadrabin-menahem-avrama-romano>]

515 Nisim Albahari: "Borili se i sagorjeli u revolucionarno-oslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije", u: *Spomenica 400 godina*, 253. str.

"**Albahari Abrahama Hajim-Tedi**, učitelj iz Sarajeva. Rođen 1921. u Tešnju. Član SKOJ-a od pre rata. U NOV od avgusta 1941. Borac u igmanskom odredu, a zatim u jedinicama 6. prolet. istočnobosanske brigade. Poginuo 31. V 1943. kod Čureva u toku 5. neprijateljske ofanzive."⁵¹⁶

"**Albahari Avrama David**, trgovački pomoćnik iz Sarajeva. Rođen 1922. u Tešnju. U NOV od oktobra 1941. Borac u odredu 'Zvijezda', a zatim u jedinicama 6. prolet. istočnobosanske brigade. Poginuo avgusta 1942. kod Šekovića u borbi sa četnicima."⁵¹⁷

David Albahari

Kao sin trgovca Avrama, David je u *Imenik* zaveden pod rednim brojem 2128, i tu stoji da je rođen 25.12.1922. godine, da je u školu upisan 1.9.1928, da mu je izdato svjedočanstvo, ali da je "dragovoljno ponavljao IV. raz. god. 1932/33.", a i u *Rodoslovlju* piše da je rođen 1922. godine. Nažalost, drugih podataka o Davidu nemam, a u knjizi o bosanskohercegovačkim prosvjetnim radnicima koji su pali kao partizanski borci ili kao žrtve fašističkoga terora, naslovljenoj *Otrgnuti od zaborava*, Hajimova biografija objavljena je u nešto opsežnijoj formi.⁵¹⁸

516 Romano, 312. str.

517 Isto, 311. str.

518 Grđić, 17-18. str. - Prikaz Hajimove biografije u nastavku donosim prvenstveno prema Grđićevu tekstu, a za druge njene elemente izvori su dati u fusnotama.

Hajim je, dakle, rođen u Tešnju 1921. godine - kao petnaesto dijete Abrahama i Rahele, u porodici sa još osmero braće i isto toliko sestara. Djetinjstvo je proveo i četverogodišnju osnovnu školu završio u rodnom gradu, a 1932. godine odlazi u Sarajevo gdje pohađa gimnaziju. Poslije četiri godine u gimnaziji, nakon male mature, prelazi u učiteljsku školu - koju je završio u januaru 1941. godine (peti razred trajao je tada samo jedan semestar). U toku školovanja priključuje se *naprednom pokretu* i biva iznimno agilan u kulturnim i sportskim omladinskim aktivnostima, od literarnih do planinarskih, koje su imale sadržaj socijalno-političkoga karaktera. Posebno su u tom smislu bili značajni tadašnji masovni omladinski izleti koje je organizirao SKOJ, a na njima je održavan politički, kulturni i zabavni program. Ne samo da je Hajim već član SKOJ-a nego je i pripadao grupi srednjoškolaca neposredno zaduženih za organizaciju ovih izleta.⁵¹⁹

U 1939. godini boravio je na Boračkom jezeru, gdje je ljetovala *napredna omladina* Sarajeva i Mostara. Tu su se sticala nova znanja i čitala odgovarajuća literatura, a ljetovanje je prekinula policija. U policijskom izvještaju od 7. augusta te godine Hajim je evidentiran na slijedeći način: "Albahari Haim, sin Abrahama, 18. godina star, đak, nastanjen u Sarajevu, Mala Berkuša br. 1."⁵²⁰

Kada je u septembru 1940. godine formirano Međuškolsko rukovodstvo SKOJ-a, koje je koordiniralo rad srednjoškolskih aktiva i organiziralo zajedničke akcije školske omladine, u to tijelo Hajim je ušao kao jedini đak iz učiteljske škole.⁵²¹

U tom periodu on je naglašeno prisutan i u *Matatji*, posebno u radu dramske i recitatorske sekcije društva, jer je bio izrazito talentiran za glumu.

519 Branislav Krstić: "O borbi srednjoškolske omladine i aktivnosti SKOJ-a", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 1, 606. str.

520 Rato Dugonjić: "Okupljanje i borba omladine Sarajeva na platformi KPJ protiv reakcije i fašizma", *isto*, 530. str.

521 Savo Pređa: "Sjećanje na aktivnost u srednjoj tehničkoj školi i u Mjesnom rukovodstvu SKOJ-a", *isto*, 646. str; Nisim Albahari: "Od aprilskog rata do ustanka", 62. str.

Nakon završetka škole - nepuna tri mjeseca radio je kao učitelj u blizini Kičeva u Makedoniji, a u Sarajevo se vratio u aprilu 1941. godine, nakon okupacije, i odmah se uključuje u tajno djelovanje protiv okupatora. Iznova je u Međuškolskom rukovodstvu SKOJ-a, a bio je organizator i sekretar aktiva SKOJ-a za teren Babića bašče (prostor istočnoga dijela grada, na lijevoj obali Miljacke, od Pivare do ispod Drvenije).⁵²²

Krajem septembra 1941. godine Hajim je stupio u Igmanski partizanski odred, i od tada sudjeluje u brojnim akcijama, prvenstveno u napadima na objekte na pruzi Sarajevo - Konjic i u Sarajevskom polju.

Hajim Albahari

Kada je u martu 1942. godine u Trnovu formiran Omladinski udarni bataljon "Ranko Divljan" Kalinovačkoga odreda, postavljen je za sekretara SKOJ-a u ovoj jedinici. Sredinom iste godine došao je u Treću dalmatinsku brigadu, u kojoj je prošao kroz završne operacije *četvrte ofanzive*.

Kao kurir, u maju 1943. godine donio je poštu u štab Šeste istočnobosanske brigade koji se nalazio u blizini Foče. Tu je sreo brata Nisima, koji je tada bio partijski rukovodilac Trećega bataljona. Hajim je u toj brigadi zatekao brojne poznanike i ranije suborce, i stoga je, na svoj zahtjev, raspoređen u njen

522 Grdić, i: Rešad Dizdarević: "Pokušaj diverzije na pruzi kod Dovlića", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 2, 537. str.

Prvi bataljon. Počinjala je uskoro i *peta neprijateljska ofanziva - operacija Schwarz...*

Desetak dana poslije dolaska u Šestu brigadu, Hajimova jedinica u noći 28/29. maja usiljenim maršem stiže na Šćepan-polje i nastavlja uspinjanje uz planinske obronke Vučeva. Nakon žestokih okršaja na Koritniku, bataljon se u zoru 1. juna spustio strminom ka rijeci Sutjesci. Prešli su preko uskoga mostića na lijevu obalu, u Ćurevo, sa zadatkom da unište neprijateljsko uporište na koti Đurđevica.

Rudi Petovar i Savo Trikić pišu da je trebalo, kada Prvi bataljon "ovlada prelazima na Sutjesci kod Ćureva, baciti u napad i 2. bataljon, a Treći je ostavljen u rezervi kod Koritnika. Prvi bataljon je izvršio zadatak, prešao Sutjesku i krenuo prema Đurđevici. Zbog slabe veze, a i neodlučnosti štaba, zakasnilo se sa ubacivanjem u borbu 2. bataljona. Izostali su i predviđeni napadi na Ćurevo, od strane Majevičke, i Kosman, od strane 3. krajiške brigade, zbog čega se 1. bataljon našao u teškoj situaciji. Nijemci su se, u početku iznenađeni i razbijeni, povlačili prema Đurđevici. Međutim, jedna njemačka kolona iz Ćureva uspjela je da zađe iza leđa bataljonu, ugrozi most na Sutjesci i primora bataljon da se u neredu povuče preko rijeke prema Vučevu. Kako je Sutjeska bila nadošla, pri povlačenju se utopilo nekoliko boraca. Bataljon je u ovoj borbi pretrpio osjetne gubitke - 5 mrtvih i 15 ranjenih, a Nijemci su uspjeli da održe položaje oko Ćureva, iako su postojali uslovi da se baš na tom dijelu probije njihov front, uz više snalažljivosti i bolju organizaciju sadejstva između brigada."⁵²³

Tako je poginuo i Hajim Albahari. Bile su mu 22 godine...

* * *

Nisimova sestra Blanka pripadala je najužem krugu sarajevskih Jevreja što su se na početku ustanka uključili u NOP i isticali svojom aktivnošću⁵²⁴, a Romano o njoj daje slijedeće podatke:

523 Petovar i Trikić, 307-308. str.

524 Romano, 219. str.

"**Albahari-Ferušić Blanka**, radnica iz Sarajeva, rođena 1922. Vrlo mlada je pristupila naprednom pokretu i primljena u SKOJ, a pred rat za člana KPJ. U NOV je stupila na početak ustanka i tada je izabrana za člana MK KPJ Sarajevo. Do 1943. radila kao pozadinski politički radnik, a zatim otišla u partizane. Nosilac Partizanske spomenice 1941."⁵²⁵

U *Imeniku* stoji da je Blanka Albahari, kći trgovca Abrahama, rođena 1919. i da je u školu upisana 1.9.1926. godine. *Rodoslovlje* navodi 1920. kao godinu njena rođenja, a objavljen je i dokument Uprave sarajevske policije iz 1939. godine - prema kojemu je Blanka, "kći Avrama, rođena 1921. god. u Tešnju, tekstilna radnica, nastanjena u Sarajevu, Alifakovac ul. br. 10".⁵²⁶

Prema Drenki Ostojić-Levi, Blanka je u Sarajevu završila srednju tekstilnu školu: "Pomagala je ocu u radnji, a kasnije se zaposlila kod modistice, gdje su pravljene ženski šeširi i razni modni detalji, u neposrednoj blizini hotela Evrope."⁵²⁷ Međutim, Judita Albahari kaže da je Blanka u Sarajevu "stasala u lijepu, vrijednu srednjoškolku, sa najboljim uspjehom u I ženskoj gimnaziji".⁵²⁸

Odlazeći sa bratom Nisimom na izlete *napredne omladine* u okolinu Sarajeva, upoznala je i skojevca Esada Ferušića, s kojim će se - nakon peripetija u njenoj porodici, na koncu i dozvole - pred početak rata vjenčati.⁵²⁹ Esad je od 1939. godine bio i član KP, a pred rat je predvodio partijsku aktivnost u Muslimanskom radničkom i zanatlijskom udruženju *Hurijet*, u čemu je sudjelovala i Blanka.⁵³⁰

525 Isto, 311. str.

526 Dugonjić, 529. str.

527 Ostojić-Levi, [I. dio], 16. str. - Ova autorica piše da je Blanka u 1. razred osnovne škole krenula u Sarajevu, što je u suprotnosti sa podacima iz *Imenika*, pa, uz to, konstruira kojekakve mistifikacije o njenom djetinjstvu, i tešanjškome i sarajevskom.

528 Judita Albahari-Krivokuća: *Bila je to naša Blanka*, rukopis u SJOS, 2. str.

529 Ostojić-Levi, [I. dio], 16-17. str.

530 Fahrija Ajanović: "Naša aktivnost u »Hurijetu«", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 1, 334-337. str.

U tekstu *Hvatanje i sređivanje radio-vijesti* Blanka piše da su njih dvoje kad je počeo rat insistirali da budu upućeni u partizane, ali da su, zbog Esadove teške plućne bolesti, određeni na rad u tehnicu MK KP. "Naš zadatak je bio da hvatamo radio-vijesti, te da ih sistematiziramo i dostavljamo na određeno mjesto, odnosno vezi. [...] Slušali smo radio-stanice Moskvu i London, a kasnije, što je bilo i najznačajnije, 'Slobodnu Jugoslaviju', koja je davala opštepolitički pregled situacije u svijetu, a posebno na frontovima u našoj zemlji."⁵³¹ Na osnovu toga formirali su se leci koji su umnožavani na šapirografu i konspirativno distribuirani po Sarajevu.

Blanka Albahari-Ferušić

Esad Ferušić

Opisala je Blanka ovdje brojne probleme i opasnosti kojima su njih dvoje bili izloženi izvršavajući zadatke, a na koncu je Esad umro - aprila mjeseca 1943. godine, u sanatoriju Klenovik kod Zagreba. "Poslije njegove smrti", piše Blanka, "ja sam partijskom vezom prebačena u Visočko-fojnički odred, a odatle u Petu krajišku diviziju, gdje sam ostala do kraja rata."⁵³² Judita kaže da je Blanka postala najsposobniji šifrant u štabovima krajiških jedinica, a potom i šef šifrantske grupe u Petom krajiškom korpusu.⁵³³

531 Blanka Albahari-Ferušić: "Hvatanje i sređivanje radio-vijesti", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 2, 722. str.

532 Isto, 725. str.

533 J. Albahari-Krivokuća, isto, 3. str.

Blanka je bila nosilac Partizanske spomenice 1941, a Ostojić-Levi kazuje da je ona uporno "učila francuski jezik. Odlazila je roditelji u Grenobl, gdje je stjecala govornu praksu. Imala je i par učenika kojima je davala instrukcije iz francuskog, pa tako i mom sinu Ognjenu."⁵³⁴

Blankina rodbina u Grenoblu bila je, zapravo, porodica Izidora Altarca, sina Avrama i Ester Bulke Albahari - *Mošine* kćerke. Ester i Avram živjeli su u Sarajevu, a ona je sama podigla desetero djece, jer je rano ostala udovica. U Zagrebu 1933. godine bila je kod kćerke Roze i, prilikom šetnje sa unucima, da bi ih sačuvala od tramvaja, povukla je djecu, pala pod tramvaj - i poginula.

Izidor je rođen u Sarajevu 1917. godine. Bio je borac NOP-a, zatim talijanskoga i francuskog pokreta otpora. Oženio se Talijankom Verom i dobili su kćerke Danijelu i Izabelu. Osim Izidora i Danka, sina Esterine kćerke Roze (koji se odselio u Kanadu), svi potomci Ester i Avrama Altarca stradali su u Holokaustu (*Rodoslovlje*).

Kantić je zabilježio da je Blanku "sreo 1977. godine, na svečanosti u Sarajevu, prigodom dodjela Plaketa SUBNOR-a bivše SFRJ. Ovo priznanje, između ostalih, te godine je dodijeljeno njoj i tešanjskom Pozorištu. Poslije dodjele priznanja, prišla nam je, radosna i ushićena što vidi 'svoje' Tešnjake, mada je kao dijete otišla iz Tešnja, i put je više nikad u taj grad nije doveo. Pričala je da iz novina izrezuje sve što se odnosi na Tešanj. Posebno je interesuje Pozorište i 'TOŠK' kojeg, kako reče, obožava. Njen ovako emotivni odnos prema ovom tešanjskom nogometnom klubu vjerovatno je u činjenici da je njen brat Nisim bio prvi golman ovog kluba."⁵³⁵

Nakon oslobođenja Blanka je živjela sama, ostajući do kraja života odana mužu Esadu. "Što se od rata više udaljavamo", piše Judita, "to sve više nestaje, blijedi zajednički, drugarski život. Svako se okreće svojoj porodici, a Blanka i dalje ostaje sama. Slobodne dane provodi u čitanju, putovanju i u užem

534 Ostojić-Levi, II. dio, 26. str.

535 Kantić, 74. str.

krugu ratnih drugarica."⁵³⁶ Kasnije je imala i vikednicu u selu *Doglade*, a nakon što je vidjela kako je po bosanskoj starini uređen enterijer tē *minijaturne četvrtaste sobice*, Judita je zapisala: "Opčinjena sam i pitam je: 'Odakle ti ta ideja i gdje si sve to pronašla?' Ona tužno pogleda i, sa poluosmijehom na licu, reče: 'Ideja je sama došla, a znaš, Juco, naj sretnija sam kad se mislima i ambijentom vratim u svoju davnu prošlost. Sve je to, uglavnom, iz mog Tešnja. Ima nešto i roditeljsko i od mog sup-ruga'."⁵³⁷

Kad je zdravstveno onemoćala, jer je oboljela od zakrčenja krvnih sudova - "da ne bi bila na teretu porodici, odlazi u starački dom. Taj potez provodi sama, da bi se tek po smještaju u dom svima javila", svjedoči Judita, pa opisuje kako se Blanka 1992. godine iz opkoljenoga Sarajeva uspjela prebaciti u Beograd, gdje je ubrzo i umrla⁵³⁸. Prema *Rodoslovlju* - to se zbilo 1994. godine.

* * *

Prema podacima iz tešanjškoga Matičnoga ureda, Nisimov brat Samuel (Sami, Samika, Šamika) rođen je 8.11.1917. godine. Osnovnu školu završio je u Tešnju, a u prvi razred sarajevske Prve muške realne gimnazije upisan u školskoj 1927/1928. godini - istovremeno sa Nisimom.

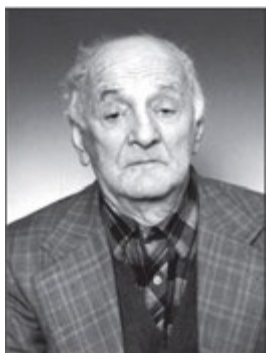
Početak rata služio je vojni rok u Ilirskoj Bistrici (Slovenija), gdje je zarobljen i odveden u radni logor u Njemačku. Zarobljeništvo je proveo pod imenom Sima Albaković i čak je slavio "svoju" krsnu slavu, a samo par osoba znalo je da je on zapravo Jevrej. Upoznao je tada rusku zarobljenicu Mariju Manju Fedjinu, rođenu 1926. godine u selu Bubkovo kod Brjanska, gdje je njen otac bio učitelj. U Njemačkoj su se tajno vjenčali, a nakon rata došli su u Sarajevo, gdje su dobili sinove Vladimira Vovu i Ivana Vanju.⁵³⁹ Samuel je radio najprije u

536 J. Albahari-Krivokuća, isto, 6. str.

537 Isto, 7. str. - Vjerovatno je riječ o selu *Doglođi* kod Sarajeva.

538 Isto, 8-9. str.

539 *Rodoslovlje* pogrešno navodi da se drugi sin zove Aron.

Samuel i Marija Albahari

Bosnalijeku, potom do penzije u *Jugoslavenskim željeznicama*, gdje je prevodio depeše sa njemačkoga, a odlično je znao i Morseovu abecedu. U slobodno vrijeme bio je šef nekog orkestra, svirao je harmoniku, a držao je i časove harmonike za djecu. Umro je u Sarajevu 18.4.2001. godine.

Vladimir Albahari

Vladimir je rođen 13.6.1947. godine. U Sarajevu je objavio pjesničku knjigu *Dosmrtni ostaci* (1976.) i roman *Način pustošenja* (1981.). Njegov je poetski rukopis naglašeno samosvojan, a pažnju kritike posebno je izazvalo njegovo prozno ostvarenje, te je, primjerice, akademik Tvrtko Kulenović zapisao da je ono "rezultat jedne duboke intelektualno-umjetničke, džojsovske operacije". U anketi sarajevskoga magazina *Dani*, objavljenj 3.9.1999. godine (br. 118), kritičar Nedžad Fejzić svrstao je *Način pustošenja* među 10 najboljih bosanskohercegovačkih romana 20. stoljeća. Početkom rata 1992. godine Vladimir je otišao u Englesku, i danas živi u Londonu.

Vanja je rođen 9.9.1949. godine. Završio je sarajevski Dramski studio 1969, a 1992. godine diplomirao je na Akademiji scenskih umjetnosti u Sarajevu.⁵⁴⁰ Glumačku karijeru započeo je već sa 12 godina glavnom ulogom u filmu *Parče plavog neba* (1961.). Prvi angažman imao je u Banjaluci, a potom u sarajevskom Pionirskom pozorištu (Pozorište mladih). Igrao je i u filmovima *Atentat u Sarajevu* (1968.), *Doktor Mladen* (1975.), *Partizanska eskadrila* (1979.) i *Volio bih da sam golub* (1990.).⁵⁴¹ Šira bosanskohercegovačka javnost znala ga je po ulogama u mnogobrojnim radio-emisijama, a djeca kao glas *Eustahija Brzića*, lika iz znamenitoga crtanog filma. Imao je role i u nekim tv-serijama, uz ostale i u vrlo popularnoj seriji *Tale*, snimanoj u Tešnju 1978. godine. Izišao je iz Sarajeva u vrijeme opsade grada, pa je otišao u London, gdje je ostao skoro 10 godina. Potom se vratio u Sarajevo, i bio je iznova član glumačkoga ansambla Pozorišta mladih, a zatim i Narodnoga pozorišta. Umro je u Sarajevu 30.1.2013. godine.

Ivan Vanja Albahari

Sa ženom Brankom Vanja je u Sarajevu dobio sina Bojana 1979. i kćerku Maju 1981. godine. Nakon razvoda, supruga se 1989. godine sa djecom odselila u Sloveniju, u Renče kod Nove Gorice, gdje su oboje završili osnovnu školu. Bojan je potom završio klasično-humanističku gimnaziju u Vipavi, te diplomirao kulturologiju na Fakultetu za društvene nauke u Ljubljani. Živi

540 [<http://www.asu.unsa.ba/index.php/ba/studenti/diplomirali-na-asu>]

541 [<https://www.kinopoisk.ru/name/470995/>]

u Ljubljani, "freelance" je prevodilac, piše i lektoriše, ljeti radi kao turistički vodič po Ljubljani, a aktivan je i u kolektivu *Strip Core* kao jedan od urednika i pisaca magazina *Stripburger*, međunarodne revije za autorski/alternativni strip. Maja je završila opću gimnaziju u Tolminu, pa Fakultet za turizam u Portorožu. Radila je različite poslove u ugostiteljstvu, marketingu i kulturi. Sada živi u Italiji, blizu Ferrare, gdje predaje engleski jezik u jednoj privatnoj školi. Ima kćerku, koja se zove Marja.⁵⁴²

Bojan i Maja Albahari

* * *

Nisim i Ankica Pavlović vjenčali su se u Sarajevu 2.8.1945. godine, i nisu imali potomstvo. Ona je rođena u Varešu 5.6.1914. godine - od oca Marjana i majke Kate, djevojački Piljić.⁵⁴³

Prije rata Ankica je bila zaposlena kao tekstilna radnica u sarajevskoj Tvornici čarapa *Ključ*, gdje je došla u doticaj sa pripadnicima *naprednoga radničkog pokreta*. Sudjelovala je u organiziranju radnica *Ključa* u Savez tekstilno-odjevnih

542 Vrlo značajne informacije o Samuelu i njegovoj porodici dobio sam u pismima od njegova unuka Bojana (12.6.2017, 2. i 5. 2. 2018.), a neke i od dr. Predraga Fincija (26. i 27. 4. 2017.), za šta izražavam veliku zahvalnost. Gospodin Finci poslao mi je i ovo: "Evo što sam dobio od moje drugarice Darije Stojnić: 'Samika je ušao u Riplijevu knjigu pošto je sve mogao naopačke govoriti isto kao normalno, kucao je Morzeovu azbuku glavom i nogom i bio brži od sarajevskog tramvaja... Znao je još 3 jezika, a samouk je svirao harmoniku, iz koje je i časove držao u Sarajevskoj akademiji.'"

543 Za ove podatke zahvaljujem gospodinu Nerminu Ajanoviću, uposleniku Matičnoga ureda u Tešnju.

radnika, jedan od najjačih sindikata u gradu. Kroza nj je 1938. godine uključena u pripremu šestosedmičnoga štrajka - koji nije donio ispunjenje radničkih zahtjeva. Nakon toga je u ovoj tvornici snažnije prisutna i partijska aktivnost, tako da je MK KPJ za Sarajevo odlučio da se ne održi štrajk koji je bio pripreman nego da se organiziraju veće javne demonstracije, koje su i održane 15.1.1941. godine. Ankica je bila u delegaciji radnica koje su trebale da se probiju do bana, u čemu su i uspjele. "Odmah smo mu", piše ona, "saopštile naše zahtjeve i predale pismenu predstavku. Dok smo razgovarale s banom, pred zgradom je situacija bivala sve eksplozivnija. Kroz zatvorene prozore do ušiju bana su dopirali radnički povici: Hljeba i rada! Dolje fašizam! Živjela Komunistička partija Jugoslavije!"⁵⁴⁴ Epilog svemu bila su hapšenja nekoliko desetina organizatora i sudionika demonstracija, među njima bila je i Ankica, a nekolicina uhapšenih u zatvoru je zadržana i mučena gotovo dva mjeseca, te potom predata sudu.⁵⁴⁵

U okupiranom Sarajevu ilegalno je na različite načine djelovala u pripremi otpora, pa je i tada bila uhapšena⁵⁴⁶, a na slobodni romanijski prostor izišla je početkom oktobra 1941. godine - kada je obaviještena da joj prijete opasnost od ponovnog hapšenja. Kako o tome sama piše 1979. godine: "Oslobođena teritorija Romanijskog odreda bila je već tada dosta velika. Pored oslobođenog Sokoca, Rogatice i Han-Pijeska, bilo je jako široko područje sa mnogo sela i manjih mjesta koja je trebalo obuhvatiti političkim radom. Osjećao se nedostatak partijskih kadrova, iako je već bio izašao veliki broj drugova i drugarica iz Sarajeva. Bila sam iznenađena brojem poznatih drugova koje sam srela, odnosno bilo je očito da je Romanija teren na koji je najveći broj Sarajlija izašao u borbu."⁵⁴⁷ Na Romaniji se iznova srela i sa Nisimom.

544 Ankica Pavlović-Albahari: "Štrajk i demonstracije radnica Tvornice čarapa »Ključ«", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 1, 439. str.

545 Isto, 440. str.

546 Albahari: "Od aprilskog rata do ustanka", 55-57. str.

547 Ankica Albahari: "U Okružnom komitetu KPJ za Romaniju", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 3, 190-191. str.

Ankica i Nisim Albahari

Odmah je uključena u Okružni komitet KPJ za Romaniju, sa zaduženjem za aktivnosti žena u NOP-u. "U okružnom komitetu za Romaniju", svjedoči Ankica, "u to vrijeme radili su Esad Čengić, sekretar, i članovi Pavle Goranin, Grujo Novaković, komandant mjesta u Sokocu, Paško Romac Zdravko, Janko Jolović, Vlado Cvijetić, Alija Hodžić, vršilac dužnosti sekretara Okružnog komiteta SKOJ-a, i ja."⁵⁴⁸ Već u decembru upućena je sa Romanije u Srednje, centar oslobođenoga prostora partizanskog Odreda "Zvijezda", gdje je radila u tek osnovanoj partijskoj ćeliji.⁵⁴⁹

Ankica je završila sanitetski kurs kakve je KP u Sarajevu organizirala prije rata, te je pripadala ženama koje su prošle i zdravstvene kurseve provedene pri štabovima partizanskih jedinica, a potom su "stekle velike zasluge kao prvi organizatori sanitetske službe Narodnooslobodilačke vojske sarajevske oblasti".⁵⁵⁰ Radila je u nekoliko manjih bolnica Odreda "Zvijezda" u Srednjem i zaseoku Visojevica.⁵⁵¹ Potom je referent saniteta Prvoga bataljona Šeste proleterske brigade.⁵⁵²

548 Isto, 191. str.

549 Radojka Andrić: "Sedam mjeseci u oslobođenom Srednjem", *isto*, 251. str.

550 Moni Levi i Roza Papo: "Partizanski sanitet u istočnoj Bosni", u: *Istočna Bosna u NOB-u*, knj. 2, 1971, 149. str.

551 Hiba Ramadanović: "Učešće ljekara, apotekara i drugih zdravstvenih radnika u NOP-u", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 4, 155-156. str.

552 Romano, 311. str.

Radila je kao bolničarka i u selu Brnjic (danas općina Kakanj), u bolnici koja je formirana za partizane ranjene u neprijateljskoj *trećoj ofanzivi* i bolesnike. Kad je novoformirana Šesta brigada krenula na marš preko Konjuha ka slobodnoj teritoriji u Šekoviće, odlučeno je da se ta bolnica ostavi, te da po 20-tak ranjenika i teže oboljelih od tifusa naknadno bude upućena jedna četa koja bi i njih prevela do Šekovića. Međutim, bolnicu su četnici uskoro otkrili, usmrtili neke ranjenike i bolesnike, a neke predali Nijemcima i ustašama. Ankica se, sa još nekoliko bolničarki, spasila bijegom.⁵⁵³

Bila je i prvi referent saniteta u Šesnaestoj muslimanskoj brigadi od njena osnivanja u Bukviku kod Brčkog 21.9.1943. (u oktobru ju je zamijenio Adem Akšamija)⁵⁵⁴, a u Petnaestoj majevičkoj brigadi ona je "od aprila 1944. referent saniteta bataljona i brigade".⁵⁵⁵

Kada su u martu 1945. godine formirani sreski komiteti KPJ, Ankica je imenovana članom Sreskoga komiteta za Rogaticu.⁵⁵⁶

I Nisim naglašava njenu ulogu u NOP-u tako što ju svrstava među najznačajnije *rukovodne kadrove* u bataljonima i četama Šeste proleterske brigade koji su poticali "iz redova komunista koji su došli iz sarajevske organizacije KPJ"⁵⁵⁷. Da u ovome nije bio pristrasan, potvrđuje i činjenica da je Ankica Albahari bila nosilac Partizanske spomenice 1941.⁵⁵⁸, također i to što je

553 Antonija Henjel: "U redovima ilegalaca i proletera", u: *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji*, knj. 2, 395-396. str; Petovar i Trikić, 116-117. str.

554 Grupa autora: *Šesnaesta muslimanska NOU brigada*, Historijski arhiv Sarajevo, Tuzla, 1981.

555 Grupa autora: *Petnaesta majevička brigada. (Sjećanja i članci)*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979, 488. str.

556 Drago Borovčanin: "Organizacija KPJ na Romaniji od osnivanja do 1945. godine", *Prilozi*, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, 1969, br. 5, 124. str.

557 Nisim Albahari: "U Šestoj proleterskoj brigadi", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 3, 346-347. str.

558 *Petnaesta majevička brigada*, isto.

1980. godine dobila Nagradu ZAVNOBiH-a⁵⁵⁹, a 1985. i Šesto-aprilsku nagradu Grada Sarajeva.⁵⁶⁰

Već 8.4.1945. godine sarajevski *Ključ* pristupio je obnovi svo- ga rada. Kao predratna radnica, Ankica je tada postavljena za di- rektoricu, a pridružili su joj se Albert Papo, u tom momentu je- dini stručnjak u gradu za proizvodnju čarapa, te dugogodišnja radnica *Ključa* Senija Pilavdžić - i već koncem aprila *Ključ* je otpo- čeo proizvodnju.⁵⁶¹ Krajem 1949. godine *Ključ* je bio odabran iz tekstilne grane za ogledno uvođenje radničkoga samoupravlja- nja, a Ankica je tada među radnicima koji su inicijatori za formi- ranje prvoga radničkog savjeta u ovoj tvornici čarapa.⁵⁶²

Nakon rata Ankica je bila vrlo aktivna i u društvenom životu. U Gradski akcioni odbor sindikata Sarajeva ušla je 22.4.1945.⁵⁶³, a na prvom kongresu žena Bosne i Hercegovine održanom 8.5.1945. godine izabrana je i u Plenum Zemaljskoga odbora Antifašistič- koga fronta žena za Bosnu i Hercegovinu.⁵⁶⁴ Na izborima održanim 1949. godine ušla je i u Gradski narodni odbor Sarajeva.⁵⁶⁵

Umrkla je u Sarajevu 29.5.1993. godine, i sahranjena je na groblju *Lav*.

559 Aida Ličina: "Nagrada ZAVNOBiH-a - osnivanje, trajanje i značaj", *Historijska traganja*, 2013, br. 12, 225. str.

560 [<http://sarajevo.ba/category/nagrade-grada-sarajeva/sesto-aprilska-nagrada/page/3/>]

561 Ahmed Tafro: "Industrija", u: *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji*, tom 1, *Od oslobođenja do samoupravljanja (1945-1950)*, Istorijski arhiv, Sarajevo, 1988, 409. str; Senija Pilavdžić: "Obnova rada u Fabrici čarapa »Ključ«", *isto*, 437. str.

562 Omer Ibrahimagić i Srebrenka Viđen: "Uvođenje i razvoj radničkog samoupravljanja i društvenog upravljanja u gradu", u: *Sarajevo u socija- lističkoj Jugoslaviji*, tom 2, *Uvođenje samoupravljanja (1950-1963)*, Isto- rijski arhiv, Sarajevo, 1990, 32. str.

563 David Davidović i Dragutin Kosovac: "Društveno i političko stanje u Sarajevu neposredno poslije oslobođenja", u: *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji*, tom 1, 16. str.

564 *Nova žena*, Sarajevo, I, juli 1945, br. 4, 22-23. str; Marija Divčić i Senija Milišić: "Organizacija Antifašističkog fronta žena", u: *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji*, tom 1, 297. str.

565 Dušan Milidragović: "Organizovanje i izgradnja narodne vlasti u Sarajevu", *isto*, 96. str.

TRAGIČNI PORAZ I OBNOVA UTOPIJE

U toku rata Nisim Albahari prošao je mnoge borbe, različite partizanske jedinice i partijske formacije. Donia i Fine smatraju da "partizani su uspjeli samo u onoj mjeri u kojoj su njihovi lideri bili u stanju da mobiliziraju i animiraju široku bazu narodne podrške o kojoj su ovisili"⁵⁶⁶, a Albahari je prvenstveno bio angažiran upravo na ovim zadacima. *Po pravilu se nalazio tamo gdje je nedostajalo iskusnih partijskih radnika - to je*

Salih Sarić, Safet Hadžihasić i Nisim Albahari: otvorenje Doma kulture u Tešnju 25.5.1980.⁵⁶⁷

566 Donia i Fine, 127. str.

567 Salih Sarić bio je predsjednik Općine Tešanj 1961-1974. godine i predsjednik odbora za igradnju Doma kulture, za šta je Safet Hadžihasić (1922-1984.), krojač iz Tešnja, 1975. godine darovao 27,840 kg zlata. (Vidjeti: Alija Galijašević: "Safet Hadžihasić - veliki tešanjski darodavac", *Na tragovima tešanjске prošlosti*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj, 2003, 183-190. str.)

konstatacija što se, manje-više identična, ponavlja u rijetkim i činjenično vrlo oskudnim notama o Albaharijevu ratnom putu. Njemu je kroz rat 25-30 godina, a, dakle, insistira se na tome da je već *iskusan*... Ali to, znano je, tako biva sa izuzetnim osobama u prijelomnim historijskim momentima, pogotovo ako su, kao Albahari, prošli robiju, tu *školu revolucije* (T. Vujasinović). Pa kad se ostvari uvid u literaturu i formira slika koju ona omogućuje, postaje jasno da bi se pripreme i sâm ustanak na sarajevskom prostoru, kao i ukupna ratna zbivanja u istočnoj Bosni - *njemačkom problemu broj 1* (E. Redžić) - u mnogim aspektima drukčije odvijali da nije bilo tog mladog *iskusnog* čovjeka...

Ivica Babić, Seid Hodžić, Husein Galijašević, Nisim Albahari i Meho Bajraktarević (ispred Osnovne škole "9. septembar" u Medakovu kod Tešnja, septembra 1982.)

Predratni i ratni angažman Nisima Albaharija nije se na izravan način doticao tešanjškoga prostora, ali on je sa rodnom gradom imao kontinuiranu i duboku vezanost - kako su relaciju sa svojim primarnim zavičajem doživljavali i konstantno održavali i Albaharijevi partizanski suborci Tešnjaci Todor Vujasinović i, pogotovo, Edhem Pabrić. Preokret i kasnih 60-tih

godina započeto podizanje Tešnja iz bezmalo stoljetnoga propadanja ne bi bili mogući bez njihova raznovrsnog angažmana i podrške tadašnjoj tešanjskoj generaciji, predvođenoj Izudinom Alićehajićem (1927-1997.) i Salihom Sarićem (1927-2011.)⁵⁶⁸, što je svakako korespondiralo sa općenitom društvenom, pa i privrednoekonomskom ekspanzijom u Bosni i Hercegovini u tom periodu.

Nisim Albahari u Tešnju 1982. godine

568 O tome više u tekstovima sa Okruglog stola *Generacija Izudina Alićehajića i začeci industrijskog razvoja Tešnja*, održanog u Centru za kulturu i obrazovanje Tešanj 11.9.1999. godine, koji su objavljeni u: *Tešanjski almanah*, I, 2000, br. 1, 29-118. str.

Najviša priznanja i funkcije

Nisim Albahari je nakon oslobođenja završio Visoku školu političkih nauka u Beogradu (što je preteča beogradskoga Fakulteta političkih nauka), pa je, u skladu s time, slovio i kao *politolog* - kako ga 1970. godine označava leksikon *Ko je ko u Jugoslaviji*⁵⁶⁹, a obavljao je istaknute i vrlo značajne poslove. U neposrednom poraću radio je u OZN-i Sarajeva (sa činom majora), potom je član Gradskoga narodnog odbora Sarajeva izabranoga 1947. i 1949. godine, a 2.3.1947. izabran je i za predsjednika Mjesnoga sindikalnog vijeća Sarajeva. Predvodio je bosanskohercegovačku delegaciju na osnivačkom kongresu Saveza boraca NOR-a Jugoslavije održanom 28. i 29. 9. 1947. u Beogradu, a od septembra 1949. godine on je i član Gradskoga odbora Saveza boraca Sarajeva. Bio je član Mjesnoga komiteta KPJ od 1947. godine, onda i CK KPJ za Bosnu i Hercegovinu od osnivačkoga kongresa 1948. godine, zatim Gradskoga komiteta i sekretar Sreskoga komiteta SK Sarajeva. Više od deset godina bio je načelnik Uprave za kadrove i član Izvršnoga komiteta CK SK Bosne i Hercegovine. U više mandata biran je za poslanika Republičke i Savezne skupštine. Bio je i ministar rada u vladi Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine (SRBiH), sekretar vlade i sekretar Skupštine SRBiH, član Glavnoga odbora Socijalističkog saveza radnog naroda SRBiH, predsjednik Organizaciono-političkoga vijeća Skupštine SRBiH i predsjednik različitih skupštinskih komisija i tijela. Bio je i član Savjeta Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.⁵⁷⁰

569 "Albahari Nisim", u: *Ko je ko u Jugoslaviji. Jugoslovenski savremenici*, Hronometar, Beograd, 1970, 8. str.

570 Vidjeti: "Albahari Abrahama Nisim", u: *Narodni heroji Jugoslavije*, knj. 1, Mladost, Beograd, 1975, 20-21. str; "Albahari Abrahama Nisim",

Albahari je bio i predsjednik Komisije za unapređivanje međunarodnih i međurepubličkih odnosa CK SK Bosne i Hercegovine. Na toj poziciji bio je i 1968. godine, pa je imao i uvodnu riječ kada se na 17-toj (26. januara) i 20-toj (17. maja) sjednici CK raspravljalo i odlučilo o narodnoj afirmaciji Bošnjaka (kao Muslimana).⁵⁷¹

Nisim Albahari kao sekretar Izvršnoga vijeća (vlade) SRBiH (1955.)

Narodni heroj Husejn Huso Hodžić kao student (Beograd, 21.6.1938.)

Nosilac je Partizanske spomenice 1941. i brojnih drugih priznanja, među kojima su i Orden bratstva i jedinstva sa zlatnim vijencem, poljski Orden partizanskoga križa, Nagrada ZAVNOBiH-a koja mu je dodijeljena 1974, Šestoaprilska nagrada Grada Sarajeva za 1983. godinu, a narodnim herojem

u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 4, 752. str; Nuriya Tafro: "Od Norveške do Sarajeva", u: *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji*, tom 1, 58. str; Milidragović, isto, 85. i 96. str; Drago Borovčanin: "Organizaciono-politička izgradnja KPJ u Sarajevu (1945-1950)", isto, 135. str; Mitar Miljanović: "Obnova rada sindikata", isto, 326. str; Mehmed Džinić: "Boračke organizacije", isto, 372. i 377. str.

571 Vidjeti: "Sedamnaesta i dvadeseta sjednica CKSKBiH i diskusije o nacionalnom pitanju", (priredio Husnija Kamberović), u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka. Zbornik radova*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2009, 241-295. str.

proglašen je 27.11.1953. godine - istoga datuma kada je ovim ordenom odlikovan i Huso Hodžić, također Tešnjak.⁵⁷²

Uz Pavla Goranina Iliju, Eliasa (Iliju) Engela i Samuela Lere-
ra (Voju Todorovića), Albahari je jedan od četiri Jevreja iz Bos-
ne i Hercegovine kojima je dodijeljeno ovo odlikovanje (Nisim je
među njima jedini Sefard⁵⁷³), i jedan od deset sa prostora Jugo-
slavije.⁵⁷⁴

572 Husejn Huso Hodžić rođen je 10.10.1913. godine u Tešnju, kao pe-
to dijete Adema i Nafe, rođene Srkalović. Osnovnu školu završio je u Teš-
nju, a 1927. upisao je Šerijatsku gimnaziju u Sarajevu koju je završio
1935. Već 1934-35. djelovao je kao istinski nosilac antirežimskih i anti-
fašističkih aktivnosti *napredne omladine* u Tešnju, jer je još u Sarajevu
odlučno stupio revolucionarnim putem. Od 1936. studirao je na Poljo-
privredno-šumarskom fakultetu u Zemunu. Boravak u Beogradu bio je
ključni za Hodžićevo formiranje u komunističkoga aktivistu, pa je 1940.
postao i predsjednik studentskog udruženja "Petar Kočić". Do 1941. ap-
solvirao je na fakultetu, ali rat ga je omeo u sticanju diplome agronoma.
Početkom 1941. organizirao je u Tešnju aktiv SKOJ-a od 12 članova -
koji su svi stupili u NOP. Po nalogu KPJ, ostao je u Tešnju da stvori par-
tijsku organizaciju. Zahvaljujući prije svega njegovu radu, Tešanj je dao
30 prvoboraca i narod je masovno pristupio NOP-u. Marta 1942. izišao
je na slobodnu teritoriju. Već u prvim borbama kod Teslića iskazao je iz-
nimnu hrabrost. Kad je 25. marta formiran Prvi bosanski proleterski ba-
taljon, postavljen je za komesara Druge (grmečke) čete koja je vodila teš-
ke borbe sa četnicima na Jelaskoj i ustašama na Donjoj Lepenici, u koji-
ma se također isticao hrabrošću. Bataljon je bio izložen teškim borbama
sa četnicima, a u sukobu na Motajici 8.6.1942. pretrpio je ogromne gu-
bitke i bio gotovo prepolovljen, izginuo je i cijeli štab. U novom štabu Ho-
džić je imenovan za partijskoga sekretara. Zbog blokade pristupa Koza-
ri, jer je trajala neprijateljska ofanziva, bataljon je iz Bosanske krajine u
napornom maršu prešao Savu i stigao u Slavoniju, gdje se priključio
partizanskim borbama u kojima je iznova izgubljen jedan dio štaba, pa
je Hodžić postavljen za komandanta bataljona. U drugoj polovini oktob-
ra jedinica se vratila na Kozaru, savlađujući zasjede i brojne druge pre-
preke. U okolnostima o kojima postoje kontraverzne informacije, Huso
Hodžić poginuo je 29.10.1942. godine. (Vidjeti: "Hodžić Adema Husein",
u: *Narodni heroji Jugoslavije*, knj. 1, 269-270. str; Hozić, 24-28, 39-44. i
druge str; Sulejman Hodžić: "Zagonetka oko smrti Huse Hodžića i Sabita
Abduzaimovića ostaje", *Tešanjski almanah*, I, 2000, br. 1, 225-226. str.)
573 Lerer je bio po ocu Aškenaz, a po majci Sefard. (Hahamović, 153. str.)
574 Romano, 278. str.

Nisim predaje Povelju narodnog heroja Zekiji Galijašević, sestri Huse Hodžića, u tešanjском parku - pred Hodžićevom bustom

Doprinosеći ukupnom razvoju Bosne i Hercegovine, Nisim Albahari sudjelovao je i u drugim vidovima života: znanstvenim, kulturnim, sportskim... Tako je on, na primjer, član prvoga Savjeta Instituta za istoriju u Sarajevu, imenovanoga 21.10.1958. godine od strane Izvršnog vijeća Bosne i Hercegovine. Predsjednik Savjeta bio je Džemal Bijedić, a ostali članovi Pašaga Mandžić, Safet Filipović, Milka Čaldarević, Sergije Elaković, Dušan Misirača, Moni Finci, dr. Esad Pašalić, i Hasan Grabčanović⁵⁷⁵. Albaharijevo ime na prvom je mjestu među onima koji su početkom 1950-tih "svojim radom udarili temelje smučarskog sporta u BiH".⁵⁷⁶ Također, uz Ratu Dugonjića i Vljajka Ubavića, najzaslužniji je i za izgradnju sarajevske uspinjače (žičare).⁵⁷⁷

575 Husnija Kamberović: *Džemal Bijedić. Politička biografija*, drugo, dopunjeno izdanje, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2017, 151. str.

576 Slavko Podkubovšek: "Smučanje u Bosni i Hercegovini", u: *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji*, tom 2, 593. str.

577 Isto, 594. str. - Podkubovšek piše da je uspinjača "otvorena" 4.1.1953, ali nema sumnje da je istinita vijest iz štampe da se to zbilo 3.5.1959.

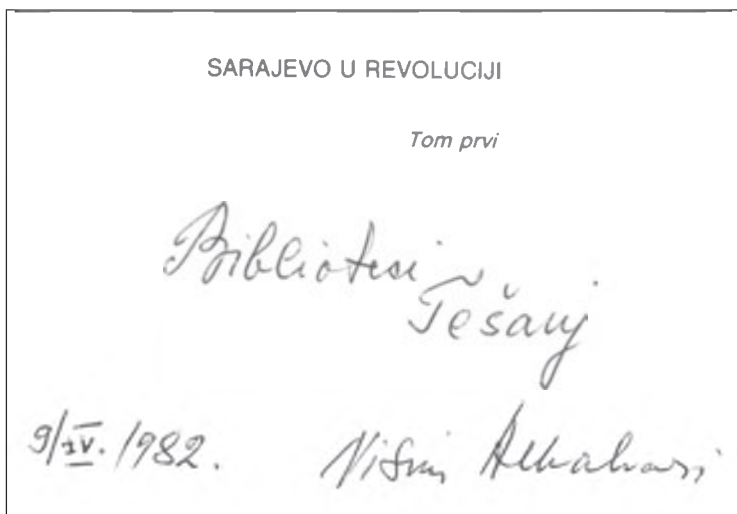

Grujo Novaković, Nisim Albahari i Ljubo Kojo: u prvoj kabini prilikom otvaranja sarajevske žičare (3.5.1959.)

Albahari je objavljivao i tekstove memoarsko-publicističke naravi o predratnom vremenu, zatim o organizaciji i podizanju ustanka 1941. godine na sarajevskom i istočnobosanskom prostoru, kao i o nekim drugim temama iz ratnoga perioda. Bio je član Odbora za izdavanje i Uredništva dvotomnoga zbornika *Istočna Bosna u NOB-u 1941-1945.* (1971.), zatim je predsjednik Komisije, član Uredništva i Redaktorske grupe za izdavanje četiri toma zbornika *Sarajevo u revoluciji* (1976-1981.), te član Odbora za izdavanje dvotomnoga zbornika *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji* (1988. i 1990.) i član Uredništva prvoga toma.

Onako kako je, kao vrlo mlada osoba, pred rat bio doruslim da naglašeno djeluje na osvješćivanju i pripremi naroda za oslobodilačku borbu na platformi KPJ, pa je prvenstveno na takvim pozicijama i u ratu bio angažiran - tako je Albahari i nakon

godine. (Vidjeti: M. Festić: "Puštena u saobraćaj uspinjača Sarajevo-Trebević", *Oslobođenje*, 4.5.1959, 3. str.)

Albahari je Biblioteci u Tešnju darovao četverotomni zbornik *Sarajevo u revoluciji*

oslobođenja pripadao onima što su bili sposobni ne samo iznositi vlastita sjećanja nego i tumačiti zbivanja kroz koja su prošli 1941-1945. godine. Nije on, doduše, objavio mnogo priloga, a jedan od njih, onaj kratki memorat o njegovu tešanjskom učitelju Miloševiću, nije na izravan način povezan sa predratnim i ratnim vremenom. Ali i u njemu, objavljenom 1987. godine, uza sve ostalo, uočljiva je postamentalna afirmacija vrijednosti koje se opiru zaostalosti i učmalosti - i djeluju za progres sredine.

I Albaharijevi tekstovi sa predratno-ratnom tematikom sa drže autobiografske momente u njihovoj široj kontekstualizaciji. On je, naime, pisao o zbivanjima u kojima je i sâm sudjelovao, što mi je iznimno koristilo u nastojanju da rekonstruiram elemente njegova životopisa. Također, Albaharijevi prilozi o ratnim zbivanjima nisu tek svjedočenja o dramatičnim momentima, iskušenjima i prekretnicama oslobodilačke borbe nego su usmjereni i na analizu događaja i njihovu interpretaciju, što se redovno smješta u obzore ukupne ratne procesualnosti.

Pitanje tzv. svjesnoga faktora

Među Albaharijevim tekstovima naglašeno se izdvajaju *Borili se i sagorjeli u revolucionarno-oslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije* iz 1966. i *Osobnosti istorijskog razvoja bosansko-hercegovačkih Jevreja* iz 1984. godine. U svakoj drugoj autor-skoj situaciji on je "samo" komunista, partizan i revolucionar, a ovdje dominira, u iskazu impersonalizirana, jevrejska (auto)refleksija. Naravno, to je tako usljed činjenice da je prvi tekst nastao kao prilog za *Spomenicu 400 godina dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu 1566-1966.*, a drugi za razgovor *Stvaralaštvo Jevreja u kulturnoj baštini i razvoju Bosne i Hercegovine* - što je i odredilo njihov tematski fokus.

U tekstu *Borili se i sagorjeli* Albahari najprije ponavlja uvriježene sintagme o velikoj epopeji NOR-a, o najsvjetlijem događaju u novijoj historiji naroda Jugoslavije, o najdubljim patriotskim osjećajima, o pobjedi svjetla nad tminom, o trijumfu pravedne i humane stvari nad najnižim i zvjerskim porivima, zaključujući u uvodnom pasusu: "Ma koliko puta ponavljana, ova konstatacija nikada nije dovoljna niti adekvatna da izrazi istinsku sadržinu koju u sebi nosi i koja za sva vremena treba da služi za primjer kako jedinstven narod, povezan bratskom ljubavi u borbi za nezavisnost predstavlja snagu koju ne mogu razoriti nikakva sila vojne tehnike, ni perfidna lukavstva osvajača i njihovih sluga. Veličina borbe naroda Jugoslavije ne proizlazi samo iz njenog karaktera masovnosti i bezbrojnih junačkih podviga jugoslovenskih partizana, nego najviše iz duboke ljudske i idejne sadržine, iz koje su nicala herojska djela koja su potvrđivala ljubav za narod, za čovjeka i spremnost na odricanje do krajnjih granica. Nepisani zakoni pravičnosti, bratstva, humanosti i uzajamne pomoći ispunjavali su grudi bora-

ca na frontu i u pozadini, kao i naroda u cjelini, koji je nesebično davao sve od sebe. To je davalo unutrašnju snagu i vanjski okvir oslobodilačkom pokretu i njegovom velikom trijumfu.⁵⁷⁸

Dakako, opća su ovo mjesta poratnih tumačenja oslobodilačkoga rata i revolucije, koja su izricali akteri. Ipak, vjerodostojnost navedenim riječima daje ličnost njihova autora, jer je Albahari i tokom rata bio potpuno posvećen sadržaju koji odlikava ovaj njegov iskaz. No, evo šta o istome 2013. godine piše Marko Attila Hoare: "Ovakav uspjeh se više ne može objašnjavati pozivanjem na ujedinjenu Jugoslaviju kao 'prirodni' poredak stvari, niti na neku veliku odanost ili identifikaciju njenih stanovnika sa zemljom ili državom Jugoslavijom. Za razliku od prve, monarhističke jugoslovenske države, koja je na osnovu unitarnog ustavnog poretka postojala od 1921. do 1939, nova Jugoslavija, koju su četrdesetih uspostavili Tito i partizani, nije bila unitarna država. Formalno proglašena na Drugom zasjedanju AVNOJ-a (Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije), održanom 29-30.11.1943, uz ustav proglašen u januaru 1946, svakako je bila federacija. Činilo je šest republika: Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Makedonija i Srbija, a ova posljednja uključivala je i autonomnu pokrajinu Vojvodina i autonomnu regiju Kosovo-Metohija. Pošto je devedesetih Jugoslavija nestala, a šest federalnih jedinica preživjelo, te da je sad svih šest republika, kao i Kosovo, priznato kao nezavisne države, uspostava tih federalnih i autonomnih jedinica se, gledano unazad, čini kao trajniji uspjeh Tita i partizana nego uspostava Jugoslavije, koja se pokazala prolaznom."⁵⁷⁹

Nukleus ovakve svijesti ipak se nužno raskriva i u ovom Albaharijevu tekstu, jer stvarnost je u svojim tendencijama već bila takva da se morala odraziti, ili barem nagovijestiti i u njegovoj riječi. On, naime, na početku govori o *narodu Jugoslavije* kao singularu, ali u nastavku se zbiva raslojavanje, u tom smislu što taj *narod* sada postaje *narodima Jugoslavije* koji jesu u *bratstvu*

578 Albahari: "Borili se i sagorjeli", 249. str.

579 Hoare, 2-3. str. (Na navedenom mjestu, prijevod A. Sadiković.)

i jedinstvu, ali su pluralni subjekt NOB, dok Jevreje najčešće označava kao *jevrejsko stanovništvo*, zatim kao *jevrejski živalj*, pa su tu *jevrejski radnici* i *jevrejska omladina*, ili su imenovani samo kao *Jevreji* - koji, dakle, nisu među narodima Jugoslavije što su u *bratstvu* i *jedinstvu* izvojevali oslobođenje i revoluciju, a kroz nju su postali i nosiocima suvereniteta u republikama koje su tvorile Jugoslaviju kao federaciju.

Doček Tita u Sarajevu 1966: Albahari je treći slijeva

Štaviše, problem se jasno eksplicira i u Albaharijevoj potrebi da ukaže na *kapacitet* sudjelovanja Jevreja u borbi. "Svako ko poznaje tok i razvitak NOB-e u Jugoslaviji", piše on, "zna da se učešće Jevreja u NOB-i ne može posebno analizirati i izdvojeno prikazati, pošto bi to bilo pogrešno i društveno neosnovano. Radi se o tome da Jevreji-borci nisu učestvovali u redovima NOB-e kao neki izdvojeni faktor, pošto oni to nisu ni bili; a što je još važnije, oni se takvim nisu ni osjećali. Ideja bratstva i jedinstva naroda Jugoslavije u borbi protiv fašističkih okupatora i njihovih sluga bila je onaj fundamentalni i cementirajući osjećaj koji je okupljao sve borce pod zastavom nove Jugoslavije. Svaki borac NOR-a doživljavao je Jevrejina-borca kao svoja druga i saborca u borbi protiv neprijatelja naroda Jugosla-

vije i cijenio ga prema njegovom doprinosu u toj borbi. Nikakvi drugi faktori nisu igrali ulogu, a ovaj društveni i psihološki fenomen u stvari potvrđuje činjenicu da su Jevreji u Jugoslaviji bili povezali svoj život sa životom i sudbinom naroda svoje sredine, iako nisu izgubili svijest o svom etničkom porijeklu. Uostalom, to nikada niko nije sporio ni dovodio u pitanje."⁵⁸⁰

Dakle: *jevrejsko etničko porijeklo* - u redu, ali status narodne državotvornosti, ka čemu se u oslobodilačkom ratu razvijala komunistička revolucija, za Jevreje - to nikako. Ispostavit će se iluzornim i njegovo uvjerenje da narodi Jugoslavije "danas grade i unapređuju svoju zemlju razvijajući socijalističke humane i demokratske odnose među ljudima, gdje ima dovoljno mjesta i širine za svakoga, bez obzira na nacionalno, etničko ili vjersko porijeklo".⁵⁸¹ Apostrofirala Albahari ovdje, naime, i pitanje tzv. *svjesnoga faktora*, jer se "najveći dio Jevreja i opredijelio i stupio u redove narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda".⁵⁸² To je, po njemu, *nepobitna činjenica*, ali on ne objašnjava šta ga je motiviralo da tu činjenicu ističe, kao ni to šta, zapravo, znači taj *svjesni faktor*. No, pisao je o tome i Jaša Romano: "Postoji i mišljenje", kaže on, "da su se Jevreji uključili u NOV da bi se spasili od genocida, negirajući postojanje svesnog faktora, činjenica je da je svesni faktor odigrao vrlo značajnu ulogu u vezi s uključivanjem Jevreja u narodnooslobodilački rat", a u prilog takvom zaključku iznosi i ovaj argument: "najveći broj Jevreja koji su se uključili 1941. godine u NOR bili su predratni članovi KPJ i SKOJ-a, kao i simpatizeri Partije", kao i to da je u samoj organizaciji ustanka na prostoru Jugoslavije sudjelovao veliki broj Jevreja, među kojima Nisi-ma Albaharija stavlja u vrh - uz Mošu Pijadu, Pavla Papa, Pavla Goranina, potom i neke druge."⁵⁸³

Radi afirmacije tog *svjesnog faktora*, Albahari konkretno navodi sarajevske jevrejske porodice iz kojih je poginulo više

580 Albahari, isto, 251-252. str.

581 Isto, 250. str.

582 Isto, 253. str.

583 Romano, 305. str.

članova: "Može se navesti da je iz nekih jevrejskih porodica, učesnika predratnog radničkog pokreta u Sarajevu, po više članova učestvovalo u NOB-i i poginulo za slobodu Jugoslavije, koju su voljeli i za nju pali. Tako su poginuli dva brata Goranina: Pavle i Srećko; tri brata Engl: Ilija, narodni heroj i član Glavnog štaba NOP Hrvatske, Slavko i Miki; tri brata i sestra Perera: Lezo, Sado, Jakica i Donkica; tri brata Eskenazi: Mento, Albert i Izidor; tri brata i dvije sestre Ozmo: Danijel, poznati napredni slikar, Moric, David, Hana i Sara; brat i sestra Lerer: Moric i Enka; dva brata Fliker: Moric i Mika; dva brata Albahari: David i Hajim itd. itd. [...] Cilj mi je da istaknem nepobitnu činjenicu da je svjesni faktor igrao vidnu ulogu, da se najveći dio Jevreja i opredijelio i stupio u redove narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda."⁵⁸⁴

Iako je veliki broj vojno sposobnih Jevreja već bio u zatvorima i logorima kada je u julu 1941. započeo organizirani otpor ustaškim i okupatorskim vlastima, do kraja te godine iz Hrvatske su u partizane stupila ili s njima organizirano surađivala 224 Jevreja, a 388 iz Bosne i Hercegovine. "Kako je glavni organizator otpora 1941. u NDH bila Komunistička partija, tako su i prvi židovski borci u tom otporu bili komunisti ili već od ranije povezani s komunistima. Njihovo pristupanje partizanima bilo je barem toliko rezultat njihova političkog opredjeljenja koliko i bijeg pred opasnošću od ustaških progona. Među njima bilo je i 15 bivših interbrigadista s ratničkim iskustvom iz španjolskoga građanskog rata, kao i više desetaka političkih aktivista vičnih organizatorskom revolucionarno-političkom radu koji su ubrzo postali istaknuti prvoborci ilegalnih udarnih grupa po gradovima i prvih partizanskih odreda u šumama [...]"⁵⁸⁵

Broj jugoslavenskih Jevreja koji su bili u partizanskim jedinicama ili na drugi način uključeni u NOB iznosi 4.572. Poginulo ih je 1.318, a kraj rata doživjelo je 3.254. "Proporcionalno, u odnosu na ukupni broj Židova i sveukupni broj stanov-

584 Albahari, isto, 252-253. str.

585 Goldstein: *Holokaust u Zagrebu*, 516. str.

ništva, najbrojnije židovsko učešće u antifašističkom otporu u jugoslavenskim i općeeuropskim razmjerima bilo je na teritoriju ustaške NDH, prije svega Židova iz Bosne, ali gotovo toliko i iz Hrvatske. [...] U Bosni i Hercegovini u antifašističkom otporu sudjelovalo je 1406 Židova, dakle oko 10% od ukupnog židovskog stanovništva. Ukupno ih je poginulo 479. S područja današnje Hrvatske u antifašističkom otporu je sudjelovalo 1737 Židova, dakle blizu 7% od ukupnog židovskog stanovništva. Ukupno je s područja današnje Hrvatske u antifašističkom otporu poginulo 325 pripadnika židovskih zajednica."⁵⁸⁶ Veličinu ovih brojki treba posmatrati u svjetlu činjenice da je od 82.242 Jevreja koji su živjeli u Kraljevini Jugoslaviji u Holokaustu stradalo njih 67.248. U konačnome, od Jevreja sa prostora Bosne i Hercegovine i Hrvatske koji su preživjeli rat čak svaki četvrti sudjelovao je u antifašističkoj borbi.⁵⁸⁷

Ako je problem negiranja, ili barem podozrenja spram *svjesnoga faktora* kod Jevreja egzistirao dvadeset godina nakon rata kada ga Albahari ima potrebu javno *uočiti*, pa i još petnaest kada Romano objavljuje svoju knjigu, onda je jasno da se Jevrejima nakon oslobođenja kontinuirano spočitavala motivacija za njihovo priključenje NOP-u i da se ona svodila na praktičnu nužnost usljed Holokausta.

Ni najmanje ne sumnjam u to da se ovim problematiziranjem tzv. *svjesnoga faktora* kod Jevreja, u stvari, pokušavala "prati" *nečista savjest* revolucije. Jer, na koncu, zar nisu i Srbi "inicijalno bili nacionalnost koja se u Bosni mogla najbrže mobilizirati u partizane, zbog genocidnog progona kojem su ih podvrgle ustaše - hrvatski fašisti na čelu NDH" ...?⁵⁸⁸

Ali šta je sa *svjesnim faktorom* kod Srba u Srbiji - u kojoj su Jevreji za nešto više od godinu i po okupacije gotovo u potpu-

586 Slavko Goldstein: "Kakva sreća, otići u smrt uzdignuta čela", *Jutarnji list*, Zagreb, 8.5.2010. - Citirano prema: [<https://www.jutarnji.hr/vijesti/slavko-goldstein-kakva-sreca-otici-u-smrt-uzdignuta-cela/2306429/>]

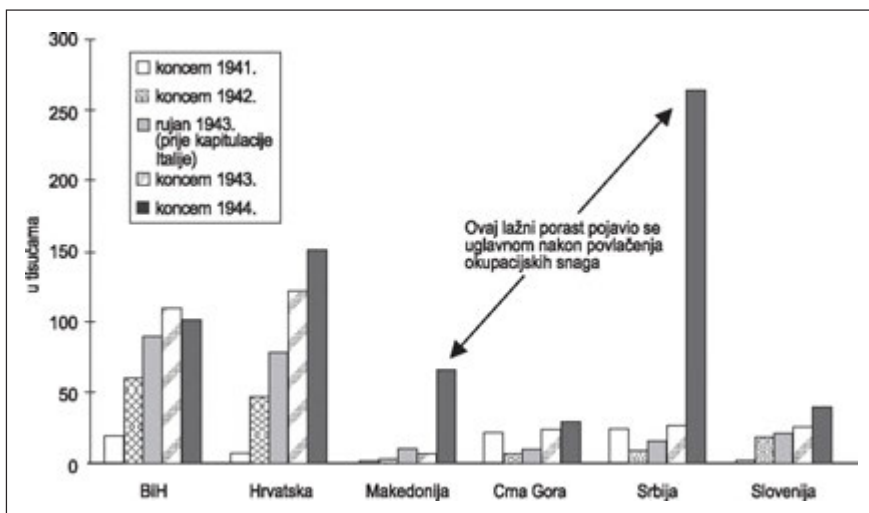
587 Ivo Goldstein: "Solidarnost i pomoć Židovima u Hrvatskoj", *Radovi*, Zavod za hrvatsku povijest, Zagreb, 2004, vol. 34-35-36, 227-228. str.

588 Hoare, 5. str. (Na navedenom mjestu.)

nosti istrijebljeni, i to kroz kolaboraciju Nijemaca i kvislinške vlasti na čelu sa Milanom Nedićem kao predsjednikom vlade...?

Rast partizanskoga pokreta po republikama i pokrajinama u Jugoslaviji 1941-1944. godine zorno prikazuju slijedeće tabele⁵⁸⁹ (brojke su u hiljadama):

	koncem 1941.	koncem 1942.	rujan 1943.	koncem 1943.	koncem 1944.
Bosna i Hercegovina	20	60	89	108	100
Crna Gora	22	6	10	24	30
Hrvatska	7	48	78	122	150
Kosovo	5	6	6	7	20
Makedonija	1	2	10	7	66
Slovenija	1	19	21	25	40
Srbija (uža)	23	8	13	22	204
Vojvodina	1	1	3	5	40
Ukupno	80	150	230	320	650

Ali u čemu je, zapravo, suštinska osnova situacije u kojoj su se nakon rata našli Jevreji u Jugoslaviji?

589 Tabele su preuzete iz: Philip J. Cohen: *Tajni rat Srbije. Propaganda i manipuliranje poviješću*, Ceres, Zagreb, 1997, 147. str.

Borili se i sagorjeli

Već 1920-tih godina nacionalno pitanje imalo je za KPJ centralno mjesto u ostvarivanju njene političke agende: zastupajući pravo na nacionalno oslobođenje i samoopredjeljenje, Partija je pledirala za svrgavanje srpske vojne diktature i rušenje velikosrpske hegemonije uspostavljene kroz monarhističku državu. U ovome se KPJ nije mogla oslanjati na Marxa, jer on nigdje ne spominje pravo nacije na samoopredjeljenje ili nacionalno oslobođenje⁵⁹⁰, nego je slijedila strategiju formiranja *sovjetskih republika* - po modelu SSSR-a. Štaviše, peti kongres Kominterne, održan u ljeto 1924. godine, odrekao je Jugoslaviji "kao 'versajskoj tvorevini' progresivni karakter i dao imperativ otcjepljenju 'ugnjetenih naroda u posebne države'".⁵⁹¹ U retorici jugoslavenskih komunista nacionalni moment imao je u to vrijeme prioritet nad socijalnim, klasnim i agrarnim problemima, a posebno nakon zavođenja *šestojanuarske diktature* kralja Aleksandra Karađorđevića i zakona od 3.10.1929. godine kojim je Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca preimenovana u Kraljevinu Jugoslaviju i podijeljena na devet banovina, od kojih su u šest Srbi bili većina. Tada je vrh KPJ ocijenio da ovaj zakon "predstavlja krunu nacionalnog ugnjetavanja - on je faktički ostvario Veliku Srbiju".⁵⁹²

590 Vidjeti: Shlomo Avineri: *Marksizam i nacionalizam* [<http://www.csi-platforma.org/sites/csi-platforma.org/files/tekstovi/alvineri-shlomo-marksizam-i-nacionalizam.pdf>]

591 Vladan Vukliš: "Zaokret Kominterne prema Narodnom frontu i propaganda KPJ (1934-1939)", *Glasnik Udruženja arhivskih radnika RS*, Banjaluka, III/2011, br. 3, 182. str.

592 Bojković, 59-60. str.

Usljed narastajuće fašističke opasnosti, orijentacija KPJ kretala se ka svojoj patriotskoj etapi, ali na četvrtoj zemaljskoj konferenciji KPJ decembra 1934. godine uz ostalo je prihvaćena sugestija Kominterne da se u organizacijskom ustrojstvu više uzme u obzir nacionalni momenat, te je "donesena odluka da se, u okviru KPJ, stvore komunističke partije Hrvatske i Slovenije, a 'u najbližoj budućnosti i Makedonije'. U obrazloženju takve odluke isticalo se da je to u interesu jačanja borbe protiv nacionalističkih utjecaja, 'podizanja privlačnosti partije za radne mase potlačenog naroda i 'olakšavanja internacionalističkog vaspitanja proletarijata ugnjetenih naroda'. Smatralo se da time neće biti oslabljeno političko i organizacijsko jedinstvo KPJ, a doprinijet će se jačanju revolucionarnog pokreta."⁵⁹³ A 1936. godine CK KPJ je u svojim dokumentima isticao "da su komunisti 'za slobodnu zajednicu svih naroda Jugoslavije u sadašnjim granicama, uređenu na federativnoj osnovi', da je KPJ suglasna s gledištem seljačko-demokratske opozicije u pogledu uloge sabora, odnosno skupština pojedinih naroda, da je sada glavno da se na osnovi tajnog i proporcionalnog prava glasa izaberu nacionalne skupštine kako bi svi narodi, tj. Hrvati, Slovenci, Srbi, Makedonci, Crnogorci, zatim narodi Vojvodine i Bosne i Hercegovine, mogli suvereno odlučivati o državnom uređenju".⁵⁹⁴

Srodan uklon ka nacionalnome zbivao se i u komunističkoj Rusiji, o čemu kazuje Isaiah Berlin: "Poučno je držati na umu činjenicu da, premda je ruska revolucija bila autentično oslobođena bilo kakvih nacionalističkih elemenata, čak i poslije savezničke invazije - štaviše, pošteno je opisati je kao sasvim antinacionalističku po karakteru - to nije potrajalo. Ustupci koje je Staljin morao da čini pred Hitlerovu invaziju na Rusiju i tokom nje, a nakon toga slavljenje junaka iz čisto ruske historije, ukazuju na stepen do koga je mobilizacija tog osjećanja bila neophodna kako bi se promovisali ciljevi sovjetske Države.

593 *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 126. str. - Osnivački kongres KP Slovenije održan je 17. aprila 1937, a KP Hrvatske u noći između 1. i 2. augusta iste godine.

594 Isto, 144. str.

A to važi ništa manje za većinu država koje su nastale nakon Drugog svjetskog rata."⁵⁹⁵

Moglo bi se zaključivati da je KPJ, saobražavajući se datome povijesnom realitetu, prilagođavala doktrinarne osnove o revolucionarnom preobražaju društvenih formi, uz ostalo i onu o poništenju razdvojenosti čovječanstva na nacije i uspostavljanju komunističke jednakosti među ljudima, kao i onu da će Partija provesti, putem "diktature proletarijata u Marksovom smislu, odnosno Države koja će organizovati vlast ne-vlasti, tranziciju prema ne-Državi, dijalektičku formu odumiranja Države".⁵⁹⁶ A postoje i novije analize koje vode do nalaza kakvi su ovi Dušana Bojkovića: "Tokom druge polovine tridesetih godina komunisti su prihvatili novi kurs KI [Kominternu, op. A.B.] u duhu očuvanja jugoslovenske države ne kao trajnu orijentaciju, već kao izraz taktike inspirisane odbranom SSSR-a. [...] U narodnofrontovskoj fazi (1935-1941) vođe KPJ su isticale kako razbijanje jugoslovenske države na nacionalnim osnovama 'u ovom trenutku', s obzirom na preraspodelu snaga u Evropi, nije 'svrsishodno'. Komunisti su posebno naglašavali da 'pravo na otcepljenje nije i dužnost. Naprotiv, baš priznavanje toga prava svakom narodu dovešće do tešnje saradnje među narodima.' U ovom periodu komunisti nisu iznosili stavove po pitanju budućnosti jugoslovenske države nakon pobjede nad fašizmom i osvajanja vlasti u okviru proleterke revolucije. Ostalo je nejasno da li će i pod kojim okolnostima u budućnosti izdvajanje naroda i njihovih republika iz sastava jugoslovenske zajednice biti 'svrsishodno'".⁵⁹⁷

Ključnu unutarnju protivrječnost Kraljevine SHS/Jugoslavije između unitarizma i federalizma KPJ je razriješila tokom NOB kada su i formalno ozvaničene nacionalne jedinice federalne Jugoslavije, izuzev Bosne i Hercegovine koja je troetnički determinirana, a nakon rata uslijedio je neravnomjerni, ali

595 Isaiah Berlin: "Nacionalizam. Negdašnje previđanje i sadašnja moć", *O nacionalizmu i drugi eseji*, Buybook, Sarajevo, 2000, 31-32. str.

596 Alen Badju: *Čega je Sarkozy ime?*, Edicija Jugoslavija, Beograd, 2014, 134. str.

597 Bojković, 89-90. i 91. str.

svakako uzlazni period konsolidacije i afirmacije Bosne i Hercegovine, kao i muslimana/Muslimana (Bošnjaka) kojima je, uza sve peripetije, otvoren i ipak podržavan put stasavanja u narodnosni subjektivitet. Štaviše, Dušan Bilandžić smatra i obrazlaže da je u razdoblju od sredine 60-tih do sredine 80-tih godina 20-toga stoljeća Bosna i Hercegovina doživjela svoje *zlatno doba*⁵⁹⁸, a ono je nastupilo nakon što je na samitu SKJ održanom 12-14.11.1962. godine konstatirano: "ako se hoće Jugoslavija spasiti od propasti, mora se 'stvoriti savez suverernih država ili konfederacija', a ako to ne može 'moramo dići ruke' od nje. Na vojnom planu pristupilo se definisanju koncepcije - ONO [Općenarodna odbrana, op. A.B.], što je završeno 1968. godine. Među prve mjere u tom pravcu je bilo unošenje u republičke ustave 1963. godine odredbe da je dotična republika država; - godinu dana poslije pomenutog samita uklonjen je Aleksandar Ranković kao nosilac velikosrpskih tendencija i pokušaja (u dosluhu sa SSSR) državnog udara; - 1967. godine obnovljeno je Vijeće naroda u Saveznoj skupštini; - 1968. godine Kosovo i Vojvodina podignuti su na rang konstitutivnih elemenata Federacije, a Muslimanima je priznata nacionalnost; - 1971. godine radničkim amandmanima na Ustav SFRJ izvršena je temeljita reforma Federacije u smislu decentralizacije; - a 1974. godine donesen je, po mnogima, konfederativni savezni Ustav."⁵⁹⁹

Postoji i mišljenje da je u Jugoslaviji kao ideokratskoj državi komunistički vrh Marxovu ideju o *odumiranju države* praktično potvrđivao kao decentralizaciju, i da je upravo to predstavljalo *najdublji korijen* raspada Jugoslavije, a potom i rata na njenu tlu.⁶⁰⁰

598 Dušan Bilandžić: "Zlatno doba Bosne i Hercegovine", u: *Naučni skup Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a, Sarajevo, 23. i 24. novembra 2003.*, ANUBiH, Sarajevo, 2007, 42-46. str.

599 Muharem Kreso: "Platforma Narodnooslobodilačkog pokreta od 1941. do 1945. godine - ciljevi i realizacija", u: *60 godina*, 193-194. str.

600 Analizirajući raspad Jugoslavije, D. Jović piše: "Decentralizacija i 'razvlašćivanje države' (ili 'borba protiv etatizma', prioritarnog neprijatelja jugoslavenskog socijalističkog koncepta) nije bio nikakav 'trik' kojim bi vlast pokušavala ublažiti međunacionalne probleme, a istodobno čvr-

I šta se, onda, kroz ovakav put KPJ, otvorilo Jevrejima kao njihova nova realna situacija i, pogotovo, kao povijesna perspektiva...?

Prihvatajući oslobodilačko-revolucionarnu ideju i sudjelujući u njenoj realizaciji, mogli su očekivati da će u *ostvarenom idealu*, personalno nepitani za svoje jevrejstvo, biti pripadnici kozmopolitske *zajednice jednakih*. Doživjeli su, međutim, Holokaust⁶⁰¹, ali, s druge strane, i to da ih je revolucija, još dok je

sto zadržati vlast u svojim rukama. Ona je bila rezultat vjerovanja jugoslavenske političke elite da upravo u Jugoslaviji postoji najbolji mogući tip socijalizma, te da Jugoslavija primjerom mora pokazati da proces odumiranja države nije samo Marxova fantazija nego može postati i stvarnost. Etnička složenost Jugoslavije pomogla je da taj koncept bude još popularniji. Marksizam je bio ideologija malih naroda, onih koji su (kako Kundera definira male narode) stalno strepili za svoj opstanak. U Jugoslaviji, svi su narodi (pa i Srbi, koji su činili samo 36,3 posto stanovništva u 1981) bili manjina, nitko većina. Marksistička doktrina im je svima, stoga, nudila zaštitu pred vanjskim 'neprijateljima'. Kriza marksizma i nestanak percepcije o stvarnoj opasnosti izvana (tzv. ideje o Drugome, koja je u socijalističkoj Jugoslaviji bila vezana za opasnost od Sovjetskog Saveza) uznemirio je sam narativ na kome se temeljila skladnost Jugoslavije. Strah svih jugoslavenskih naroda od liberalne demokracije (u kojoj postoje i većine i manjine, i u kojoj manjine nemaju jamstvo protiv eksploatacije) vodio je sve njih prema pokušaju da uspostave (manje) države u kojima bi bili većine, radije nego da sačuvaju (veću) državu u kojoj bi bili manjine. Strah od postajanja manjinom, koji se pojavio s krizom marksističkog i promocijom liberalno-demokratskog koncepta, rezultirao je identifikacijom novih Drugih, ovog puta ne izvan zemlje (SSSR) nego unutar nje (za Slovence - Srbi; za Srbe - Bošnjaci i Albanci itd.). Taj je strah potom stvorio psihozu koja je rezultirala u agresiji, koja (ponovno) nije bila limitirana samo na jednu grupu, nego se pojavila gdje god se neka grupa bojala da će ostati nezaštićena. Slabost države (stare, socijalističke, koja je već nestala, i novih, koje još nisu nastale) bila je glavni razlog da se ta agresija nije mogla zaustaviti na vrijeme. Ne samo raspad Jugoslavije, nego i rat koji je slijedio tom raspadu, ima svoj najdublji korijen u ideologiji odumiranja države." (Dejan Jović: *Jugoslavija, država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Karđeljeve Jugoslavije / 1974-1990/*, Prometej, Zagreb, 2003, 14-15. str.)

601 Naglašavajući "da su podaci samo približno tačni", Romano piše da je od 82.242 Jevreja koji su do početka rata živjeli u Jugoslaviji kao žrtve fašističkoga terora stradalo 67.248 ili 81,76 %. Broj žrtava po oblastima

ostvarivana, neumoljivo ostavila na povijesnoj pustopoljini: oni koji su preživjeli - nisu više, zapravo, nigdje pripadali. Borili su se u *revolucionarno-oslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije*, ali trijumfalni ishod te borbe nije bila i njihova pobjeda, nego su u njoj *sagorjeli*, kako Albahari ističe već i u naslovu svoga teksta. Sintagmom *borili se i sagorjeli* zavještao je on jezgrovit opis sudbine Jevreja u toj borbi, jer: iza onoga što je sagorjelo - ostaje samo pepeo...

Ako se sumiraju efekti opisanoga djelovanja KPJ, može se konstatirati (zanemarujući nerealizirane, a i danas snažno prisutne velikodržavne pretenzije Srbije i Hrvatske) da su narodi *versajske Jugoslavije* kroz NOB i revoluciju ostvarili po sebe povoljne rezultate, uza sve uslovnosti i relativnosti. Također su na povijesnoj pozornici svoj prostor dobili u predraču nepriznati narodi Makedonci i Crnogorci, potom i Bošnjaci.

I kad se konstatira činjenica da su nacifašistički rasni zakoni propisali posvemašnje uništenje Jevreja i Roma, što je 1941-1945. (i) u okupiranoj Bosni i Hercegovini uveliko izvršeno, pa kad se tome pridoda istina da u današnjoj, po modelu ZAVNOBiH-a u Dejtonu definiranoj, etničkoj trokonstitutivnosti države egzistira problem ljudskih i građanskih prava poznat kao *Sejdić-Finci* (a, manje-više, identični su diskriminacijski uzroci i u "slučajevima" *Pilav* i *Zornić*), ostaje (retoričko) pitanje: je li realizacija revolucije predvođene KPJ u Bosni i Hercegovini otvorila perspektivu *zajednice jednakih* ili budućnost segregacije i diskriminacije - što, u konačnici, ulazi i u registar fašističkih adjektiva...?

A šta je tek, onda, u svemu, lični udes Nisima Albaharija...?

Fašisti su nad njegovim narodom izvršili genocid, njemu su pobili najveći dio uže i šire porodice, u pobjedničkoj revoluciji

izgleda ovako: Banat 3.800 ili 92,8 % - Srbija 11.000 ili 88 % - Hrvatska, Slavonija, Srem 20.000 ili 80 % - Bačka i Baranja 13.500 ili 84,4 % - Bosna i Hercegovina 10.000 ili 71,5 % - Makedonija 6.982 ili 90 % - Sandžak 260 ili 86,6 % - Slovenija, Međumurje i Prekomurje 1.300 ili 86,6 % - Dalmacija 148 ili 37 % - Kosovo i Metohija 210 ili 38,2 % - Crna Gora 28 ili 93 %. Također je stradalo preko 3.000 jevrejskih izbjeglica iz zapadne Evrope. (Isto, 201. str.)

(uz ostalo: antifašističkoj) kao partizani poginula su mu i dva brata, da bi se taj čovjek - komunista, antifašista i revolucionar - na koncu, *pod zastavom nove Jugoslavije*, suštinski sučelio sa prazninom.

Nakon oslobođenja njemu su odavana najviša priznanja i dodjeljivane istaknute društvene i državne funkcije, ali nama ostaje samo slaba mogućnost slutnje o tome koliko se, zapravo, morao osjećati nesretnim Nisim Albahari, taj nesumnjivo tragični revolucionar.

Stigmatizacija humanizma i mogućnost nade

Ako se kao krajnja iskustvena spoznaja ispostavlja to da nema alternative formiranju nacionalnih država, ako se smisao te tendencije vidi u hipostazi etnonacionalnoga kao *logosa historije*, ako je, dakle, *teleologija* ostvarenja čovjekove društvenosti etnocentrična, onda je logična konzekvenca da su i Jevreji, oni svakako i prije svih drugih - s obzirom na ukupno stradanje kroz povijest i pogotovo na činjenicu da je 1941-1945. godine ubijeno oko šest miliona pripadnika tog naroda - bili prisiljeni raditi na tome da, po svaku cijenu, *steknu* vlastitu nacionalnu državu. Isto je tako, onda, logično to što je David Elazar, koji je 1925. rođen u Sarajevu, 1940. odselio u Palestinu, pa prilikom osnivanja Izraela 1948. stupio u vojne formacije, da bi dospio do čina generala, na koncu i do pozicije načelnika generalštaba izraelskih oružanih snaga 1972. godine.

U ovakvoj hipotezi sasvim je razumljivo da "je još ponajgora ona 'nova historiografija', koja traži opravdanje zločina u krivici žrtve, što se simplificirano ponavlja u učestalom ukazivanju na brutalnost izraelske armije, uz oslobađajući motiv: 'Ni Židovi nisu bolji od nacista.' Nemam namjeru pravdati ničiju i nikakvu brutalnost, ali moram reći da se ne mogu izjednačiti civilne žrtve organiziranog pogroma i njihovi naoružani potomci, i da se svijet jednom već mora odreći svoje navike da razumije Židove samo kao žrtve", kako razmišlja Predrag Finčić. Dodaje on, doduše, i to da je pred Jevrejima "istovjetan zadatak, onaj isti koji su postavljali svojim nekadašnjim domaćinima: razumjeti druge i shvatiti različito. Taj zadatak im se naročito u moralnom smislu imperativno postavlja ondje gdje su

sami premoćni i čak zakonodavci. Inače će međusobno poricanje biti nastavljeno do kraja svijeta..."⁶⁰²

A nakon rušenja Berlinskoga zida 1989. godine, čime je označen trijumf neoliberalnoga kapitalizma koji je odbacio državna ograničenja i pravnu regulaciju, posljedično su ojačale i konzervativne ideologije. "Svuda je nacionalno 'oslobođenje' blokiralo klasno. Nova revizionistička selektivna prošlost centrirana je oko vlastite nacije kao žrtve. U etnokratskom liberalizmu solidarnost je sužena na istu krv i na istu veru."⁶⁰³ Epilog je u slijedećem: "Bratstvo ne, jedinstvo da, ali nacionalno. A za ukras, može malo i multikulturalizma."⁶⁰⁴

I neoliberalizam i konzervativne ideologije, što pokazuje i Todor Kuljić, bitno imaju za cilj da trajno kompromitiraju socijalističku alternativu, a u 20. stoljeću nju je predstavljao komunizam. "U pozadini tekućih demonizacija socijalizma (koje podjednako raspiruju liberali i konzervativci) je rat protiv socijalnih tekovina XX veka, protiv civilizacije povezane sa socijal-

602 P. Finci: *Umjetnost uništenog*, 49. i 51. str. - Čudna je, međutim, logička inverzija koju autor čini u navedenoj analogiji. Ako, naime, ta neka nova historiografija nešto izjednačuje - onda izjednačuje naciste i brutalnost izraelske armije. Na drugoj strani, izjednačuju se, zapravo, Jevreji i Palestinci kao *civilne žrtve organiziranog pogroma* koji su nad jednim vršili nacisti, a nad drugima izraelska armija... A i da se ne radi o iskrivljenju principa mišljenja, navedeni bi iskaz otkrivao autorovo uvjerenje da je jedini izbor čovjeku zadatak u krajnostima da bude žrtvom ili zločincem - kao da između tih amplituda ne egzistira niti jedna drukčija solucija, pa, onda, i da ne postoji nikakva mogućnost emancipacije od zla koja bi isključivala i žrtvu kakvom čovjeka tokom cjelokupne povijesti čini upravo čovjek, milenijima usavršavajući svoje ubilačke sposobnosti i kapacitete. - O ovim je pitanjima posebno instruktivna spomenuta knjiga *Jesmo li antisemiti?*, čiji autor H. Somun, uz ostalo, razlikuje antisemitizam kao odium prema Jevrejima, koji je rezultirao Holokaustom, i antiizraelizam kao osudu brutalne osvajačke politike vlade Izraela koja, kako kaže Nisim Albahari, *povremeno ispoljava i elemente genocida*.

603 Todor Kuljić: "Klasno društvo bez klasne borbe: Bezalternativnost kapitalizma kao kontekst istorijskog revizionizma", u: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam*, 75. str.

604 Isto, 73. str.

nom državom. Nedostatak utopije ogleda se u trijumfu bankarskog neoliberalnog mišljenja, čija alternativa sve više postaje konzervativno nacionalističko odbacivanje globalizacije. S jedne strane novac i profit postaju mera svih stvari, a s druge se nacionalni identitet učvršćuje kao lažno pribežište od neoliberalne globalizacije. U zemljama bivšeg socijalizma levičarski otpor neoliberalnoj Evropi bankara, njenoj nacionalističkoj alternativi, i njihovom hibridnom spoju u obliku etnokratskog liberalizma je ponajmanje upadljiv. Čak je i ideja regulacije postala utopija. Slabost levice počiva na odsustvu protivteže ekonomskim silama i politici koja je u službi tih sila. Nema pokreta koji bi odgovorio nadama i nezadovoljstvu mladih, jer je ovo uspešno skrenuto na kolosek antikomunizma."⁶⁰⁵

Utoliko su oni što su pripadali komunizmu i, poput Nisima Albaharija, doživjeli svojevrсни unutarnji poraz nakon što je KPJ stupila u *savez sa nacionalnim osjećanjem* (I. Berlin), očuvali kapacitet humanističke inspirativnosti za novu emancipatorsku nadu u ostvarenje globalne solidarnosti, koja je, kako kaže Slavoj Žižek, možda i utopijska, ali "ako je ne zastupamo, onda smo zaista izgubljeni. I zaslužićemo da budemo izgubljeni."⁶⁰⁶

Oglašen je već, vrlo glasno, i *kraj povijesti*, a "diktatura Ovde i Sada" i teza o kraju istorije su u jezgru raznorodnih kritika metanaracija i utopije. Postojeće, lišeno alternative, kod postmoderne je kapitalizam, a njena razbarušena relativistička epistemologija u osnovi je buržoaska."⁶⁰⁷ To ipak ne znači da historigrafija zasnovana na epistemološkom skepticizmu nije značajno osvjetlila određene tamne mrlje i zablude antifašističkih praksi, ali zbililo se i to da je rezolucijama Vijeća Evrope iz 1996. i 2006. godine implicitno povučena paralela između so-

605 Todor Kuljić: *Prevladavanje prošlosti. Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2002, 36. str.

606 Slavoj Žižek: *Protiv dvostruke ucene*, Laguna, Beograd, 2016, 146. str.

607 Todor Kuljić: "Postmoderna i istorija", *Sociologija*, Beograd, XLV/2003, br. 4, 301. str.

cijalističkih/komunističkih režima sa onim fašističkim/nacističkim. No, one nisu bile samo poziv za suočavanje sa zločinima prvih nego su ih označile *totalitarnim*, a zatim je izjednačavanje njihovih zločina sa zločinima fašizma i nacizma 2008. godine i eksplicirano - simbolički znakovitim proglašenjem 23. augusta (što je datum sklapanja sovjetsko-njemačkoga pakta o nenapadanju iz 1939.) Evropskim danom sjećanja na žrtve staljinizma i nacizma, te rezolucijom Evropskoga parlamenta 2009. godine o Evropskoj savjesti i totalitarizmu. Na ovaj je način erodiran "centralni pojam na kojem počiva naslijeđe antifašizma - antifašistički europski konsenzus. On se sastojao u vjerovanju da su se antifašisti raznih idejnih usmjerenja, od komunističkih, preko socijaldemokrata, liberala, te nekih frakcija konzervativaca, kršćanskih demokrata i kršćanskih socijalista ujedinili u borbi protiv najvećeg zla koje se dogodilo Europi i svijetu ikad."⁶⁰⁸

Kada je u ovom pitanju posrijedi Jugoslavija, treba kazati da se totalitarne tendencije uočavaju u periodu nakon rata, ali, imajući u vidu bitne komponente totalitarnoga sistema, od sredine 60-tih godina kvalifikacija države kao tipološki totalitarne daleko je od održivosti. Ipak je, na inicijativu Hrvatske stranke prava i uz podršku Hrvatske demokratske zajednice, a pozivajući se na rezoluciju Vijeća Evrope iz 1996, Sabor Hrvatske 2006. usvojio *Rezoluciju o osudi zločina počinjenih u toku totalitarnog komunističkog uređenja u Hrvatskoj. 1945-1990.*, a Ustavni sud Slovenije označio je 2011. godine uređenje *Titove Jugoslavije* totalitarnim "sve vreme i bez ograničenja".⁶⁰⁹

608 Stevo Đurašković: "Krizu antifašizma proizvela je sama Europska unija", *Crnogorski glasnik*, Zagreb, 2015, br. 94, 30. str.

609 Vidjeti: Sergej Flere: "Da li je Titova država bila totalitarna?", *Političke perspektive*, Beograd-Zagreb, 2012, br. 2, 7-21. str.

**Na kraju: ZA ETIKU
GLOBALNE SOLIDARNOSTI**

Nisim Albahari umro je u Sarajevu 19.12.1991. godine, kad se na jugoslavenskom prostoru već sve bilo skršilo i kad su na povijesno pozorje iznova stupile kleronacionalističke snage koje će *svoje* narode preobraziti u tribalne horde - kako bi mogla biti izvršena nova stravična zlodjela: progoni, pokolji, istrebljenja, genocid.

U onome što je Albahari činio reflektira se sjevremena humanistička i kozmopolitska suština, u društvenoj formi koja je pripadala njegovu dobu. Ali suština je opstala, jer je univerzalna, i *traži* artikulaciju za vlastito socijalno ospoljenje, primjerenu drukčijem vremenu. Kao nekompromitiran - jer poražen - Nisim Albahari ne samo da je, naoko paradoksalno, *preživio* kraha jugoslavenske realizacije komunističke ideje nego bi se on, po svemu, danas mogao uspostaviti i kao figura nadahnuća za novu, autentičnu, nepatvorenu nadu u *pobratimstvo lica u svemiru* (Tin Ujević), i za pokretanje društvenih aktivnosti usmjerenih ka ostvarenju globalnoga humanizma zasnovanog na etici ljudske odgovornosti i solidarnosti.⁶¹⁰

610 Riječ je o humanizmu koji se od filantropije razlikuje onako kako je to objasnio T. Kuljić: "Filantropija je, kao splet različitih socijalnih ulaganja u univerzitet, muzeje i crkve, aktivnost koja se tiče samo načina raspodele. Humanizam, pak, centriran oko materijalnog prirodnog prava, je okrenut regulisanju vlasništva i kontrole nad odnosima proizvodnje. Dok filantropija teži ublažavanju posledica ekonomskog nasilja, humanizam stremlji ukidanju njegovih ekonomskih temelja. [...] U neoliberalnoj eshatologiji o konačnosti kapitalizma su klase, kolektivni akteri koji menjaju društvenu strukturu, pomerene u drugi plan. Svet menjaju bogati, filantropija ne ukida nego ublažava socijalne napetosti, a humanizam je stigmatizovan. Ali nije tako uvek bilo. U svakom dobu postoji hegemoni socijalni duh epohe ili se bore najmanje dva rivalska duha

Velicina je Albaharijeva i u tome što je, uprkos vlastitom udesu, ostao odan *komunističkoj hipotezi* (A. Badiou) i ničim u njenoj jugoslavenskoj praksi nije stvarao pukotinu, makar bilo sasvim jasno da bi se njegovo *odstupanje* moglo svesti jedino na pasivizaciju, ili na odseljenje u Izrael - što je, naravno, bilo apsolutno inkompatibilno sa takvom ličnošću i njenim uvjerenjima. Bio je on, naime, nedvosmislen i po pitanju cionizma i politike države Izrael. Evo o tome nešto dužega navoda iz njegova teksta objavljenog 1984. godine:

"Pojavom cionizma, odnosno cionističkih organizacija, naročito između dva rata, a poslije formiranja države Izrael, odse-lio se jedan broj Jevreja, ne baš tako veliki, u tu zemlju. Sa stano-ovišta nacionalnih određenja, cionistički pokret, pored ostalih nacionalističkih i separatističkih uticaja, unio je u svojoj propagandi tezu o državi Izrael kao matičnoj zemlji svih Jevreja u svijetu. S takvom orijentacijom i negativnom političkom tendencijom da izoliraju Jevreje u dijaspori od ostalih radnih ljudi i socijalističkog pokreta, oni unose izvjesnu nestabilnost u shvatanja društvene pripadnosti i kod naših Jevreja. I kod najdobronamjernijih to stvara izvjesnu zbunjenost. Mislim da takva aktivnost cionističkog pokreta nije za potcjenjivanje, jer on vrlo vješto koristi vjerska i druga osjećanja za svoje ciljeve.

Kad govorim o ovom pitanju, onda ne mislim da u sadašnjoj praksi treba da zanemarimo činjenicu o realnosti postojanja izraelske države i potrebi da se njene unutarne snage usmjere na demokratski razvitak i dobrosusjedske odnose s arapskim narodima i zemljama, ali sve to u okvirima i u granicama odlu-

epohe i hrane uzajamnim osporavanjem. U kratkom 20. veku konstruktivni socijalni rivali su bili humanizam i filantropija. Nakon sloma evropskog socijalizma (Velikog pokušaja, a ne Velikog praska) humanizam se povukao ponovo u utopiju, a filantropija monopolski definiše realne granice solidarnosti. Ali negde između ovih obrazaca već lagano jača neprofitna socijalna ekonomija. Premda humanizam deli sudbinu prognanog materijalnog prirodnog prava i utopije, ipak obrasci altruizma nisu trajno hegemoni niti je istorija zatvorena knjiga. U suprotnom, bilo bi to ne konzerviranje nego balsamovanje solidarnosti." (Todor Kuljić: "Altruizam, filantropija i humanizam. Pojmovni aspekti solidarnosti", *Sociologija*, LVIII/2016, br. 4, 548-549. str.)

ka Organizacije ujedinjenih nacija. Jevreji - komunisti u našoj zemlji, a i drugi progresivno i demokratski orijentisani pojedinci još i prije osnivanja izraelske države ukazivali su na agresivnost cionističko-nacionalističke politike, koja seobom i navodnim otkupom zemlje stvara nasilje prema palestinskom narodu, koji je već tada bio prinuđen da napušta zemlju koju obrađuje i odlazi u zbjegove.

SFRJ nema diplomatske odnose s Izraelom zato što Izrael neprestano vrši agresiju i ugrožava svjetski mir. Izrael ne poštuje nikakvu odredbu i odluku Ujedinjenih nacija i već u nekoliko ratova provodi osvajačku politiku, jer je u svojoj koncepciji uzeo kurs na obnavljanje nekadašnje jevrejske države od prije više milenija godina, i to u razmjerama najvećih granica. Cionisti napadaju nepostojanje diplomatskih odnosa Jugoslavije i Izraela, tumačeći to kao nedemokratski postupak nesvrstane Jugoslavije; oni govore kako 'valjda ima nešto pozitivno i vrijedno i u Izraelu', da mi u Jugoslaviji sve ignorišemo, iako je jasno da Jugoslavija nikada nije pokazala ni jednim gestom neku ignorantsku politiku prema Jevrejima, niti je negirala njihovu tešku historijsku prošlost. Reakcionarne cionističke snage u svojoj propagandi prelaze okvire i najminimalnijeg poštovanja svega onoga što je nova Jugoslavija učinila za svoje narode i narodnosti, uključujući i Jevreje, pa je time dobila priznanje kod demokratske javnosti cijeloga svijeta. Dakle, nije u pitanju odnos prema Jevrejima, nego odnos prema agresivnoj i beskrupuloznoj politici, koja povremeno ispoljava i elemente genocida, od kojeg je sam jevrejski narod najviše pretrpio. Cionisti govore 'kako su se nekada komunisti i cionisti međusobno svađali, a da sada za to nema potrebe, jer svi mislimo i osjećamo isto'. Ja bih na to odgovorio da cionizam i marksizam ne mogu postojati u istoj vreći, odnosno da je svaki nacionalizam opasan, a mi u Jugoslaviji smo tu istinu vrlo dobro iskusili."⁶¹¹

611 Albahari: "Osobnosti historijskog razvoja bosanskohercegovačkih Jevreja", 23-24. str. - Iz svega što je ovdje predočeno trebalo bi biti jasno da Nisim Albahari nije bio iz *mješovitoga braka*, da nije težio ka asimilaciji, da nije samoporicao svoj jevrejski identitet, nego da je pripadao

Na koncu, uz ono što je u svakoj osobnosti njen nedohvatljivi specifikum koji je izvan mogućnosti racionalizacije, Nisima Albaharija razumijevam kao ličnost duboko ukorijenjenu u onu, kroz stoljeća formiranu i u bosanskom iskustvu *pučke konvergencije*⁶¹² potvrđivanu, kozmopolitsku dimenziju jevrejskoga duha - što je oblikovalo njegov individualni sadržaj koji je u postavkama marksizma pronalazio adekvatnu i poticajnu formulu za svoje odjelotovorenje u pripadajućem toku historijskoga vremena. Na ovim premisama, Albaharijevo mišljenje i djelovanje konzistentno se opredmećivalo kao *kategorički imperativ* za utemeljivanje općeljudske slobode za budućnost, ali i za konkretni progres što se, u skladu sa dosezima klasne komponente revolucionarnoga oslobođenja u socijalističkoj Jugoslaviji, manifestirao u iznimnom poboljšanju socijalnoga standarda, radničkih prava, životnih i radnih uslova radništva, jednakosti i solidarnosti, kao i u velikim modernizacionim dometima (koji su se manifestirali prvenstveno u zdrav-

mnogobrojnijim bosanskohercegovačkim Jevrejima koji su odabrali put socijalizma kao općenacionalnoga rješenja, "ne u smislu jednostrano shvaćene nacionalne asimilacije nego u jednom budućem neizbježnom nadnacionalnom jedinstvu - koje treba da donese odgovor ne samo na jevrejsko pitanje nego na brojna goruća pitanja savremenog društva u njegovom daljem kretanju i razvitku" (kako je, vidjeli smo, pisao Moni Finci). Ali ipak je upravo njega (uz Emerika Bluma kao privrednika) Predrag Finci naveo kao najistaknutiji primjer jevrejskoga političara u Bosni i Hercegovini nakon Drugoga svjetskog rata - imputiravši mu sve što Albahari nije bio, i to kao banalno difamirajuću intenciju ka "lakšem ostvarenju karijere". Vrijednosnu preferenciju sa koje ovako čini autor je sâm indicirao: "Nakon iskustva Holokausta i formiranja države Izrael, kada je većina cionistički orijentiranih Židova napustilo tadašnju Jugoslaviju, a ostali oni koji su bili iz mješovitih brakova ili gorljivo komunistički nastrojani, težnja k asimilaciji je postala dominantnom." (*Umjetnost uništenog*, 42-43. str.)

612 O pitanjima odnosa *visoke* i *pučke* kulture tokom osmanske vlasti u Bosni i Hercegovini vidjeti: Ivan Lovrenović: "Izolacionizam i njegovo prevladavanje: zadatak, a ne ostvarena idila", *Skice, lajtmotivi*, Glas, Banja Luka, 1986, 7-24. str.

stvenoj zaštiti, obrazovanju i emancipaciji žena⁶¹³). Tome nasuprot, danas živimo u vremenu u kojemu "Hegemonija je totalna, no pobjeda je Pirova, jer je plaćena najužasnijom cijenom: potpunom imobilizacijom svih ljudskih potencijala, ubijanjem nade i zabranom utopije. Time je negirana sama bit čovjeka, kao jedinog bića mogućnosti, odnosno revolucionarnog (što znači stvaralačkog) bića prakse, dakle i čovjek kao slobodno biće."⁶¹⁴ Riječima Hrvoja Jurića: "Ustvrdio bih i to da navodno globaliziranom i demokratiziranom, a zapravo rasturenom, poniženom i, konačno, zabrinjavajuće ugroženom svijetu famozni 'kraj utopije' nije donio ništa dobro, te da je proglašenjem 'kraja utopije' i početkom 'post-utopijskog vremena' - 'vrijeme svijeta' ozbiljno skraćeno."⁶¹⁵

Za ovo o čemu govorim Albaharija *preporučuje* i činjenica da on - kao Jugoslaven bez zemlje i Bosanac koji je u toj državi *nekonstitutivan* - nakon 1990. godine nije mogao biti (zlo)upotrijebljen i "potrošen" u nacionalističkim narativima kroz koje su se rušile postojeće i kreirale nove *politike sjećanja* na ulogu partizana i KPJ u Drugom svjetskom ratu.⁶¹⁶ Ali, dakle, ne bi on smio biti ni zaboravljen, jer bi taj zaborav kazivao da pristajemo na duh podaništva koji je, davno već, imenovan kao *samoskrivljena nezrelost*. Angažman Nisima Albaharija, pa i samo njegovo ime, afirmiraju se, naime, kao simbol mogućnosti *ljudskije* budućnosti svijeta, a tako i Bosne i Hercegovine, pored ostaloga i nasuprot njenoj *nacionalno* trokonstitutivnoj "definiciji" iz koje, nema sumnje, proističe katastrofična pers-

613 Vidjeti: Milošević: "Od stagnacije do revolucije", 350-357. str.

614 Milan Kangrga i Saša Blagus: "Sve sile stare Europe sjedinile su se u svetu hajku", Novi list, Rijeka, 18.2.2006, 12-13. str. - Citirano prema: [<http://www.republika.co.rs/380-381/24.html>]

615 Hrvoje Jurić: "Utopija - anti-utopija - post-utopija - utopija ili: Utopija, filozofija i društveni život", *Arhe*, Novi Sad, II/2005, br. 3, 221. str.

616 Vidjeti o tome: Darko Karačić: "Od promoviranja zajedništva do kreiranja podjela. Politike sjećanja na partizansku borbu u Bosni i Hercegovini nakon 1990. godine", u: Darko Karačić, Tamara Banjeglav, Nataša Govedarica: *Re:vizija prošlosti. Službene politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*, ACIPS i FES, Sarajevo, 2012, 17-89. str.

pektiva, čije su naznake i u sadašnjosti više nego očite. To sa Bosnom, međutim, ne bi značilo osobit problem za svijet, kao što nije značilo ni u krvavim godinama 1992-1995, kad to istovremeno ne bi predstavljalo, još jednu, indikaciju njegove propasti.

Uza sve ostalo, na ovu memoriju poziva i u ovakvu postavku uvjerava i martirijski niz onih imena kojemu prezime *Albahari* daje ritam koračnice smrti, sa čijim su usmrćenjem Jevreji biološki nestali iz Tešnja. Ali Nisima Albaharija to nije pokolebalo u spoznaji da je suštinska opozitnost čovjekova univerzuma sadržana u kategorijama *dobro - zlo*, i da je *borba za dobro* smisao života. Fascinira takva njegova dosljednost i, u skladu s njome, prisnost sa tešanjskim zavičajem, kojom on toj maloj bosanskoj sredini priskrbljuje simboličku česticu slutnje Velikoga Svijeta, nakon svega...

BIBLIOGRAFIJA

1. TEKSTOVINISIMA ALBAHARIJA (kronološki)

- "Neka sjećanja iz života moje generacije za vrijeme školovanja u Prvoj muškoj realnoj gimnaziji u Sarajevu", u: *Spomenica 75-godišnjice Prve gimnazije u Sarajevu (1879-1954)*, Odbor za proslavu 75-godišnjice Prve gimnazije u Sarajevu, Sarajevo, 1955, 25-30. str.
- "Hapšenje u Sarajevu 1936. godine", u: *Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta*, knj. 4, Kultura, Beograd, 1960, 334-339. str.
- "Sarajevo u prvim danima okupacije i formiranje prvih partizanskih odreda u njegovoj okolini", u: *Ustanak naroda Jugoslavije 1941. Zbornik*, knj. 1, Vojnoizdavački zavod JNA "Vojno delo", Beograd, 1964, 88-101. str.
- "Borili se i sagorjeli u revolucionarno-oslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije", u: *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu 1566-1966.*, Oslobođenje, Sarajevo, 1966, 249-254. str.
- "Tito u Ivančićima. Sjećanje na pokrajinsko savjetovanje KPJ za Bosnu i Hercegovinu koje je održano u januaru 1942. godine", *Oslobođenje*, Sarajevo, XXV, 8.1.1969, br. 7399, 2-3. str; 9.1.1969, br. 7400, 2-3. str; - *1941-1942. u svjedočenju učesnika narodnooslobodilačke borbe*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1975, knj. 11, 97-103. str; - *Pokrajinsko savjetovanje KPJ za Bosnu i Hercegovinu (Ivančići, 7. i 8. januara 1942. godine)*, Institut za istoriju i Oslobođenje, Sarajevo, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1983, 61-68. str.

- "Partijska organizacija sarajevske oblasti u periodu priprema ustanka", u: *Istočna Bosna u NOB-u 1941-1945. Sjećanja učesnika*, knj. 1, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1971, 42-65. str.
- "Prevazilaženje krize ustanka 1942. godine i novi polet Narodnooslobodilačke borbe u istočnoj Bosni", u: *Istočna Bosna u NOB-u 1941-1945. Sjećanja učesnika*, knj. 2, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1971, 5-20. str.
- "Snažan proleterski i radni instinkt", *Komunist*, XXXV, 24.1. 1977, br. 1036, 24. str.
- "Od aprilskog rata do ustanka", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 2, *Komunistička partija Jugoslavije u pripremama i organizaciji ustanka*, Istorijiski arhiv, Sarajevo, 1977, 9-73. str.
- "U Šestoj proleterskoj brigadi", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 3, *Uspjesi i prevazilaženje poteškoća u razvoju NOP-a (oktobar 1941. - novembar 1943.)*, Istorijiski arhiv, Sarajevo, 1979, 343-349. str.
- "Pavle Goranin Ilija", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 3, 844-851. str; kraća verzija objavljena u: *Narodni heroji Jugoslavije*, knj. 1, Mladost, Beograd, 1975, 245-246. str; - i u: Grupa autora: *Petnaesta majevička brigada. (Sjećanja i članci)*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979, 147-148. str.
- "Instinkt proletera", u: Radule Vasović: *To je Tito*, Spektar, Zagreb, Otokar Keršovani, Rijeka, 1982, 95. str.
- "Nisim Albahari o knjizi »Srednjoškolci govore«. Malena po obimu, velika po sadržaju", *Prosvjetni list*, Sarajevo, 1.1.1982, br. 635, 10-11. str.
- "Osobnosti istorijskog razvoja bosanskohercegovačkih Jevreja", *Sveske*, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, Sarajevo, 1984, br. 7-8, 19-24. str.
- "Formiranje Odsjeka zaštite naroda i borba sa snagama kontrarevolucije", u: *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji*, knj. 3, Odbor za ediciju "Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji" i "Univerzal", Tuzla, 1987, 1107-1121. str.

- "Sudar pogledom sa upraviteljem škole Perom Miloševićem", u: *Sto godina učiteljstva: 1887-1987.*, Radna organizacija za predškolsko i osnovno obrazovanje i vaspitanje, Tešanj, 1987, 38-39. str.
- "Predgovor", u: Đorđe M. Nijemčević: *Risto Mikičić u revolucionarnom radničkom i socijalističkom pokretu Bosne i Hercegovine 1925-1941. god.*, Društveno-političke organizacije i Skupština opštine, Modriča, 1989, 5-6. str.

2. IZVORI

a) Objavljeni

- "Albahari Abrahama Nisim", u: *Narodni heroji Jugoslavije*, knj. 1, Mladost, Beograd, 1975, 20-21. str.
- "Albahari Abrahama Nisim", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 4, *U borbi do punog oslobođenja (novembar 1943 - april 1945)*, Istorijski arhiv, Sarajevo, 1981, 752. str.
- "Albahari Nisim", u: *Ko je ko u Jugoslaviji. Jugoslovenski savremenici*, Hronometar, Beograd, 1970, 8. str.
- *Bosanski glasnik (Bosnischer Bote)*, Sarajevo, 1897-1918.
- Mustafa Čeman: *Kronologija Tešnja i okolice [1225-1900.]*, Tešanjak, privredno-kulturni informator 1989, Tešanj, 1988, 97-136. str.
- Vladimir Dedijer i Antun Miletić: *Genocid nad Muslimanima, 1941-1945. Zbornik dokumenata i svjedočenja*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.
- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine*, knj. I i II, Beograd, 1937. i 1938.
- *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895.*, Sarajevo, 1896.
- Antun Miletić: *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945. Dokumenta*, knj. I-III, Narodna knjiga, Beograd, Spomen-područje Jasenovac, 1986.

- *Prethodni rezultati popisa stanovništva Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921. godine*, Beograd, 1924.
- *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910.*, Sarajevo, 1912.
- *Spisak žrtava rata 1941-1945. Jevreji*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1992.
- *Spisak žrtava rata 1941-1945. Ustaški logor Jasenovac*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1992; - reprint: Bošnjački institut, Zürich - Sarajevo, 1998.
- *Štatistika mjesta i pučanstva Bosne i Hercegovine po popisu iz 1879. g.*, Sarajevo, 1880.
- *Štatistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885.*, Sarajevo, 1886.
- *Trideset i osmi izvještaj Prve muške realne gimnazije u Sarajevu objavljen za školsku godinu 1932/1933*, Sarajevo, 1933.
- *Trideset i šesti izvještaj Prve muške realne gimnazije u Sarajevu objavljen 1931 godine*, Sarajevo, 1931.
- *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom IV, knj. 1, 11 i 35, Beograd, 1951, 1955. i 1974.

b) Neobjavljeni

- Judita Albahari-Krivokuća: *Bila je to naša Blanka*, 1993, rukopis u arhivu Saveza jevrejskih opština Srbije u Beogradu (SJOS).
- Judita Albahari-Krivokuća: *Moji susreti sa Jevrejima ratnicima*; rukopis u SJOS, skraćena verzija objavljena u: *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*, Beograd, 1997, br. 7, 303-337. str.
- Judita Albahari-Krivokuća: *Naša nona Rahel*, 1996; rukopis u SJOS, skraćena verzija objavljena u: *Jevrejski almanah*, 1971-1996, Beograd.

- Rahela Albahari-Perišić: *Rodoslovlje porodica Albahari i Levi*, 2007; rukopis u SJOS.
- Meho Bajraktarević: *Spisak žrtava fašističkog terora u toku NOB-e sa terena opštine Tešanj*; kopija rukopisa u posjedu autora.
- Mustafa Ćeman: *Kronologija Tešnja i okolice* [1225-1988.]; rukopis u Biblioteci u Tešnju.
- *Glavni imenik školske mladeži Narodne komunalne osnovne škole Tešanj - od 1898. zaključno sa 1948/49. školskom godinom*; u arhivu Osnovne škole "Huso Hodžić" u Tešnju.
- Korespondencija sa Aronom Albaharijem, Bojanom Albaharijem i Predragom Fincijem, u arhivi autora.
- Adem-aga Mešić: *Memoari*; rukopis u Biblioteci u Tešnju.
- Samuel Pinto: *Zločini okupatora i njihovih pomagača izvršeni nad Jevrejima u Bosni i Hercegovini*, 1952; rukopis u Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu.
- Zapisnici Zemaljske komisije za za istraživanje zločina okupatora i njihovih pomagača (ZEMKOM) inv. br. 56993; 56995; 56997; 60202; 13882, Arhiv Bosne i Hercegovine.

3. LITERATURA

a) Knjige i brošure

- Zdravko Antonić: *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941.*, Univerzal, Tuzla, 1983.
- Alen Badju: *Čega je Sarkozi ime?*, Edicija Jugoslavija, Beograd, 2014.
- Dušan Bilandžić: *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918-1985*, III dopunjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1985.
- Philip J. Cohen: *Tajni rat Srbije. Propaganda i manipuliranje poviješću*, Ceres, Zagreb, 1997.

- Jakov Danon i Verica M. Stošić: *Memoari na holokaust Jevreja Bosanske Krajine*, Jevrejska opština Banjaluka, Banjaluka, 2010.
- Robert J. Donia: *Sarajevo. Biografija grada*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2006.
- Robert J. Donia i John V. A. Fine, Jr.: *Bosna i Hercegovina: iznevjerena tradicija*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2011.
- Milovan Dželebdžić: *Obavještajna služba u narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1987.
- Milovan Đilas i Nadežda Gaće: *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*, II. izdanje, Bošnjački institut, Zürich, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1995.
- Zusia Efron i Duško Kečkemet: *Židovsko groblje u Splitu 1573-1973*, Split, 1973.
- Samuel M. Elazar: *Jevrejsko-španjolski romancero. (Romance i druge pjesme)*, preveo s jevrejsko-španjolskog Muhamed Nezirović, Svjetlost, Sarajevo, 1987.
- Šaćir Filandra: *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo, 1998.
- Predrag Finci: *Umjetnost uništenog. Estetika, rat i Holokaust*, Izdanja Antibarbarus, Zagreb, 2005.
- Smail Galijašević: *Hadžimehmed-beg Ajanović. Načelnik Općine Tešanj 1941-1944.*, izdanje autora, Tešanj, 2011.
- Ivo Goldstein: *Holokaust u Zagrebu*, Novi Liber i Židovska općina Zagreb, Zagreb, 2001.
- Ivo Goldstein: *Židovi u Zagrebu 1918-1941.*, Novi Liber, Zagreb, 2004.
- Zagorka Golubović: *Ja i drugi. Antropološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta*, Republika, Beograd, 1999.
- Iljas Hadžibegović: *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Oslobođenje public, Sarajevo, 1991.

- Zlatko Hasanbegović: *Muslimani u Zagrebu 1878.-1945. Doba utemeljenja*, Medžlis Islamske zajednice u Zagrebu i Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 2007.
- Anisa Hasanhodžić i Rifet Rustemović: *Tragovima naših komšija: Jevreji u Bosni i Hercegovini i holokaust*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2015.
- Marko Attila Hoare: *The Bosnian Muslims in the Second World War. A History*, Oxford University Press, London, 2013.
- Advan Hozić: *Teslić u NOB*, Skupština opštine Teslić, 1985.
- Advan Hozić: *Tešanj i tešanjski kraj 1918-1946.*, Općinski odbor SUBNOAR-a, Tešanj, [1999].
- *Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1964.
- Avdo Humo: *Moja generacija*, Svjetlost, Sarajevo, Prosveta i Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1984.
- Rasim Hurem: *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941-1945.*, Plejada i BNZG, Zagreb, Univerity Press, Sarajevo, 2016.
- Rasim Hurem: *Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine*, Svjetlost, Sarajevo, 1972.
- Fikreta Jelić-Butić: *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, SNL Liber i Školska knjiga, Zagreb, 1977.
- Dejan Jović: *Jugoslavija, država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974-1990)*, Prometej, Zagreb, 2003.
- Nada Kisić Kolanović: *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941.-1945.*, Hrvatski institut za povijest i Školska knjiga, Zagreb, 2009.
- Josef Konforti: *Travnički Jevreji*, izdanje autora, Sarajevo, 1976.
- Dušan Korać: *Kordun i Banija u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*, Školska knjiga, Zagreb, 1986.
- Bogdan Krizman: *Pavelić u bjekstvu*, Globus, Zagreb, 1986.

- Todor Kruševac: *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878-1918*, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo, 1960.
- *Kultura sjećanja :1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Disput, Zagreb, 2009.
- Todor Kuljić: *Prevladavanje prošlosti. Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2002.
- Sakib Kurtić: *Adem-aga Mešić u svom vremenu*, Planjax, Tešanj, 2004.
- Moric Levy: *Sefardi u Bosni. Prilog historiji Jevreja na balkanskom poluotoku*, Bosanska biblioteka, Sarajevo, 1996.
- Benjamina Londrc: *Pravni položaj jevrejske zajednice u BiH od 1918. do 1945. godine*, Monos, Gračanica, Udruženje "Hagada", Sarajevo, 2016.
- Adem-aga Mešić: *Moj odgovor bezimenim klevetnicima i drugi tekstovi*, priredio Amir Brka, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj, 1998.
- Olivera Milosavljević: *Potisnuta istina. Kolaboracija u Srbiji 1941-1944.*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2006.
- Muhamed Nezirović: *Jevrejsko-španjolska književnost*, Institut za književnost i Svjetlost, Sarajevo, 1992.
- Nikša Nezirović: *Jevreji u Bosanskom Šamcu*, "Kula", Šamac, 2015.
- Slavko Odić i Slavko Komarica: *Partizanska obavještajna služba 1941-1942. Šta se stvarno događalo*, knj. 1-3, Centar za informacije i publicitet, Zagreb, 1988.
- Rudi Petovar i Savo Trikić: *Šesta proleterska istočno-bosanska brigada*, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1982.
- Avram Pinto: *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, "Veselin Masleša", Sarajevo, 1987.
- Edhem Pabrić: *Zapisi. NOB 1941-1945 u centralnoj Bosni i sjećanja nekih učesnika tih događaja*, izdanje porodice, Sarajevo, 2004.

- *Pokrajinsko savjetovanje KPJ za Bosnu i Hercegovinu (Ivančići, 7. i 8. januara 1942. godine)*, Institut za istoriju i Oslobođenje, Sarajevo, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1983.
- *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, Izdavački centar Komunist, Narodna knjiga, Rad, Beograd, 1985.
- Enver Redžić: *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Oko, Sarajevo, 1998.
- Enver Redžić: *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija. Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh*, Svjetlost, Sarajevo, 1987.
- Jaša Romano: *Jevreji Jugoslavije, 1941-1945, žrtve genocida i učesnici NOR*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 1980.
- Stevo Samardžija: *Četrnaesta srednjobosanska NOU brigada*, Skupština opštine Prijedor, Banjaluka, 1983.
- Hajrudin Somun: *Jesmo li antisemiti? Veze naroda bivše Jugoslavije sa Jevrejima i Palestincima*, Art Rabic, Sarajevo, 2017.
- *Sto godina učiteljstva: 1887-1987.*, Radna organizacija za predškolsko i osnovno obrazovanje i vaspitanje, Tešanj, 1987.
- Ervin Šinko: *Drvarski dnevnik*, BIGZ, Beograd, 1987.
- Eli Tauber: *Holokaust u Bosni i Hercegovini*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2014.
- Eli Tauber i Milena Gašić: *Jevrejska prezimena u arhivskim dokumentima Bosne i Hercegovine*, Historijski arhiv, Sarajevo, 2013.
- Miroslav Velić, Ante V. Petrić i Mate Vuletić: *Mosorski partizanski odred*, Institut za historiju radničkog pokreta za Dalmaciju, Split, 1985.
- Krinka Vidaković-Petrov: *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu. XVI-XX vek*, Svjetlost, Sarajevo, 1986.
- Todor Vujasinović: *Ozrenski partizanski odred*, [3. izd.], Svjetlost, Sarajevo, 1979.
- Svetozar Vukmanović Tempo: *Revolucija koja teče. Memoari*, Komunist, Beograd, 1971.
- Slavoj Žižek: *Protiv dvostruke ucene*, Laguna, Beograd, 2016.

b) Prilozi u listovima, časopisima, godišnjacima, zbornicima i knjigama

- Fahrija Ajanović: "Naša aktivnost u »Hurijetu«", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 1, *Revolucionarni radnički pokret 1937-1941.*, Istorijski arhiv, Sarajevo, 1976, 334-337. str.
- Ankica Albahari: "Prvi kuriri sa partizanske teritorije", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 2, 1977, 451-453. str.
- Ankica Albahari: "U Okružnom komitetu KPJ za Romaniju", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 3, 1979, 190-194. str.
- Blanka Albahari-Ferušić: "Hvatanje i sređivanje radio-vijesti", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 2, 722-725. str.
- Cila Albahari: "Sanitetska služba u Žumberku 1941-1942.", u: *Svjedočenja učesnika narodnooslobodilačke borbe 1941-1942.*, knj. 25, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1975, 401-408. str.
- Cila Albahari: "Zbrinjavanje i liječenje ranjenika na Žumberaku 1942 - travnja 1943. godine", u: *Žumberak-Gorjanci (1941-1945)*, Dolenjski muzej, Novo Mesto, 2004, 607-612. str.
- Flora Albahari-d'Acampora: "Međusobno spasavanje", u: *Mi smo preživeli... Jevreji o holokaustu*, knj. 3, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 2005, 256-261. str.
- Josip Albahari Čučo: "KPJ i pogrom nad Jevrejima", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 2, 677-693. str.
- Luna Albahari: "Rođena sam u Kladnju", *Jevrejski pregled*, Beograd, 1981, br. 5-6, 29-39. str.
- Luna Albahari: "Sjećanja iz Banjaluke", *Jevrejski pregled*, 1982, br. 5-7, 21-28. str.
- Luna Albahari: "Sjećanja iz Sanskog Mosta", *Jevrejski pregled*, 1982, br. 8, 27-30. str.
- Rahela Albahari Perišić: "Bila je teška, ali časna borba protiv fašizma", u: *Mi smo preživeli... Jevreji o holokaustu*, knj. 5, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 2009, 107-123. str.

- Nisim Albahari, Kemal Alićehajić, Husein Hadžismailović i Edhem Pabrić: "Predgovor", u: Advan Hozić: *Tešanj i tešanjski kraj 1918-1946.*, Općinski odbor SUBNOAR-a, Tešanj, [1999], 1-7. str.
- Sabetaj Robert Puba Albahari: "Od nemila do nedraga", u: *Mi smo preživeli... Jevreji o holokaustu*, knj. 2, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 2003, 229-232. str.
- Radojka Andrić: "Sedam mjeseci u oslobođenom Srednjem", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 3, 248-257. str.
- Safet Bandžović: "Deosmanizacija Smederevskog sandžaka i muhadžirski pokreti ka Bosanskom ejaletu (1804.-1867.)", u: *Naseljavanje muhadžira iz Srbije u Bosnu. Zbornik radova sa okruglog stola "150 godina od naseljavanja muhadžira iz Srbije u Bosnu", održanog u Bosanskom Šamcu 4.7.2012. godine*, Orijentalni institut i Institut za istoriju, Sarajevo, 2012, 15-54. str.
- Kalmi Baruh: "Jezik sefardskih Jevreja", u: *Jevrejskošpanski jezik u Bosni i Hercegovini. Zbornik radova*, priredio Eli Tauber, Institut za jezik i *La Benevolencija*, Sarajevo, 2015, 31-41. str.
- Vlajko Begović: "Učešće u pomoći Španskoj republici", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 1, 197-208. str.
- Isaiah Berlin: "Nacionalizam. Negdašnje previđanje i sadašnja moć", *Onacionalizmu i drugi eseji*, Buybook, Sarajevo, 2000, 5-32 str.
- Dušan Bilandžić: "Zlatno doba Bosne i Hercegovine", u: *Naučni skup Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a, Sarajevo, 23. i 24. novembra 2003.*, ANUBiH, Sarajevo, 2007, 42-46. str.
- Robert Blažević i Amina Alijagić: "Antižidovstvo i rasno zakonodavstvo u fašističkoj Italiji, nacističkoj Njemačkoj i ustaškoj NDH", *Zbornik*, Pravni fakultet, Rijeka, 2010, br. 2, 879-916. str.
- Dušan Bojković: "Nacionalna politika Komunističke partije Jugoslavije 1935-1937: formiranje komunističkih partija Slovenije i Hrvatske", *Tokovi istorije*, Beograd, 2013, br. 3, 59-92. str.
- Drago Borovčanin: "Organizacija KPJ na Romaniji od osnivanja do 1945. godine", *Prilozi*, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, 1969, br. 5, 99-126. str.

- Drago Borovčanin: "Organizaciono-politička izgradnja KPJ u Sarajevu (1945-1950)", u: *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji*, tom 1, *Od oslobođenja do samoupravljanja (1945-1950)*, Istarski arhiv, Sarajevo, 1988, 129-162. str
- Hasan Brkić: "TOŠK - od općinske do Premijer lige BiH", *Tešanj-ski almanah*, Tešanj, I, 2000, br. 1, 229-236. str.
- Seka Brkljača: "Uništavanje materijalne osnove Jevreja u BiH u Drugom svjetskom ratu", u: *Sefarad 92 - Zbornik radova*, Institut za istoriju i Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1995, 201-210. str.
- Josip Cetina: "NOP u Kastavštini", u: *Ustanak naroda Jugoslavije*, knj. 3, 1964, 834-839. str.
- Halid Čaušević: "Sociološki presjek pojave antisemitizma u Bosni i Hercegovini", u: *Sefarad 92*, 119-131. str.
- Esad Čengić: "U okupiranom Sarajevu", u: *Istočna Bosna u NOB-u*, knj. 1, 149-164. str.
- Uglješa Danilović: "Križa ustanka u istočnoj Bosni u proljeće 1942.", u: *Istočna Bosna u NOB-u*, knj. 1, 383-421. str.
- Uglješa Danilović: "Razvoj partijske organizacije u Sarajevu u periodu 1937-1941.", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 1, 109-165. str.
- Uglješa Danilović: "Sarajevo i sarajevska oblast u ustanku naroda Bosne i Hercegovine (oktobar 1941-maj 1942.)", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 3, 9-56. str.
- Uglješa Danilović: "Savjetovanje u Ivančićima", u: *Istočna Bosna u NOB-u*, knj. 1, 467-479. str.
- Cezar-Zadik Danon: "Skica za istoriju", *Jevrejski glas*, Sarajevo, juni 2008, br. 38, 28-29. str.
- David Davidović i Dragutin Kosovac: "Društveno i političko stanje u Sarajevu neposredno poslije oslobođenja", u: *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji*, tom 1, 9-35. str.
- Marija Divčić i Senija Milišić: "Organizacija Antifašističkog fronta žena", u: *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji*, tom 1, 295-315. str.

- Rešad Dizdarević: "Pokušaj diverzije na pruži kod Dovlića", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 2, 537-540. str.
- Ivana Dobrivojević: "Rezultati novijih istraživanja o delovanju KPJ u doba šestojanuarskog režima kralja Aleksandra", u: *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije. Zbornik radova*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2007, 129-162. str.
- Robert J. Donia: "Bosna i Hercegovina u vrtlogu. Promjene u prikazivanju Drugog svjetskog rata u literaturi na engleskom jeziku od 1945. do 2005. godine", u: *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata - kako se sjećati 1945. godine. Zbornik radova*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2006, 17-24. str.
- "Dr. Stanko Nick", *Glas antifašista*, Zagreb, 2010, br. 68, 38. str.
- Vladimir Dugački: "San. pukovnik dr. Alfred Nick (20.05.1902. - 28.04.1996.)", *Liječnički vjesnik*, Zagreb, 1997, br. 11-12, 350-351. str.
- Rato Dugonjić: "Okupljanje i borba omladine Sarajeva na platformi KPJ protiv reakcije i fašizma", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 1, 483-540. str.
- Mehmed Džinić: "Boračke organizacije", u: *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji*, tom 1, 355-385. str.
- Milutin Đurašković: "Hapšenje u Kaknju i bjekstvo iz sarajevskog zatvora", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 2, 204-215. str.
- Milutin Đurašković: "Herojska smrt Slaviše Vajnera Čiče", u: *Istočna Bosna u NOB-u*, knj. 1, 423-426. str.
- Milutin Đurašković: "O učešću u partijskom i sindikalnom radu", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 1, 244-248. str.
- Milutin Đurašković: "Šalom Albahari", u: *Spomenica 400 godina*, Oslobođenje, Sarajevo, 1966, 313-314. str.
- Stevo Đurašković: "Krizu antifašizma proizvela je sama Europska unija", *Crnogorski glasnik*, Zagreb, 2015, br. 94, 30-31. str.
- Josip Elazar: "Sa puškom i gitarom kroz ratni vjhor", u: *Mi smo preživeli... Jevreji o holokaustu*, knj. 4, Jevrejski historijski muzej, Beograd, 2007, 61-71. str.

- Moni Finci: "Djelovanje KPJ u kulturnim i sportskim društvima i organizacijama u Bosni i Hercegovini između dva rata", u: *Naučni skup Radnička klasa i KPJ u borbi za socijalizam u Bosni i Hercegovini. Povodom 50-godišnjice Saveza komunista Jugoslavije 6. i 7. novembra 1969.*, ANUBiH, Sarajevo, 1970, 161-193. str.
- Moni Finci: "Dva bosanska proleterska bataljona", *Godišnjak*, Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, XII/1961, Sarajevo, 1962, 111-129. str.
- Moni Finci: "Jevreji Bosne i Hercegovine", u: *Vjerske zajednice i politička zbivanja u Bosni i Hercegovini od austrougarske okupacije 1878. do 1945. godine*, Institut za istoriju, Sarajevo, 1978, 1014-1112. str.
- Moni Finci: "O radu u »Matatji«", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 1, 565-576. str.
- Moni Finci: "Osamnaesta hrvatska brigada - oslobodilac Tešnja", u: *Istočna Bosna u NOB-u*, knj. 2, 1971, 498-506. str.
- Moni Finci: "O socijalnoj i političkoj diferencijaciji među sarajevskim Jevrejima u razdoblju 1918-1941.", *Prilozi*, Institut za istoriju, Sarajevo, 1981, br. 18, 285-296. str.
- Moni Finci: "Sarajevo 1941. godine", u: *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, "Veselin Masleša", Sarajevo, 1973, 400-416. str.
- Moni Finci: "U avangardi društvenog progresa", u: *Spomenica 400 godina*, 189-204. str.
- Predrag Finci: "Bilješka za Pinhas", *Odjek*, Sarajevo, LXI/2008, br. 3, 40-44. str.
- Jonas Fischbach: "Ljubo Miloš: 'Hoću da pucam direktno u srpsko srce'", u: *Mi smo preživeli...*, knj. 4, 192-201. str.
- Sergej Flere: "Da li je Titova država bila totalitarna?", *Političke perspektive*, Beograd-Zagreb, 2012, br. 2, 7-21. str.
- Kazimir Franković: "Vojno-tehnički zavod i rad partijske organizacije", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 1, 255-264. str.

- Sanja Gladanac: "'Jevreji kao svjetska opasnost i gospodari svijeta': Demonizacija Jevreja prema pisanju *Sarajevakog novog lista* (1941-1945)", u: *Historijski pogled na razvoj i položaj nacionalnih manjina u Sarajevu i Bosni i Hercegovini. Zbornik radova*, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo, 2017, 171-196. str.
- Ivo Goldstein: "Solidarnost i pomoć Židovima u Hrvatskoj", *Radovi*, Zavod za hrvatsku povijest, Zagreb, 2004, vol. 34-35-36, 205-228. str.
- Slavko Goldstein: "Kakva sreća, otići u smrt uzdignuta čela", *Jutarnji list*, Zagreb, 8.5.2010.
- Mišo Grdić: "Hajim Albahari", u: *Otrgnuti od zaborava. Prosvjetni radnici Bosne i Hercegovine poginuli u narodnooslobodilačkom ratu i kao žrtve fašističkog terora*, Savez pedagoških društava SRBiH, Sarajevo, 1983, 17-18. str.
- Emily Greble-Balić: "Preispitivanje historije i historiografije Jugoslavije tokom Drugog svjetskog rata: slučaj Sarajeva", u: *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*, 163-172. str.
- Muhamed Hadžijahić: "Jedno svjedočanstvo o našoj humanosti iz ratnih dana", *Takvim*, Sarajevo, 1971, 72-75. str. - Potpisano pseudonimom Muhamed Džemaludinović.
- Julije Hahamović: "Aškenazi u Bosni i Hercegovini", u: *Spomenica 400 godina*, 141-153. str.
- Omer Hamzić: "Progoni i stradnja Jevreja u Gračanici tokom Drugog svjetskog rata", *Baština sjeveroistočne Bosne*, Tuzla, 2009, br. 2, 47-60. str
- Zlako Hasanbegović: "Iz korespondencije Adem-age Mešića uoči uspostave Banovine Hrvatske. Pismo Društva bosansko-hercegovačkih Hrvata u Zagrebu reis-ul-ulemi Fehimu Spahi i vrhbosanskom nadbiskupu Ivanu Šariću iz svibnja 1939.", *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 2008, br. 3, 969-998. str.
- Antonija Henjel: "U redovima ilegalaca i proletera", u: *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji*, knj. 2, 1984, 388-402. str.

- "Hodžić Adema Husein", u: *Narodni heroji Jugoslavije*, knj. 1, 269-270. str.
- Sulejman Hodžić: "Zagonetka oko smrti Huse Hodžića i Sabita Abduzaimovića ostaje", *Tešanjski almanah*, I, 2000, br. 1, 225-226. str.
- Avdo Humo: "Razvitak ustanka u istočnoj Bosni i borba Partije za bratstvo i jedinstvo naroda i jedinstvo ustaničkih redova", u: *Istočna Bosna u NOB-u*, knj. 1, 72-114. str.
- Rasim Hurem: "Sporazumi o saradnji između državnih organa Nezavisne države Hrvatske i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni 1942. god.", *Prilozi*, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, 1966, br. 2, 285-325. str.
- Aladin Husić: "Razvitak jevrejske zajednice u Sarajevu do kraja 17. stoljeća", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, Sarajevo, 2017, br. 38, 105-131. str.
- Omer Ibrahimagić i Srebrenka Viđen: "Uvođenje i razvoj radničkog samoupravljanja i društvenog upravljanja u gradu", u: *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji*, tom 2, *Uvođenje samoupravljanja (1950-1963)*, Istorijski arhiv, Sarajevo, 1990, 25-47. str.
- Mustafa Imamović: "Položaj Jevreja u Srbiji i Kraljevini Jugoslaviji", u: *Sefarad* 92, 65-78. str.
- Tomislav Išek: "Slučaj Pašage Mandžića. Paradigma težine traganja za povijesnom istinom", u: *60 godina*, 195-203. str.
- Mirko Jeleč: "Egzodus dobojskih Jevreja", *Glas komuna*, Doboj, XLIV, 29.8.1989, br. 1645, 3. str.
- "Jevreji - žrtve genocida i učesnici oslobodilačkog rata", *Jevrejski glas*, februar 2010, br. 44, 6-7. str.
- Iso Jovanović: "Pokrajinski komitet KPJ za BiH u pružanju pomoći razvoju ustanka u sarajevskoj oblasti", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 3, 57-70. str.
- Iso Jovanović: "Sjednica Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu 13. jula 1941.", u: *Istočna Bosna u NOB-u*, knj. 1, 66-71. str.

- Ratko Jovičić i Dušan Jovanović: "Borbe obnovljenog Romanij-skog NOP odreda", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 4, 321-331. str.
- Hrvoje Jurić: "Utopija - anti-utopija - post-utopija - utopija ili: Utopija, filozofija i društveni život", *Arhe*, Novi Sad, II/2005, br. 3, 217-225. str.
- Dževad Juzbašić: "Nekoliko napomena o Jevrejima u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave", *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, ANUBiH, Sarajevo, 2002, 371-382. str.
- Ješua Kajon: "Jevreji u Bosni. Osvrt na njihovu prošlost i sadašnjost", *Književni sever*, Subotica, IV, 1. maj 1928, sv. 5, 216-222. str.
- Husnija Kamberović: "Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu - preispitivanja prošlosti ili historijski revizionizam?", u: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam. (Zlo)upotreba istorije Španskog građanskog rata i Drugog svjetskog rata na prostoru Jugoslavije*, priredio Milo Petrović, Udruženje Španski borci 1936-1939, Beograd, 2014, 175-181. str.
- Husnija Kamberović: "Između kritičke historiografije i ideološkog revizionizma", u: *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*, 11-19. str.
- Husnija Kamberović: *Predgovor*, u: *Bosna i Hercegovina 1941: novi pogledi. Zbornik radova*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2012, 7-8. str.
- Husnija Kamberović: "Smrtne presude Vrhovnog suda Bosne i Hercegovine iz 1945. godine", *Prilozi*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2011, br. 40, 157-170. str.
- Husnija Kamberović (priredio): "Sedamnaesta i dvadeseta sjednica CKSKBiH i diskusije o nacionalnom pitanju", u: *Rasprave o nacionalnom identiteu Bošnjaka. Zbornik radova*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2009, 241-295. str.
- David Kamhi: "Jevrejsko kulturno-prosvjetno i humanitarno društvo La Benevolencija od osnivanja 1892 g. do 1941. g.", *Jevrejski*

glas, oktobar 2017, br. 76, vanredno izdanje, 125 godina *La Benevolencije*, 8-14. str.

- Milan Kangrga i Saša Blagus: "Sve sile stare Europe sjedinile su se u svetu hajku", *Novi list*, Rijeka, 18.2.2006.
- Rifat Kantić: "Jevreji u Tešnju", *Ponešto o Tešnju i njegovim ljudima*, Planjax, Tešanj, 2008, 71-83. str.
- Čedo Kapor: "Dobrovoljci u španskom građanskom ratu s područja Bosne i Hercegovine (osnovni podaci)", *Prilozi*, Insitut za istoriju, Sarajevo, 1985, br. 21, 281-298. str.
- Darko Karačić: "Od promoviranja zajedništva do kreiranja podjela. Politike sjećanja na partizansku borbu u Bosni i Hercegovini nakon 1990. godine", u: Darko Karačić, Tamara Banjeglav, Nataša Govedarica: *Re: vizija prošlosti. Službene politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*, ACIPS i FES, Sarajevo, 2012, 17-89. str.
- Elma Softić-Kaunitz: "Mjesto susreta. Doprinos jevrejskog kulturno-prosvjetnog i humanitarnog društva 'La Benevolencija' očuvanju međureligijskog dijaloga u BiH tokom rata 1992-1995.", *Jevrejski glas*, oktobar 2017, br. 76, vanredno izdanje, 125 godina *La Benevolencije*, 15-59. str.
- Mladen Knežević: "Borba za jedinstvo i sindikalno organizovanje radničke klase u periodu 1937-1941. godina", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 1, 389-419. str.
- Josef Konforti: "Jevreji u unutrašnjosti Bosne i Hercegovine", u: *Spomenica 400 godina*, 131-140. str.
- Dragutin Kosovac: "Partijsko savjetovanje KPJ za Bosnu i Hercegovinu u Ivančićima", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 2, 584-594. str.
- Vlado Kostijal: "Sjećanje na Narodnooslobodilačku borbu na području Tešnja i njegove okoline", u: Edhem Pabrić: *Zapisi. NOB 1941-1945 u centralnoj Bosni i sjećanja nekih učesnika tih događaja*, Porodica, Sarajevo, 2004, 129-157. str.
- Vlasta Kovač: "Židovke koje su ušle u hrvatsku leksikografiju", *Novi Omanut*, Zagreb, XII/2016, br. 1 (130), 1-3. str.

- Azem Kožar: "Doseljavanje Nijemaca-kolonista na područje kotara Tešanj u vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini", u: *Nijemci u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj - nova istraživanja i perspektive. Zbornik radova*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2015, 175-190. str.
- Muharem Kreso: "Platforma Narodnooslobodilačkog pokreta od 1941. do 1945. godine - ciljevi i realizacija", u: *60 godina*, 175-194. str.
- Judita Krivokuća: "Probuđeno zlo", u: *Mi smo preživeli... Jevreji o holokaustu*, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 2001, 32-46. str.
- Branislav Krstić: "O borbi srednjoškolske omladine i aktivnosti SKOJ-a", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 1, 602-612. str.
- Todor Kuljić: "Altruizam, filantropija i humanizam. Pojmovni aspekti solidarnosti", *Sociologija*, LVIII/2016, br. 4, 525-551. str.
- Todor Kuljić: "Anti-antifašizam", *Godišnjak za društvenu istoriju*, Beograd, XII/2005, sv. 1-3, 171-184. str.
- Todor Kuljić: "Klasno društvo bez klasne borbe: Bezalternativnost kapitalizma kao kontekst istorijskog revizionizma", u: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam*, 71-81. str.
- Todor Kuljić: "Postmoderna i istorija", *Sociologija*, Beograd, XLV/2003, br. 4, 289-302. str.
- "Legendarna školska doktorica Klara Fischer rođ. Lederer (Siklos 1908 - Osijek 1984)", *Novi Omanut*, XXII/2016, br. 1 (130), 4. str.
- Moni Levi i Roza Papo: "Partizanski sanitet u istočnoj Bosni", u: *Istočna Bosna u NOB-u*, knj. 2, 149-169. str.
- Zdenko Levntal: "Lekari na suzbijanju endemskog sifilisa u Bosni i Hercegovini i njihovo učešće u NOB-i", u: *Zbornik radova XI sastanka Naučnog društva za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije*, Beograd, 1963, 84-94. str.
- Aida Ličina: "Nagrada ZAVNOBiH-a - osnivanje, trajanje i značaj", *Historijska traganja*, Sarajevo, 2013, br. 12, 215-229. str.
- Benjamina Londrc: "Bojkot Jevreja u bosanskohercegovačkim gradovima 1925. godine", u: *Zbornik radova sa naučnog skupa*

Historija države i prava BiH, izazovi i perspektive, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla, 217, 51-56. str.

- Ivan Lovrenović: "Izolacionizam i njegovo prevladavanje: zadatak, a ne ostvarena idila", *Skice, lajtmotivi*, Glas, Banja Luka, 1986, 7-24. str.
- Vojislav Lubarda: "Nisim Albahari", u: *Žive legende*, knj. 3, Partizanska knjiga, Beograd, 1976, 13-43. str.
- Vojo Ljujić: "Formiranje grupe udarnih bataljona", u: *Istočna Bosna u NOB-u*, knj. 1, 427-434. str.
- Božo Madžar: "Ljudske i materijalne žrtve Sarajeva u toku Drugog svjetskog rata", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 4, 649-668. str.
- Olga Marasović: "Narodnooslobodilački pokret u gradu u prvoj godini ustanka", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 2, 467-514. str.
- Antun Miletić: "Uvodne napomene", u: Vladimir Dedijer i Antun Miletić: *Genocid nad Muslimanima, 1941-1945. Zbornik dokumenata i svjedočenja*, Svjetlost, Sarajevo, 1990, XXIV-XXXI str.
- Budimir Miličić: "Organizacioni razvoj i idejna strujanja u mjesnoj organizaciji KP Sarajeva 1937-1941. godine", u: *Četvrta i peta konferencija KPJ za Bosnu i Hercegovinu u istorijskom razvitku revolucionarnog pokreta 1938-1941. Zbornik radova sa naučnog savjetovanja održanog u Mostaru 5. i 6. oktobra 1978. godine*, Institut za istoriju i Komisija Predsjedništva CK SK BiH za istoriju, Sarajevo, 1980, 377-391. str.
- Dušan Milidragović: "Organizovanje i izgradnja narodne vlasti u Sarajevu", u: *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji*, tom 1, 73-103. str.
- Mitar Miljanović: "Obnova rada sindikata", u: *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji*, tom 1, 325-337. str.
- Olivera Milosavljević: "Fašizam i istorijski revizionizam", u: *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam*, 123-128. str.
- Srđan Milošević: "O antikomunizmu kao izvoru legitimacije i ideološkom sadržaju tranzicionih društava", u: *Zbornik radova: Anti-*

fašizam pred izazovima savremenosti, priredili Milivoj Bešlin i Petar Atanacković, Alternativna kulturna organizacija, Novi Sad, 2012, 71-78. str.

- Srđan Milošević: "Od stagnacije do revolucije", u: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2017, 327-365. str.
- Mitar Minić: "Prvi proleterski istočnobosanski bataljon", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 3, 327-342. str.
- Vera Mujbegović: "O prvoj ratnoj godini u okupiranoj Tuzli", u: *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji*, knj. 2, 230-261. str.
- Danilo Nikolić: "Lus Sefardis di Saraj tuvjernu sus sovrinombris (Nadimci kod sarajevskih Sefarda)", *Jevrejski glas*, april 2011, br. 49, 15. str.
- Stanoje Nikolić i Đorđe Lazarević: "Djelovanje KPJ u Tuzli (april 1941-oktobar 1943)", u: *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji*, knj. 2, 60-127. str.
- Boris Nilević: "Jevrejski hod kroz bosansku istoriju", *Historijska traganja*, 2010, br. 5, 103-112. str.
- Boris Nilević: *Osvrt na historiju Jevreja u Bosni i Hercegovini za vrijeme osmansko-turske uprave*, u: *Sefarad* 92, 47-56. str.
- "Okrugli sto Generacija Izudina Alićehajića i začeci industrijskog razvoja Tešnja", *Tešanjski almanah*, I, 2000, br. 1, 29-118. str.
- Drenka Ostojić-Levi: "Sjećate li se Blanke?", *Jevrejski glas*, septembar-oktobar 2016, br. 71, 14-17. str; II. dio, decembar 2016, br. 72, 25-28. str.
- Lujza Pajić: "Poseban stan za prihvatanje i boravak funkcionera Partije na prolazu kroz Sarajevo", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 2, 603-609. str.
- Rašela Papo: "Ustaški povjerenici u trgovačkim radnjama", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 2, 197-199. str.
- Ankica Pavlović-Albahari: "Štrajk i demonstracije radnica Tvornice čarapa »Ključ«", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 1, 436-440. str.

- Rahela Perišić-Albahari: "Omladina Drvara i okoline u desantu", u: *Drvarska operacija. Učesnici govore*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd, 1986, 172-176. str.
- Mile Perković: "Iz rada u Mjesnom komitetu KPJ i Mjesnom komitetu SKOJ-a", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 2, 741-752. str.
- Rudi Petovar i Miloš Zekić: "Šesta istočnobosanska brigada u bici na Sutjesci", u: *Sutjeska. Zbornik radova*, knj. 1, Vojnoizdavački zavod JNA "Vojno delo", Beograd, 1958, 205-236. str.
- Senija Pilavdžić: "Obnova rada u Fabrici čarapa »Ključ«", u: *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji*, tom 1, 437-439. str.
- Avram Pinto: "Lenka Levi", u: *Otrgnuti od zaborava*, 190-191. str.
- Benjamin Pinto: "Jevreji u bosanskoj provinciji", *Godišnjak La Benevolencije i Potpore*, Sarajevo, 1933, 142-153. str.
- Boro Pockov (Mirko Jukić): "Španski borci u partizanskim jedinicama istočne Bosne", u: *Istočna Bosna u NOB-u*, knj.1, 322-325. str.
- Slavko Podkubovšek: "Smučanje u Bosni i Hercegovini", u: *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji*, tom 2, 592-604. str.
- Stevo Popović: "O formiranju i radu Oblasnog komiteta KPJ za istočnu Bosnu", u: *Istočna Bosna u NOB-u*, knj. 2, 350-361. str.
- Berta Postružnik: "Halid Muftić - spasilac jevrejske porodice", u: *Mi smo preživeli...*, knj. 4, 283-290. str.
- Savo Pređa: "Partizanska obavještajna služba", u: *Istočna Bosna u NOB-u*, knj. 2, 555-575. str.
- Savo Pređa: "Sjećanje na aktivnost u srednjoj tehničkoj školi i u Mjesnom rukovodstvu SKOJ-a", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 1, 647-657. str.
- Josif Joso Radić: "U prvim danima ustanka", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 2, 344-348. str.
- Vaso Radić: "NOP odred »Zvijezda«", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 3, 105-133. str.

- Hiba Ramadanović: "Učešće ljekara, apotekara i drugih zdravstvenih radnika u NOP-u", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 4, 153-174. str.
- Ervin Stanko Salcberger: "Partizanski odred »Zvijezda«", u: *Istočna Bosna u NOB-u*, knj. 1, 223-236. str.
- Slobodan Simović: "Kraj utopije kao kraj istine", *Revija za sociologiju*, Zagreb, XXI/1990, br. 4, 627-636. str.
- Milan Slani: "Sušak u danima ustanka", u: *Ustanak naroda Jugoslavije*, knj. 2, Vojnoizdavački zavod JNA "Vojno delo", Beograd, 1964, 746-749. str.
- Zijo Smailagić: "O djelovanju Saveza privatnih namještenika", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 1, 463-470. str.
- Dževad Softić: "Udarne grupe - oblik borbe NOP-a u gradu", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 4, 143. str.
- Fric Spicer: "Kazivanje partizanskih liječnica", *Žena*, Zagreb, XXXIV/1986, br. 1, 70-72. str.
- Davor Stipić: "U borbi protiv zaborava: Jevrejska zajednica u Jugoslaviji i očuvanje sećanja na Holokaust 1945-1955", *Godišnjak za društvenu istoriju*, XXIII/2016, sv. 2, 92-121. str.
- Vukašin Subotić: "Velika pobjeda partizana nad četnicima na Ma-leševcima", u: *Istočna Bosna u NOB-u*, knj. 1, 745-762. str.
- Avdo Sućeska: "Položaj Jevreja u Bosni i Hercegovini za vrijeme Osmanlija - Turaka", u: *Sefarad 92*, 33-46. str.
- Galib Šljivo: "Naseljavanje muslimanskih prognanika (muhadžira) iz Kneževine Srbije u Zvornički sandžak 1863. godine u izvještajima stranih predstavnika", u: *Naseljavanje muhadžira iz Srbije u Bosnu*, 107-129. str.
- Salom Šuica: "»Partizanski arsenali«", u: *Sarajevo u revoluciji*, tom 3, 271-275. str.
- Ahmed Tafro: "Industrija", u: *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji*, tom 1, 396-409. str.

- Nuriya Tafro: "Od Norveške do Sarajeva", u: *Sarajevo u socijalističkoj Jugoslaviji*, tom 1, 49-61. str.
- Eli Tauber: "Historiografija o Jevrejima u Bosni i Hercegovini", *Pregled*, Sarajevo, 2011, br. 2, 205-222. str.
- Eli Tauber: "Jevreji kao nerazdvojni dio razvoja privrede i kulture u Bosni i Hercegovini", u: *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju. Zbornik radova*, knj. 1, Institut za istoriju, Sarajevo, 2011, 87-102. str.
- Eli Tauber: "Jevrejska (židovska) zajednica u Žepču", u: *Zbornik radova Međunarodnog znanstvenog simpozija Žepče 1458.-2008. održanog u Žepču od 10. do 11. listopada 2008.*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, i Općina Žepče, 2010, 283-287.
- Eli Tauber: "Sefardska usmena baština", u: *Jevrejskošpanski jezik u Bosni i Hercegovini*, 279-295. str.
- Eli Tauber: "Život i djelo Samuela Pinte. 50 godina od smrti dr Samuela Pinte", *Jevrejski glas*, mart 2008, br. 37, 20-21. str.
- Smail Terzić: "Heroj Nisim", u: *Sto godina učiteljstva: 1887-1987.*, Radna organizacija za predškolsko i osnovno obrazovanje i vaspitanje, Tešanj, 1987, 105-106. str.
- "Tešanj", *Narodna uzdanica. Kalendar za godinu 1934*, Sarajevo, II, 1933, 189-190. str.
- "Tragom poznatih prezimena: Albahari. Korijeni u Kordobi, sudbina u Bosni", *Jevrejski glas*, maj 2001, br. 15, 12-15. str.
- Vilhelm-Vili Vajs: "Srpska imena - ulaznica za život", u: *Mi smo preživeli...*, knj. 2, 445-448. str.
- Vladan Vukliš: "Zaokret Kominterne prema Narodnom frontu i propaganda KPJ (1934-1939)", *Glasnik Udruženja arhivskih radnika RS*, Banjaluka, III/2011, br. 3, 179-199. str.
- Miloš Zekić: "Borbeni put Šeste proleterske istočnobosanske brigade", u: *Istočna Bosna u NOB-u*, knj. 1, 613-635. str.
- Miloš Zekić: "Prelomna jesen 1943. u istočnoj Bosni", u: *Istočna Bosna u NOB-u*, knj. 2, 92-103. str.

4. INTERNET

<http://www.jusp-jasenovac.hr>

<http://yvng.yadvashem.org>

<http://pg.yadvashem.org>

<http://znaci.net>

<http://www.csi-platforma.org>

<http://elmundosefarad.wikidot.com>

<http://www.makabijada.com>

<http://www.centropa.org>

<http://www.jevrejsketeme.in.rs>

<https://billiongraves.com>

<https://www.geni.com>

SKRAĆENICE

- ANUBiH = Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
AVNOJ = Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije
BiH = Bosna i Hercegovina
CK = Centralni komitet
DV = Dobrovoljačka vojska
JNA = Jugoslavenska narodna armija
KNOJ = Korpus narodne odbrane Jugoslavije
KP = Komunistička partija
KPH = Komunistička partija Hrvatske
KPJ = Komunistička partija Jugoslavije
MK = Mjesni komitet
NDH = Nezavisna Država Hrvatska
NKOJ = Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije
NO = narodni odbor
NOB = narodnooslobodilačka borba
NOO = narodnooslobodilački odbor
NOP = narodnooslobodilački pokret
NOPO = Narodnooslobodilački partizanski odred
NOR = narodnooslobodilački rat
NOU = narodnooslobodilačka udarna (brigada, divizija)
NOV = Narodnooslobodilačka vojska
NOVJ = Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije

OK = Okružni komitet
ONO = Općenarodna odbrana
OZN-a = Odjeljenje za zaštitu naroda
PK = Pokrajinski komitet
PO = Partizanski odred
POJ = Partizanski odredi Jugoslavije
SBOTIČ = Savez bankarskih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika
SFRJ = Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija
SJOS = Savez jevrejskih opština Srbije
SK = Savez komunista
SKOJ = Savez komunističke omladine Jugoslavije
SRBiH = Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina
SSSR = Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika
SUBNOAR = Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog antifašističkog rata
SUBNOR = Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata
SUP = Sekretarijat unutrašnjih poslova
TOŠK = Tešanjski omladinski športski klub
UDB-a = Uprava državne bezbjednosti
UNS-a = Ustaška nadzorna služba
VTZ = Vojno-tehnički zavod
ZAVNOBiH = Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine
ZAVNOH = Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske
ZEMKOM = Zemaljska komisija za istraživanje zločina okupatora i njihovih pomagača

Dr. Enver Kazaz:
KA ZVIJEZDI NISIMOVE UTOPIJE

Nakon što je postmoderni epistemološki skepticizam, pogotovu onaj u historiografiji, otvorio prostor za relativizaciju etičke odgovornosti nauke, ponajprije humanističke i društvene, na naučnu scenu naprosto su nahrupili revizionistička historiografija i teorijska stajališta o mnoštvenosti interpretacija kao sržnoj karakteristici naučnog razumijevanja i objašnjavanja prošlosti. Dijelu naučne zajednice dugo je trebalo, čak nekoliko desetljeća, da uvidi kako se iza takve teorijske tvornice skriva neoliberalna ideološka matrica kojoj je cilj da, uz pomoć naučnog relativizma, decentrira etičko polje i tezama o kraju historije i padu utopija uspostavi svoj narativni sistem kao jedinu mogućnost izgradnje budućnosti. Ako je jedno od svojstava ideologije da neprestano izmiče svakom obliku racionalizacije i dekonstrukcije, onda se sam od sebe nameće zaključak kako je neoliberalizam tada u području nauke doživio beskraj kameleonskih transformacija. Zato je Terry Eagleton ideologiju odredio kao savremenu mitologiju, ukazujući na njeno svojstvo da se pojavljuje tamo gdje najmanje očekujemo. Istodobno s njim, Fredric Jameson definirat će postmodernizam kao kulturu savremenog kapitalizma koja, na tezi o distopiji, pribavlja legitimitet neoliberalnoj ideologiji.

Na taj način, neoliberalizam se na globalnom društvenom horizontu ukazao kao jedini etički neupitan baštinik antifašizma, a revizionistička historiografija izjednačila je zločine staljinizma i drugih, kako ih je ona odredila, *totalitarnih ideologija* s onim Hitlerovim. Hitlerovi logori smrti i Staljinovi logori, izjednačeni u etičkoj ravni, oduzeli su etičku mogućnost čitavom spektru lijevih ideoloških naracija i pokreta, od anarholiberalizma, preko anarhosindikalizma do komunizma, da baštini antifašizam kao civilizacijsku vrijednost i preko toga mo-

guću etičku legitimizaciju u društvenom polju. U konačnici, postmoderni relativizam proglasio je kraj povijesti - s ciljem trijumfa jedne jedine etički neupitne ideologije: zapadnjačkog neoliberalizma. Tako je cijeli sistem antifašističkih ideoloških naracija koje su, jednostavnim jezikom rečeno, pozicionirane na lijevom ideološkom spektru, doveden u poziciju da se pravda za svoje povijesne prakse, namjesto da na moralnom kapitalu antifašizma gradi svoj društveni ugled i uticaj. Na koncu, političkim gestama izjednačeni su svi totalitarizmi, a ključni momenat takve prakse jest Rezolucija Vijeća Evrope iz 2006. godine o potrebi da se osude zločini komunizma. Time su komunizam i fašizam u etičkom polju dovedeni u istu ravan prakse zločina. Na toj osnovi, i definitivno je postmoderni naučni relativizam iz sfere naučnosti, gdje se pretakao u ideologiju, spušten u političku praksu u kojoj je etička parola zaklonila neoliberalni ideološki cilj: demonizaciju komunizma i cijelog lijevo orijentiranog ideološkog spektra, da bi se takvim ideološkim naracijama dovelo u pitanje ili oduzelo pravo na baštinjenje antifašističke tradicije čovječanstva.

Kao arheologija jedne zaboravljene revolucionarne biografije i kao historiografska studija o jednom dobu, onom ratnom i revolucionarnom 1941-1945. godine, te kao gotovo detektivski precizno naučno istraživanje Holokausta u Tešnju, ali i kao studija koja teorijski ubjedljivo propituje naše doba i pad simboličkog i narativnog potencijala antifašizma u njemu, knjiga Amira Brke *Nisim Alabahari, tragični revolucionar* vanredno je opiranje postmodernoj relativizaciji naučnog znanja. Ona je, prije svega, dokaz da je moguće iza granica jednog završenog doba, kada se čini da je sa budućnosne scene nestalo sve njegovo, te da ono svojim naracijama ne može ništa proizvoditi u budućnosti, unutar jedne revolucionarne biografije rekonstruirati narativno-simbolički potencijal tog doba i učiniti ga djelatnim faktorom naše sadašnjosti i mogućim kreatorom budućnosti.

Tu, u tom aspektu knjige koja, otkrivajući pred našim očima tragičnu prošlost i ispražnjenu sadašnjost, postavlja pitanje o karakteru budućnosti, susreću se pjesnik i naučnik. Pjesnik je, pri tom, sav u strasti odbrane humanističkih vrijednosti u svijetu u kojem trijumfuje moralna ravnodušnost, pa je njegov diskurs prožet strepnjom za ljud-

skost koja takav svijet nastanjuje, iščekujući još ravnodušniju budućnost. Naučnik je, pak, dosljedno predan analitičnosti i naučnoj sintezi, a posvećeno i precizno traga za činjenicama, provjerava dokumente, istražuje vrijeme, njegove vrijednosne sisteme i zbivanja u njemu, poredi vremena i pita se o mogućoj etičkoj praznini budućnosti. Ta dva pristupa tematskom sklopu ove knjige nisu razdvojiva i na dva stila, niti na dva sistema vrijednosti - pjesničkom, emocionalno utemeljenom, empatičnom, onom koji se uživljava u drugog držeći se stava Thomasa Stearnsa Eliota prema kojemu je poezija *nauka o drugom*, i naučnom, hladnom, distanciranom od predmeta pisanja, s težnjom da se u izvođenju svojih zaključaka podredi maksimalnoj objektivnosti i suhoparnoj analitičnosti. Ne, oni se međusobno potpomažu, isprepliću, slivaju jedan u drugi, pa se pjesnik strasno predaje naučnom istraživanju, a naučnik, u zanosu odbrane etike, ulazi u činjenične nizove, teorijske postulate i hladnu, objektivnu aparaturu nauke podređuje pjesničkoj emocionalnosti i empatičnosti, a da, pri tom, nikad ne *otkliže* u patos, ili u onaj ton senzibilnosti koji bi narušio uvjerljivost naučne ekspertize.

Ta dvostrukost u zasnivanju ove knjige ispostavlja se kao njena izuzetna prednost u odnosu na svaki mogući drugačiji pristup, jer se predmet naučnog istraživanja više ne pokazuje samo kao povijesni, od nas udaljeni problem. Brkino pismo se tako pretvara u analizu tragičnih zbivanja u povijesnom lancu zla, odnosno u raspravu o ideološkim sukobima u povijesti i njenoj ratnoj kataklizmi, ukazujući se i kao sadašnji strah za ljudsku supstancu, čak strepnja nad njom i potraga za njom nakon krvave povijesti, uz stalno pitanje o njoj u budućnosti. Otud se u Brkinom pismu u istom času susreću prošlost, sadašnjost i budućnost - kroz fokus tragičnog postojanja ljudske supstance i pitanja o sudbini naracije o univerzalnom humanizmu koji je u Drugom svjetskom ratu izvojevao pobjedu nad fašizmom, ali je antifašizam u našoj sadašnjosti relativiziran, ne samo kao društvena naracija već, prije svega, kao civilizacijska vrijednost.

Upravo to je na nekoliko mjesta i naglašeno u Brkinom rastvaranju Albaharijeve biografije, koju autor prati od lokalne historije do globalnih kretanja, pitajući se šta je od nje, od njenih ljudskih, revolucio-

narnih, političkih i ukupnih društvenih vrijednosti ostalo danas, nakon postmodernog sloma utopija u dobu etičke ravnodušnosti u kojem je univerzalni humanizam zamijenjen partikularnim humanističkim vrijednostima, ili je namjesto njega na društvenu scenu izišla nacionalistička ideologija mržnje. U takvom pristupu Albaharijevoj biografiji Brka je obuhvatio maksimum njenih društvenih i humanističkih značenja.

Opirući se revizionističkom talasu, historiografija je osmislila model biografske studije unutar mikrohistorijskog pisma, kako bi vratila povjerenje u činjenične nizove i aksiomatsku podlogu historije. Knjiga *Nisim Alabahari, tragični revolucionar* umnogome se oslanja na taj model historiografske biografske studije, te na model mikrohistorijskih studija u kojima se istražuje lokalna historija uklopljena u globalna kretanja. No, ova knjiga te modele historiografije i nadilazi raspravom o teorijskoj brizi za humanistički smisao u svijetu etičke ravnodušnosti neoliberalnog kapitalizma. Zato se Brka, u svojoj raspravi o smislu postojanja ljudske supstance pred neizvjesnom budućnošću čovječanstva zahvaćenog navalom neokonzervativizma, populizma i nacionalistički proizvedenih podjela po sistemu stvaranja slika o demonskim neprijateljima, poziva na Alaina Badioua i njegov stav o potrebi očuvanja *komunističke hipoteze* u svijetu neprikosnovenog trijumfa neoliberalizma. Potom se ovom filozofu pridodaje Slavoj Žižek i njegova stajališta o nužnosti očuvanja utopijskih konfiguracija s ciljem uspostavljanja budućnosne etike i izgradnje društva pravednosti na osnovama univerzalnog humanizma.

Na ovoj osnovi, Brka je zasnovao etičku platformu iz koje analizira Albaharijevu biografiju, pitajući se ko je i šta sve nama danas simbolizira ovaj partizan i revolucionar. Naravno, to pitanje računa s obratom u konstruiranju društvene memorije koji se u Bosni i Hercegovini, baš kao i u svim drugim postsocijalističkim zemljama, zbio nakon pada Berlinskog zida i silaska s vlasti socijalističkih sistema. Tada, devedesetih godina prošlog stoljeća, na potezu od Vladivostoka do Jadrana socijalističku društvenu memoriju i kulturno pamćenje zamijenio je više-manje nacionalistički, odnosno liberalno-nacionalni konstrukt društvenog pamćenja. Socijalistički poredak simboličkih

vrijednosti zamijenjen je onim u kojem su socijalizam i njegovo naslijeđe sistemski označeni kao negativni i neprihvatljivi, ili su potpuno demonizirani. Istodobno s tim, revizionizam je ratne zločince koji su u savezu sa Hitlerovim snagama izveli pogrom nad nevinima, formirali koncentracione logore smrti, učestvovali u Holokaustu i vršili masovna ubistva - izdigao na razinu nevinih žrtava socijalizma, odnosno onih koji su osuđivani na pravno neregularan način.

U postsocijalističkim zemljama nacionalizmima je bio potreban društveni simbolički poredak koji će socijalizam prokazati kao neetičan sistem. Oni su na taj način gradili prostor svoje etičke legitimizacije u društvenom polju. Niz je premijera koji potvrđuju takvu praksu nacionalističkih ideologija, od revizije sudskog procesa Draži Mihailoviću, koji se u društvenom prostoru današnje Srbije pojavljuje kao mučenik i nedužna žrtva socijalističkog sistema, do mnemotopije u kojoj saradnici Hitlerove zločinačke mašinerije dobivaju svoje ulice i škole i nameću se društvu za najviše, moralno neupitne nacionalne vrijednosti. Nacionalističke vlasti stvorile su takvim postupcima novi društveni simbolički poredak - u kojem nema mjesta za antifašističke vrijednosti.

Takve društvene prakse Brkina knjiga osporava na implicitnoj razini, te ukazuje na obavezu izgradnje novog tipa društvenog pamćenja, onog postnacionalističkog. Ono se mora vratiti antifašizmu kao civilizacijskoj vrijednosti, očuvati denacifikacijsku normu izgrađenu u svijetu nakon Drugog svjetskog rata i stvoriti mogućnost za obnovu koncepta univerzalnog humanizma kojim će se osporiti sadašnji unutarnacionalni altruizmi kao ideološke fantazme koje manje-više negiraju učešće vlastitih nacija u Holokaustu i drugim vrstama zločinačkih pogroma. Da bi to postigao, Brka je morao biti maksimalno naučno precizan. Neka poglavlja ove knjige, na primjer *Holokaust u Tešnju*, ili *O ukupnom stradanju tešanjskih Jevreja*, odnosno sva ona koja prate Albaharijev prijem u Komunističku partiju, njegovu partizansku borbu, organizaciju ustanka protiv fašističkih okupatora i analizu krize u partizanskom pokretu, predstavljaju antologijske vrhunce historiografije koja ukazuje na mogućnost zasnivanja postnacionalističkog društvenog pamćenja. Istodobno, ta poglavlja pokazuju da se

etika univerzalnog humanizma mora zasnivati na preciznom naučnom postupku i činjeničnom dokazivanju. Tako se etika pisma bazira na dokumentarnoj rekonstrukciji prošle stvarnosti - da bi se stiglo do neporecive istine koja stoji naspram postmodernističkog modela mnoštvenosti interpretacija i, samim tim, naspram relativnosti istina o prošlosti.

Analizom različitih dokumentarnih izvora, njihovim upoređivanjem, te, potom, nekom vrstom detektivske naučne istrage - u poglavlju *Holokaust u Tešnju* autor utvrđuje tačan broj tešanjskih Jevreja ubijenih u Pavelićevoj tvornici smrti, nacističku podlogu tih tvornice, a onda i krivce, te i same izvršioce. Time je jedna skrajnutā priča, za koju se činilo da je zaboravljena, ili da je potisnuta iz središta društvene memorije, do detalja dokumentarno rekonstruirana i vraćena u društvenu memoriju, pri čemu je preispitan i etički sadržaj te memorije. U isti mah rekonstruiran je širi pogrom, evropski i svjetski obzor Holokausta, a onda i ukupna jevrejska povijesna sudbina. Jedna porodica, ona Alabaharija, njen dolazak u Bosnu, nastanjivanje u Tešnju i tragična sudbina, u ovoj knjizi *služi* kao osobena sinegdoha ukupnog jevrejskog stradanja u Drugom svjetskom ratu, pri čemu Amir Brka brani pravo na univerzalnost etike i humanističkih naloga koji stoje kao izazov pred svakom mogućom kreacijom čovječanstva. Plijeni, pri tom, naučni postupak: potraga za činjenicom kao osnovom naučne istine, ispravljanje prethodnih nepotpunih istina i raskrinkavanje krivotvorina, te, na koncu, uspostavljanje neporecivog činjeničnog niza historijskih istina. Na taj je način ukinuta svaka mogućnost postmodernog alterniranja interpretacija, a u Brkinoj knjizi otkriva se porazna istina o pogromu nad Jevrejima Tešnja kao mikroprikaz ukupnog Holokausta.

Ne zaboravimo, početni impuls za ovu dokumentarnu rekonstrukciju zločina dolazi iz biografije Nisima Alabaharija. Zašto je jedan revolucionar, koji je danas potisnut iz manifestacione, normative društvene memorije, čak bi se moglo reći da je u njoj i zaboravljen, potreban autoru ove knjige? S kojom namjerom on kreće u rekonstrukciju njegove biografije? Šta time želi postići...? U nekoliko veoma ubjedljivih teorijskih razmatranja - Amir Brka to objašnjava po-

trebom da se duh antifašizma u svoj njegovoj složenosti očuva kao civilizacijska vrijednost koja je na različite načine ugrožena u današnjem neoliberalnom konceptu čovječanstva. Ali ne samo antifašizam nego i njegov internacionalizam, te niz njegovih ljevičarskih podloga. Nisim Albahari i njegova zaboravljena biografija sada se u Brkinom rukopisu uspostavljaju kao osobena metonimijska figura za revolucionare, internacionaliste i kozmopolite koji su nestali u postsocijalističkoj društvenoj memoriji.

U tom smislu Brka naglašava: "Utoliko su oni što su pripadali komunizmu i, poput Nisima Albaharija, doživjeli svojevrzni unutarnji poraz nakon što je KPJ stupila u *savez sa nacionalnim osjećanjem* (I. Berlin), očuvali kapacitet humanističke inspirativnosti za novu emancipatorsku nadu u ostvarenje globalne solidarnosti, koja je, kako kaže Slavoj Žižek, možda i utopijska, ali 'ako je ne zastupamo, onda smo zaista izgubljeni. I zaslužićemo da budemo izgubljeni'." A nakon ovih stajališta dodaje i naredna: "U onome što je Albahari činio reflektira se svezremina humanistička i kozmopolitska suština, u društvenoj formi koja je pripadala njegovu dobu. Ali suština je opstala, jer je univerzalna, i *traži* artikulaciju za vlastito socijalno ospoljenje, primjerenu drukčijem vremenu. Kao nekompromitiran - jer poražen - Nisim Albahari ne samo da je, naoko paradoksalno, *preživio* krah jugoslavenske realizacije komunističke ideje nego bi se on, po svemu, danas mogao uspostaviti i kao figura nadahnuća za novu, autentičnu, nepatvorenu nadu u *pobratimstvo lica u svemiru* (Tin Ujević), i za pokretanje društvenih aktivnosti usmjerenih ka ostvarenju globalnoga humanizma zasnovanog na etici ljudske odgovornosti i solidarnosti."

Tu tragičnu biografiju autor, dakle, nastoji vratiti u središte kanona društvenog pamćenja i preobraziti prostor etike na kojem se ono utemeljuje. A da bi to postigao, morao je doći do neporecive biografske istine Nisima Albaharija, baš onako kako je došao do neporecive istine o Holokaustu u Tešnju. Taj zadatak Brka obavlja hirurški precizno, ispitujući svaki mogući izvor te biografije, sintetizirajući naučne ocjene revolucije i partizanske borbe u srednjoj i istočnoj Bosni i prateći Jevreje revolucionare, s akcentom na sudbinu partizanske porodice Alabahari. Na toj naučnoj platformi on prati junaka svoje istra-

ge - od djetinjstva, preko školovanja, priključivanja komunističkoj ideji i Partiji, a onda i do njegovog revolucionarnog rada i partizanske borbe.

Ne možemo se oteti utisku da je Brkina rekonstrukcija Albaharijeve biografije, u stvari, savršena naučna istraga. U tom smislu, treba samo pogledati konsultiranu literaturu, pa će biti jasno sa kakvom naučnom preciznošću autor pristupa svom zadatku. Od danas već zaboravljene vanredne studije Rasima Hurema o krizi partizanskog pokreta u istočnoj Bosni, preko studija o Titovom socijalizmu i partizanskom pokretu, do sjećanja preživjelih članova porodice Albahari i praćenja njihovog života i rada. A to znači da je u utvrđivanju neporecivog niza činjenica, aksiomatskog sistema i historijskih istina Brkin cilj utemeljiti ih na široko zasnovanom dokaznom postupku, gdje je *advokatura* antifašizma vođena etičkim imperativom nauke.

Na ovoj osnovi, pred nama izniče revolucionarna stvarnost komunističkog pokreta u Jugoslaviji između dva svjetska rata, sa naglaskom na formativne godine Albaharijeva života od dječastva u Tešnju i činjenice da je bio golman TOŠK-a, od gimnazijskih dana u Sarajevu i prijema u KPJ-u, do predratnoga robijanja koje je pretrpio kao istaknuti pripadnik naprednog pokreta... A to podrazumijeva da autor život Nisima Albaharija rekonstruira do svakog bitnog detalja, čak do njegove životne prakse. Potom se činjenični niz širi na Albaharijevu ogromnu ulogu u pripremi otpora u okupiranom Sarajevu, u formiranju partizanskog odreda "Zvijezda" i borbama u okolini Sarajeva, te na oslobađanje velike teritorije čije će središte biti u Srednjem... Taj niz činjenica praćen je razmatranjem odnosa partizana i četnika, četničkih pučeva u partizanskim odredima i krize narodnooslobodilačkog ustanka u istočnoj Bosni. Zatim se u veliki činjenični niz uključuje savjetovanje u Ivančićima kada partizani, na čelu s Titom, određuju strategijske pravce partizanskog pokreta i djelovanja u narodu kako bi ga se pridobilo za partizansku borbu i komunističke ideje.

No, Brka tu ne staje nego Albaharija prati i u tuzlanskom kraju, do funkcije šefa OZN-e za taj ratni prostor, da bi se arheologija revolucionarne biografije usmjerila i ka miru, te preispitivanju modela Titovog tipa etnosocijalizma, tj. modela rješavanja nacionalnih pitanja u

Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji. Tu u prvi plan izbija Albaharijevo pripadanje jevrejskoj nacionalnoj zajednici, ali i njegova vrlo jasna osuda politike državnih organa Izraela. Jevreji u Jugoslaviji nisu dobili status nacije, ali jesu nacionalne manjine, dok se Izrael sa svojim cionizmom Albahariju ukazivao i kao država koja na ofanzivnim osnovama gradi svoje nacionalističke naracije.

Albahari je komunist i internacionalist, kozmopolit, univerzalni humanist. "Na koncu", zaključuje Amir Brka, "uz ono što je u svakoj osobnosti njen nedohvatljivi specifikum koji je izvan mogućnosti racionalizacije, Nisima Albaharija razumijevam kao ličnost duboko ukorijenjenu u onu, kroz stoljeća formiranu i u bosanskom iskustvu *pučke konvergencije* potvrđivanu, kozmopolitsku dimenziju jevrejskoga duha - što je oblikovalo njegov individualni sadržaj koji je u postavkama marksizma pronalazio adekvatnu i poticajnu formulu za svoje odjelotvorenje u pripadajućem toku historijskoga vremena. Na ovim premisama, Albaharijevo mišljenje i djelovanje konzistentno se opredmećivalo kao *kategorički imperativ* za utemeljivanje općeljudske slobode za budućnost, ali i za konkretni progres što se, u skladu sa dosezima klasne komponente revolucionarnoga oslobođenja u socijalističkoj Jugoslaviji, manifestirao u iznimnom poboljšanju socijalnoga standarda, radničkih prava, životnih i radnih uslova radništva, jednakosti i solidarnosti, kao i u velikim modernizacijskim dometima." Takvu ličnost svaki partikularizam unaprijed je neminovno odbijao, a Albaharijeva nedvosmislena kritika politike Izraela mogla bi stajati i danas - nakon svih prošlih i sadašnjih sukoba u kojima se ta država nalazi.

Autor preispituje i Albaharijevu konstataciju da su se jevrejski partizani borili u ratu i u njemu sagorjeli. Ta konstatacija se u ovoj knjizi proširuje i na sudbinu komunističkog pokreta nakon pada socijalizma. Jest, moramo se složiti i sa Nisimom Albaharijem i sa Amirom Brkom: jesu se i Jevreji i komunisti u partizanskom pokretu borili za bolji i humaniji svijet, jesu u njemu i sagorjeli neštedimice dajući svoje živote za slobodu i općeljudsko dobro, i jest ih, nakon svega, povijest porazila padom socijalizma. Na zgarištu tē povijesti otpočinje Brkina knjiga - pitajući se, na osnovu Albaharijevog života, kako

uopće dalje. U kakvu budućnost ide čovječanstvo ako je ponizilo Albaharijeve i revolucionarne ideale svih drugih koji su svoj život ugradili u ideju univerzalnog humanizma i općeljudske pravednosti...?

Tu, u tom gorkom grču, sa saznanjem da se može čak i preživjeti Holokaust, poraziti ubilačka mašina Hitlerovog nacizma i svjetskog fašizma, a da naučni relativizam i s njime skopčana neoliberalna ideologija u svojoj etičkoj ravnodušnosti mogu lijevom spektru ideologija čak i oduzeti pravo na antifašističko naslijeđe, a nacionalizmi demonizirati taj spektar i predstaviti ga kao totalitarne projekte u kojima su počinjeni zločini čak jednaki nacističkim, izniče Brkina nada za čovječanstvo. Odbranom antifašističkog naslijeđa kroz sistem neporecivosti naučnih istina mogu se budućnosti u naslijeđe ostaviti internacionalizam i etika partizanskih revolucionara - koji su odnijeli ratnu pobjedu, ali ih je porazila etička praznina i ravnodušnost našeg doba, te militantni oblik nacionalizma. Iza horizonta sadašnjosti niče budućnosna nada ove knjige: da se očuvanjem utopijā može kreirati humaniji oblik budućnosti.

Valja se na ovom mjestu prisjetiti Paula Ricouera i njegovog stava da se jedna ideologija može poraziti samo utopijom, uz njegovu skeptičnu naznaku da uvijek ostaje pitanje koja će ideologija kasnije zaposjesti te utopijske konfiguracije. Ali ovdje, iza Ricouerove teorijske skeptičnosti, dolazi naučna preciznost i neporecivost naučnih istina kao naučnog fundamenta za očuvanje utopije. Na toj osnovi Brka nadopunjuje Ricouera stavom da se utopijske vrijednosti potvrđuju naučnim istinama, ali i nadilaze, jer ne gleda borbu utopije i ideologije isključivo u okvirima društvene prakse već povijesnu istinu utopijskih konfiguracija vidi u njihovom naučnom opisu i analizi. Zabrinut zbog sveopće postmoderne distopije, francuski teoretičar nije mogao iz prošloga vidjeti probleme početka našeg stoljeća koje je otpočelo krizama - ekonomskom, klimatskom, političkom - sa stalnim izbijanjem novih i novih ratova zbog neoliberalnog projekta meke, *nevidljive* neokolonizacije što se ne ostvaruje isključivo vojnim osvajanjem nego i procesom globalizacije koja, kao ekonomska praksa, sve nezapadne ekonomije podređuje zapadnjačkom ekonomskom središtu. To stoljeće krizā razorilo je duh integracije čovječanstva začet nakon

antifašističkog trijumfa i ostvaren u naracijama kulture antimilitarizma, hipi pokreta, rokenrola i kulturne integracije, te emancipacijskih praksi u zemljama trećeg svijeta s pokretom Nesvrstanih zemalja koji su oformili Tito, Nehru i Naser i koji je u hladnoratovski podijeljenom blokovskom svijetu iznjedrio svjetsku kulturu mira i antimilitarizma.

Reakcije na tu dezintegraciju i postmoderno preseljenje čovjeka iz stvarnosti u bodrijarovski shvaćen simulakrum, u prostor virtualnosti, donijele su koncem prošlog i početkom ovog stoljeća poeziju i filozofiju nove osjećajnosti i kritičkog mimetizma. Pogleda li se Brkina poezija, naročito ona iz nekoliko posljednjih knjiga, vidjet će se njena etika nove osjećajnosti i univerzalnog humanizma, pa, na koncu, i njena poetska utopijska slika čovjeka u kosmosu (kao na primjer u poemu *Tačka*), koji odozgo, iz perspektive metafizike, procjenjuje sumorne učinke tragične historije. Pjesnik, njegov opus u cjelini, kao da su trebali, kao da su prizivali, pa i najavljivali ovu knjigu etike neporecive naučne istine, u kojoj se implicitno spajaju poezija i nauka. A onda je pjesnikovo naučno bavljenje biografijom Nisima Albaharija donijelo poeziju etičkog uzleta i veličanstvene katarze u pjesmi objavljenoj 3.11.2016. godine na internet stranici ivanlovrenovic.com:

DIJALEKTIKA TMINE; TODESFUGE

Nisimu Albahariju

I, kao da sanjah, već ne znam jesam li, ili nisam,
oslovio me, iz ovoga grada, ili s onog svijeta,
davni ratni heroj. I kaže: gledam na šta tî se sada
spremaš; šta, zapravo, ruka tvoja već i radi. Ali,
pusti, i, naprosto, nemoj. Uzaman i mi ginuli smo.
Mudrije je: ti se gradi, naivan da si, po vas dan
kao da drijemaš, jer kuraž nije lice, nikada bila,
pretpostavljene vrline.

Pa vidi, on kao da veli: Hrvati, Srbi, Bošnjaci,
Jevreji - evo, pojmovno, identično se, i navlas isto,

zbiva i u Koreji, gdje nema ni jednih, ni drugih, četvrtih ni trećih. Jedinke ljudske, ostavi bivše, drži se istina cijelih: i danas zlopate, uvijek stradaju, manji od većih - otkako vrtnja je u Geji.

Ab ovo ratuju, sile opskurne - protivne hordama tmine, za tō ne moraš putem davnine. Efežaninova reda, na mjestu svakom, u svako vrijeme, znake ćeš naći. Prikriveni, tajni - argument oni su, neminovni, trajni, usque ad mala, zlehude ljudske sudbine.

Razborit si, i shvati: u čovjekovu svijetu, nikada, neće biti vedrine. Ako se ukaže načas, varljivom iskrom ako za čas i bljesne - to nije istinsko biće: u ponor, turobni, natrag se, žurno, strmoglavo, ona sunovrati. I sve se, iznova, poretkom jèdnim spliče, apriornim, vo vjeki smrtodajnim, u svegrobni stremeći pomor.

A umorenih, mojih, sjene - u nizu martirskom, duhovi neka se kreću. Pa, hajde, zaboravi ih, ne misli na njih ni ti. Osamljene, prostorom, koji jeste, ili nije, neka blude, u svome tamnom sjaju.

U povorci, nijemoj, nesmirene, nad zbitijem njenim i dalje neka se čude. Kao u stvarnom životu, koji su imali, ili nisu, zelenim parkom, utvare pusti, predjelom sivim, neka lelujaju. Kao što privida prizori, razni, pred očima tvojim, vanjskim, šeću.

U tome gradu, ti smatraš, dužan si, o zlu, da zboriš, u njemu skrivenom, danas da govoriš...? No istinē, druge, niti bolje, ni od ove gorē, koju sada slušaš, zaludnu nadu zatomi, konačno spoznaj - da nema. Merkuš i Rahela, Mikica i Mordo, Rena i sin Čučo,

te Isak i Blanka, i ostali, svi su - ònò u iskonu što bjehu: u začecu određeni, ništavnog atomi.

I znam... Evo, to je što tebe vrijeđa: gdje stanište je bilo i mojih drevnih pređa - dječije nema cike. Ni Rikice ni Lotike, Bukijeva i Bracina nestao je eho smijeha... Ni njihova nije, ni o njima glasa. Ni traga, ni spomen ma jedan. Ni crnò zgarište, od svega što bješe... Baš sve propalo je. Niti ploča, skamenjenā, grūbā, na njoj Albahari, čak ni to ne stoji...

Ali sve je, tako, i moralo biti, jer svjetlosni tračak naličje je suštastvene tmine - i onda kad kresne u svojstvenoj bíti. Znanje tò prihvati, šutke raduj mu se, tihom prosvjetljenju. Drugò tek su pustā, redom praznā slova. Riječi su izlišne, sve su beslovesne. Po sebi su, one, spram istine konvertiti, stog ih zanemari.

Jesu, svi su, i odatle nestali su. Ali to je, i takva je, opća ljudska povijest. U njenoj su magli iščezli i ònī što su, strast ištući u njihovu novcu, snujuć zlato, ili barem srebro, odveli ih, te ih klali, maljem tukli, i strijeljali za tò. Uznesenje čistò, u vrtlog nigdine, grob u zraku, gdje im nije tijesno, njima podarivši, na jednom nimbusu, baš u Jasenovcu.

Ovdje što iskazah, jeste, ili nije, šapnuo mi blago, imenom već Čudo, od stoljeća Nisim. I sad ne znam da li, o tome, da šutim - sve da držim nesuvislim. Ili, zanimivši, i kao opijen, mistični kovitlac, i sebe u njemu, koji jesam, ili nisam, da obrćem in cerebro, beznadežno da preturam - doraslim budem li, o čemu god bilo, unezvijeren, bilo šta da mislim.

Da, etički imperativ ove pjesme i etički imperativ knjige *Nisim Albahari, tragični revolucionar* - stopljeni u cjelinu, jer su iz istog imperativnog vrela i istog impulsa da se mora govoriti za spas čovjeka i čovječanstva - pozivaju nas u veličanstvenu avanturu zagledanja u budućnost, tamo gdje zvijezda Nisimove utopije čeka naš jezik da je ovjekovječi, onako kako ju je u svom pjesničkom i naučnom jeziku ovjekovječio Amir Brka.

Bilješka o autoru

Amir Brka rođen je u Tešnju 25.10.1963. godine. Diplomirao je književnost na Filozofskom fakultetu u Sarajevu (1987.). Objavljene su mu brojne pjesničke i prozne knjige - za koje je višekratno nagrađivan. Autorom je ili priređivačem i 15-tak knjiga iz historije Tešnja, prvenstveno kulturne. O njegovim knjigama objavljen je u periodici veliki broj književnokritičkih tekstova, eseja i studija, kao i četiri knjige (Vojislav Vujanović, Enver Kazaz, Almir Zalihić, zbornik sa naučnog skupa). Bio je predsjednik Društva pisaca Bosne i Hercegovine 2010-2014. godine, glavni je urednik časopisa za kulturu *Diwan* (Gradačac).

Živi u Tešnju, gdje vodi Centar za kulturu i obrazovanje.

* * *

Za pomoć u ovom radu autor zahvaljuje slijedećima:

Salih Ahmić, Nermin Ajanović, Aron Albahari, Bojan Albahari, Dario Atijas, Jasmin Bajraktarević, Almina Brkić-Alagić, Dijana Brkić, Miralem Brkić, Radovan Cukić, Šahza Demirović, Božo Dragić, Mirza Džananović, Muhidin Džanko, Predrag Finci, Hussein Galijašević, Nasira Galijašević, Smail Galijašević, Omer Hamzić, Mesud Hodžić, Nedžad Hodžić, Sedžad Ibrahimkadić, Dželal Ibraković, Darko Ivić, Sabiha Jabandžić, Alma Kadušić, Husnija Kamberović, Isma Kamberović, Enver Kazaz, Mina Kujović, Ivan Lovrenović, Jasmin Mandžukić, Fatima Maslić, Nikša Nezirović, Spomenka Pelić, Ernad Prnjavorac, Selimir Radulović, Albin Smajlović, Verica Stošić, Enes Škrgo, Ljiljana Šop.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

929 Albahari N.
94(497.6 Tešanj)"1941/1945"

BRKA, Amir

Nisim Albahari, tragični revolucionar / Amir Brka ;
[pogovor Enver Kazaz]. - Tešanj : Centar za kulturu i
obrazovanje, 2018. - 342 str. : ilustr. ; 23 cm. -
(Biblioteka Posebna izdanja / Centar za kulturu i
obrazovanje, Tešanj ; knj. 38)

Ka zvijezdi Nisimove utopije: str. 327-340. - Bilješka
o autoru: str. 341. - Bibliografija: str. 297-321 ;
bibliografske i druge bilješke uz tekst.

ISBN 978-9958-088-25-4

COBISS.BH-ID 25411590

DTP: Smart Tešanj / Štampa: Grafik-komerc Tešanj / Tiraž: 700

Iako se u svom naslovu ograničava na jednu ličnost, ova historografski vrlo precizna i temeljita knjiga ima znatno šire značenje i njeni horizonti, ne samo u simboličkom smislu, nadilaze balkanske, pa čak i evropske okvire. Ona svjedoči da postati tragičan revolucionar ne znači izgubiti vjeru u snagu ideala dobra i vrijednosti revolucije. [...] Siguran sam da će vrijeme pokazati da budućnost ne može biti stabilna bez vjerodostojne prošlosti. Zato je ova knjiga Amira Brke, kao pokazatelj vjerodostojne prošlosti, snažan temelj naše budućnosti.

Husnija Kamberović

Ovo djelo Amira Brke, istovremeno dokumentarno-istraživačko i snažno autorsko, žestoko je autentično u svojim motivima, a vrhunski ostvareno u nemilosrdnim zahtjevima teksta. Autor ne skriva strast i zanos koji ga goni u njegovom pisanju i opsežnom istraživanju, ali ne dopušta da ta dva anđela-demoni ovladaju tekstom, nego uspijeva da tekst ovlada njima. To je najteže i najvažnije, pa kada pisac to postigne - postigao je sve.

Ivan Lovrenović

Preciznim i opsežnim dokumentarističkim istraživanjem autor uspijeva čitaoca voditi od porodičnih do političke istorije jevrejskih zajednica, ali i savršeno oslikati društveno-ekonomsku i ideološku fluidnost i konvergentnost identiteta u Bosni. Priča o Albahariju pokazuje da naši i dovršeni i nedovršeni, i stabilni i fluidni identiteti nikad jače nisu utekli u jedan objedinjujući tok emancipatorskog *demosa*, tog univerzalnog slobodarskog identiteta, nego u vrijeme NOB i pobjede nad fašizmom. Ideal i Ostavština za koje se i danas vrijedi boriti.

Srđan Šušnica

Odbanom antifašističkog naslijeđa kroz sistem neporecivosti naučnih istina mogu se budućnosti u naslijeđe ostaviti internacionalizam i etika partizanskih revolucionara - koji su odnijeli ratnu pobjedu, ali ih je porazila etička praznina i ravnodušnost našeg doba, te militantni oblik nacionalizma. Iza horizonta sadašnjosti niče budućnosna nada ove knjige Amira Brke: da se očuvanjem utopijā može kreirati humaniji oblik budućnosti.

Enver Kazaz